T.C

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'NİN MUHTASAR HADİS USÛLÜ VE LEKNEVÎ'NİN ZAFERU'L-EMÂNÎ İSİMLİ ŞERHİNDEKİ METODU

DANIŞMAN

DOÇ DR. ARİF AYTEKİN

HAZIRLAYAN

MUSTAFA KEMAL KOCA

EDİRNE 2016

T.C

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'NİN MUHTASAR HADİS USÛLÜ VE LEKNEVÎ'NİN ZAFERU'L-EMÂNÎ İSİMLİ ŞERHİNDEKİ METODU

DANIŞMAN

DOÇ DR. ARİF AYTEKİN

HAZIRLAYAN

MUSTAFA KEMAL KOCA

EDİRNE 2016

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA KEMAL KOCAtarafından hazırlanan **SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'NİN MUHTASAR HADİS USÛLÜ VE LEKNEVÎ'NİN ZAFERU'L-EMÂNÎ İSİMLİ ŞERHİNDEKİ METODU** konulu **yüksek lisans** tezininsınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 15.-16.maddeleri uyarınca **06.01.2016 Çarşamba**günü saat **14.00**'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin *Kabul edilmesine ..... **OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	**KANAAT**	**İMZA**
Doç. Dr. Arif Aytekin (Danışman)	Kabul edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. A. Taha İmamoğlu	Kabul Edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Mahmut Yazıcı	Kabul edilmesine	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10098728
Yazar Adı / Soyadı	MUSTAFA KEMAL KOCA
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 23602285750
Telefon	5349875535
E-Posta	el-burusavi@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'NİN MUHTASAR HADİS USÛLÜ VE LEKNEVÎ'NİN ZAFERU'L-EMÂNÎ İSİMLİ ŞERHİNDEKİ METODU
Tezin Tercümesi	Seyyed Sharif Jurjanî's Concise (Mukhtasar) Hadith Methodology and Laknawî's Method in His Interpretation Entitled Zafar al-Amânî
Konu	Din = Religion
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Hadis Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2016
Sayfa	233
Tez Danışmanları	DOÇ. DR. ARİF AYTEKİN 16583800326
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	
Kısıtlama	Yok

Yukarıda bilgileri kayıtlı olan tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine ve internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.

14.01.2016

İmza:.....

Tezin Adı: Seyyid Şerif Cürcânî'nin Muhtasar Hadis Usûlü ve Leknevî'nin Zaferu'l-Emânî İsimli Şerhindeki Metodu

Yazar : Mustafa Kemal Koca

ÖZET

Araştırmada Seyyid Şerif Cürcânî'nin hadis usulüyle ilgili *Muhtasar*'ı ve Leknevî tarafından bu *Muhtasar* üzerine kaleme alınmış olan *Zaferu'l-Emânî* isimli şerh incelenmiştir

Tez, giriş, üç bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Araştırmanın giriş bölümünde konunun ana hatları ortaya konulmuş ve meseleyle ilgili bir literatür değerlendirmesinde bulunulmuştur.

Birinci bölümde Cürcânî ve ilmi kişiliği ele alındıktan sonra *Muhtasar*'ın ismi, Cürcânî'ye aidiyeti ve kaynakları problemleri çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Yine aynı bölümde Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı muhteva ve şekil açısından diğer muhtasar hadis usulü eserleriyle karşılaştırılmış ve en sonunda Cürcânî'nin *Muhtasar*'ıyla ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.

İkinci bölümde Leknevî'nin hayatı eserleri tanıtılmış akabinde Leknevî'nin ilmi kişiliği incelenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Leknevî'nin şerh metodu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Leknevî'nin kaynakları, kaynak kullanım tarzı, *Muhtasar*'a yönelik eleştirileri, şerhteki üslubu ve Ebu Gudde'nin Leknevî'ye yönelik tashihleri serimlenmiştir.

Sonuç bölümünde, tez bölümlerindeki ana fikirler özetlenmiştir. Araştırma sonucunda ulaşılan neticeler ve kanaatler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cürcânî, Muhtasar, Leknevî, Zaferu'l-Emânî, Şerh Metodu

Tehsis Title: Seyyed Sharif Jurjanî's Concise (Mukhtasar) Hadith Methodology and Laknawî's Method in His Interpretation Entitled Zafar al-Amânî

Author : Mustafa Kemal Koca

ABSTRACT

In this thesis, we tried to analyse Seyyed Sharif Jurjanî's Mukhtasar, which is related to the Methodology of Hadith, and also Laknawi's interpretation on this Mukhtasar entitled Zafar al-Amânî.

The thesis consists of an introduction, three sections and a conclusion. In the introduction, the main aspects of the topic were presented and a literarature evaluation about this issue was executed.

In the first section, after dealing with Jurjanî and his scientific personality, it is tried to determine the denomination of Mukhtasar, its relation to Jurjânî and problems around its sources. In the same section, Jurjanî's Mukhtasar was also compared with other concise Works of Hadith Methodology from the points of the content and the form. And some assessments on Jurjânî's Muktasar were given at the end.

In the second section, Laknawî's life and works was introduced, and then his scientific personality was tried to be analysed.

In the third section, Laknawî's method of interpretation was tried to be introduced. Laknawî's sources, his manner of using the sources, his critique on Mukhtasar, his style in the interpretation and Abu Gudda's revisions relating Laknawî were summarized.

In the conclusion section, main ideas within the thesis were summarized. The outcomes and opinions achieved as a result of the thesis were set forth.

Key Words: Jurjânî, Mukhtasar, Laknawî, Zafar al-Amânî, Method of Interpretation

ÖNSÖZ

Hint alt-kıtası İslam'la tanıştığı ilk devirlerden bu günlere kadar bağrında birçok büyük alimler yetiştirmiş münbit bir coğrafyadır. İslami ilimlerin her alanında sayısız eserler vermiş bu alimler hadis ilmine de büyük katkılarda bulunmuşlardır. Hatta şurası bir gerçektir ki Hint alt-kıtasında hadis ilmi her zaman özel bir yere sahip olmuştur. Günümüzde bile bu hareketlilik olanca hızıyla devam etmektedir.

Tarih içerisindeki sürece baktığımızda hadis ilmiyle alakalı talebelere okutulan eserler arasında Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı önemli bir yere sahiptir. Ülkemizde özellikle kelamcılığı ve akli ilimlerdeki otoritesiyle tanınan Cürcânî'nin bu eseri, onun nakli ilimlere olan ilgisinin de bir göstergesi niteliğindedir. Maalesef ülkemizde Cürcânî ve ilmi şahsiyeti üzerine yapılan çalışmalar henüz istenilen düzeye ulaşabilmiş değildir. Fakat son yıllarda sayıca bir artışın olduğu da ifade edilmelidir. Bu bağlamda Cürcânî ve *Muhtasar*'ını Leknevî'nin şerhiyle beraber ele aldığımız bu çalışma Türkiye'deki Cürcânî araştırmalarına bir katkı mahiyeti taşımaktadır.

Leknevî (v. 1304/1886), Sağânî (v. 650/1252) ile başlayıp Aliyyü'l-Müttaki (v. 975/1567) ve Şah Veliyyullah Dihlevî (v. 1176/1762) ile devam eden Hint yarımadasındaki hadis çalışmalarının son büyük temsilcilerinden biridir. Akli ve nakli ilimlerde kendisini yetiştirmeye özen gösteren Leknevî, ağırlıklı olarak fıkıh ve hadisle meşgul olmuştur. Çalışmamızda ele aldığımız *Zaferu'l-Emânî* isimli eseri de hadis ilmiyle alakalı Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yazdığı bir şerhtir.

Hindistan ve Pakistan'daki ilmi hayat ve hadis ilmi üzerine birçok yüksek lisans ve doktora tezi yazıldığı gibi farklı araştırmacılar tarafından çeşitli özelliklere sahip nitelikli çalışmalar da yapılmıştır. Hatta Leknevî üzerine de hadisçiliği bağlamında bir yüksek lisans tezinin yapılmış olduğunu ifade etmeliyiz. Bizim bu çalışmada yapmaya çalıştığımız Leknevî'nin bütüncül bir hadis usulü eseri olan Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını şerh ederken sergilediği bakış açısı ve eseri hangi metodla şerh ettiğini ortaya koymaktır.

Bununla Leknevî'nin hadis usulüyle ilgili belli başlı önemli meselelere bakış açısının netleşmesine katkı sağlamayı amaç edinirken bir yandan da bir hadis usulü şerhinin ana hatlarını, şerh metodu bağlamında resmetmeyi gaye edinmekteyiz.

Bu çalışmayı yaparken Arapça metinlerin okunması ve anlaşılmasında büyük katkıları olan Yrd. Doç. Dr. Sâir Hallak ve Yrd. Doç. Dr. Ahmed Sawan'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca yazma nüshaları teminde elinden geleni yapan kardeşim Muhammed Ali Koca'ya müteşekkirim. Son olarak da çalışmamı baştan sona birkaç defa okuyup tashih ve tavsiyeleriyle yardımını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Abdullah Taha İmamoğlu'na ve danışmanım Doç Dr. Arif Aytekin'e medyunu şükran olduğumu ifade etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**

ABSTRACT ..... **II**

ÖNSÖZ ..... **III**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **VIII**

GİRİŞ **1**

I. BÖLÜM

CÜRCÂNÎ VE *MUHTASAR*'I

1.1. Cürcânî'nin Dönemindeki Siyasi Durum **5**

1.2. Cürcânî'nin Dönemindeki İlmi Durum **6**

1.3. Cürcânî'nin Hayatı ve Eserleri **12**

1.3.1. Cürcânî'nin Hayatı 12

1.3.2. Cürcânî'nin Eserleri 19

1.3.2.1.Mantık, Felsefe ve Astronomi 20

1.3.2.2.Kelam 24

1.3.2.3. Lüğat, Sarf, Nahiv ve Belağat 25

1.3.2.4.Tefsir 27

1.3.2.5.Fıkıh 28

1.3.2.6.Tasavvuf 29

1.3.2.7.Hadis 29

1.3.2.8.Diğerleri 32

1.3.3. Hocaları ve Talebeleri 33

1.3.4.Alimlerin Cürcânî Hakkındaki Övgüleri 34

1.4.Muhtasar Kavramı ve Hadiste Muhtasarlar **36**

1.5. *Muhtasar*'ın Kaynakları ve Cürcânî'nin İhtisar Yöntemi **38**

1.6. *Muhtasar*'ın İsmi ve Cürcânî'ye Âidiyeti **47**

1.7. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı ve Diğer Muhtasarlarla Karşılaştırılması **52**

1.7.1. Şekil Açısından Karşılaştırma 52

1.7.1.1. Nevevî'nin *Takrîb*'i 52
1.7.1.2. İbn Hacer'in *Nuhbe*'si 54
1.7.1.3. Birgivî'nin *Usûlü'l-Hadis*'i 57
1.7.1.4. Beykûnî'nin *Manzûme*'si 60
1.7.2. Muhteva Açısından Karşılaştırma 62

1.8. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının Değerlendirilmesi 74

II. BÖLÜM

LEKNEVİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

2.1. Hindistan'da Siyasi Durum 82

2.2. Hindistan'da Hadis İlmi 86

2.3. Leknevî'nin Hayatı ve Eserleri 98
2.3.1. Leknevî'nin Hayatı 99
2.3.2. Leknevî'nin Eserleri 105
2.3.2.1. Mantık ve Hikmet 106
2.3.2.2. Münâzara İlmi 109
2.3.2.3. Akâid 110
2.3.2.4. Dil Bilimleri 110
2.3.2.5. Fıkıh Usulü 112
2.3.2.6. Fıkıh 112
2.3.2.7. Hadis ve Hadis İlimleri 120
2.3.2.8. Tarih, Terâcim ve Diğerleri 122
2.3.3. Ulemanın Onun Hakkındaki Sözleri 124

2.4. İlmi Kişiliği 125
2.4.1. Hocaları ve Talebeleri 126
2.4.2. İlmi Tartışmaları 127

3. BÖLÜM

LEKNEVÎ'NİN *ZAFERU'L-EMÂNÎ*'DEKİ ŞERH METODU

3.1. *Zaferu'l-Emânî*'nin Önemi 134

3.2. Kullandığı Kaynaklar 135
3.2.1. Tefsir 136

3.2.2.Fıkıh 137
3.2.3.Tarih-Terâcim-Siyer-Şemâil 138
3.2.4.Kelam ve Mezhepler Tarihi 138
3.2.5.Hadis 138
3.2.6. Diğerleri 143

3.3. Kaynak Kullanım Tarzı 143
3.3.1. İkincil/Tali Kaynaklardan Alıntı Yapma 144
3.3.2. Kaynaktaki Yanlışları Düzeltme 147
3.3.3. İhtisar Suretiyle Alıntılama 150
3.3.4. İlavede Bulunarak Alıntılama 154
3.3.5. Kaynağı Hatalı Belirtme 157
3.3.6. Kaynak Metni Yanlış Anlama 158

3.4. Şerhteki Dil ve Üslûbu 164
3.4.1. Arap Dilini Kullanımı 164
3.4.2. Lüğavi ve Istılâhî Tahlillere Yer Verme 166
3.4.3. Örneklendirme Metodunu Kullanma 169
3.4.4. Tartışmalı Meselelerdeki Tavrı 172
3.4.5. İzahsız Bırakılan Kapalı İbareler 177

3.5. *Muhtasar*'a Katkısı 178
3.5.1. *Muhtasar*'a Yönelttiği Eleştiriler 178
3.5.2. *Muhtasar*'ın Eksiklerini Tamamlama 185

3.6. Şerhteki Güncel Meseleler 186

3.7. Sıddık Hasan Han'a ve Diğer Bazı Şahıslara Eleştiriler 189

3.8. Leknevî'nin Mezhebî Tavrı 193

3.9. Ebu Gudde'nin Tahkîk ve Tashihleri 200

SONUÇ 211

KAYNAKÇA 213

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser.

a.g.m. : Adı Geçen Madde/Makale

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviri

DİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Dr. : Doktor

Gös. yer. : Gösterilen Yer.

h. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

m. : Miladi

n. : Numara

r.a. : Radiyallahu anh

s. : Sayfa

s.a.v : Sallallahu Aleyhi ve Sellem

slt. :Saltanat süresi

thk. **:** Tahkik

t.s. : Tarihsiz

v. : Vefat

vr. : Varak

yay. : Yayınları

y.y. : Yayıncı Yok

GİRİŞ

Hadis usulü sahasında muhtasar eserler önemli biryekün tutar. Hem hacim olarak küçük olmaları hem de muhtevalarının yoğun olması hasebiyle talebeler ve hocalar katında ilgi ve alaka görürler. Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1413)'nin *Muhtasar*'ı da ilmi çevrelerde bolca okunmuş ve hem hoca hem de talebeler katında iltifata mazhar olmuş birkaç önemli hadis usulü eserinden biridir.

Arap dünyasında Cürcânî'nin hadisçiliğiyle ilgili herhangi bir çalışmanın yapıldığına ulaşabilmiş değiliz. Fakat Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı tahkik edilmek suretiyle defalarca basılmıştır. Bizler de bu tahkikler içerisinden İskenderiye'de Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed'in yapmış olduğu baskıyı ve Beyrut'ta Ukayl b. Muhammed el-Makturî'nin yapmış olduğu baskıyı çalışmamız esnasında çokça kullandık.[1] Cürcânî'nin bu eseri çok fazla ilgi görmüş olsa da eserin kapalı yönlerini izaha kavuşturacak pek fazla şerhinin olduğu söylenemez. Ulaşabildiğimiz iki şerhinden birincisi eski tarihli bir şerhtir. Molla Şemsüddin Muhammed et-Tebrizi tarafından kaleme alınmıştır. Bu şerhin biri eski ve tahkiksiz diğeri ise yeni ve tahkikli iki baskısı yapılmıştır ki bizler de çalışmamız sırasında her iki şerhten de istifade etmeye gayret gösterdik. Eski baskısı Mısır'da 1350/1931 senesinde Mustafa Bâbi el-Halebi matbaasından çıkmışken yeni baskısı Ahmet Mustafa Kasım et-Tahtavi'nin tahkikiyle Dâru'l-Fazıle yayınları arasında neşredilmiştir. *Muhtasar*'ın diğer bir şerhi Hint alt kıtasının son dönem yetiştirdiği en önemli alimlerden biri olan Muhammed Abdülhay el-Leknevî tarafından yapılmıştır. Kısaca *Zaferu'l-Emânî* diye meşhur olan bu eserin biri Hindistan'da Çeşme-i Feyz matbaası tarafından yapılan taş baskısı, diğeri Takıyyüddin Nedvî'nin tahkikli basımı ve son olarak da Leknevî'nin birçok eserini Arap dünyasında tanıtan Abdülfettah Ebu Gudde tarafından yapılan tahkikli basımı

[1] Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının iki ayrı tahkikli nüshasını kullandık. Birincisi Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed'e ait iken ikincisi yukarıda zikretmiş olduğumuz el-Makturî'ye aittir. el-Makturî'nin nüshasından alıntı yaptığımızda ismini belirtmeden geçmedik. Çoğunlukla Dr. Fuad'ın nüshasını kullandık. Onu kullandığımız yerlerde ismini zikretmedik. Okuyucunun böylece iki nüshayı birbirinden ayırt etmesini sağlamaya çalıştık.

mevcuttur. Bu saydıklarımız dışında Arap dünyasında Cürcânî ve *Muhtasar*'ıyla ilgili herhangi bir çalışma yapılmış olduğuna vakıf olamadık.

Türkçe çalışmalar arasında Sadreddin Gümüş'ün Cürcânî'yle ilgili Seyyid *Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri* isimli çalışması mevcut ise de Gümüş, bu çalışmasında daha ziyade Cürcânî'nin dil bilimleriyle ilgili yönünü incelemiştir. Son zamanlarda Cürcânî üzerine çalışmaların nitel ve nicel olarak artış gösterdiğini söylesek de bu çalışmalar daha ziyade onun kelamcı kişiliği etrafında yoğunlaşmaktadır. *Şerhu'l-Mevakıf*'ın Ömer Türker tarafından Türkçe'ye kazandırılması ve Cüneyt Kaya'nın editörlüğünde çıkarılan *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim Seyyid Şerif* Cürcânî isimli çalışmalar bu minvalde ele alınabilecek son çalışmalardan bazılarıdır.

İşte bu çalışmalar arasında Cürcânî'nin hadis ilmiyle alakalı yönünü ele alacak çalışmalar önemini hala korumaktadır. Bununla birlikte Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının da bazı önemli problemler barındırdığı görülmektedir. *Muhtasa*r'ın ismi, Cürcânî'ye aidiyeti ve kaynakları tarih içerisinde tartışılmış ve günümüze kadar bu tartışmalar süregelmiştir. Biz bu çalışmamızın birinci bölümünde bu problemleri çözüme kavuşturmaya çalıştık.

Çalışmamızın diğer bir tarafı ise bu *Muhtasar*'ın en önemli şerhi olan *Zaferu'l-Emânî'*dir. *Zaferu'l-Emânî'*nin nasıl bir şerh olduğu ve Leknevî'nin şerh sırasında nasıl bir metod izlediği önem arzetmektedir. Arap dünyasında tahkikli olarak basma dışında *Zaferu'l-Emânî*'yi doğrudan ele alan her hangi bir çalışmaya ulaşabilmiş değiliz. Fakat Leknevî ve hadisçiliği üzerine Arap dünyasında Veliyyüddin en-Nedvî tarafından gerçekleştirilen bir doktora çalışması mevcuttur. Türkiye'de ise Pakistan ve Hindistan'daki Hadis faaliyetleriyle ilgili bazı çalışmaların ve tercüme eserlerin yayınlandığı görülmektedir. Zaferullah Daudi tarafından gerçekleştirilen *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları* isimli doktora tezi ve Mehmet Özşenel tarafından yapılmış olan *Pakistan'da Hadis Çalışmaları* isimli yüksek lisans tezi bunlar arasında sayılabilir. Bu çalışmalarda Leknevî ve hadisçiği önemli bir yer işgal etmemektedir. Leknevî ve hadiçiliği üzerine *Abdülhay el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı* ismiyle Hilal Mertoğlu tarafından bir yüksek

lisans çalışması yapılmıştır. Bu eserde Leknevî'nin hayatının yanı sıra hadisle ilgili çeşitli eserlerinden istifade etmek suretiyle Leknevî'nin hadis usulüyle ilgili kimi meselelere yaklaşımı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Fakat bu çalışmada *Zaferu'l-Emânî* doğrudan ele alınmamaktadır.

Bu sebepten dolayı hem Cürcânî üzerine yapılan çalışmalara hem de Leknevî ve hadisçiliği üzerine yapılan çalışmalara bir katkı bağlamında çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Leknevî'nin ilmi kişiliğini ve *Zaferu'l-Emânî'*deki konuları ele alış tarzını ortaya koymaya gayret göstereceğiz.

I. BÖLÜM

CÜRCÂNÎ VE *MUHTASAR*'I

1.1. Cürcânî'nin Dönemindeki Siyasi Durum

Cengiz Han'dan sonra parçalara ayrılan Moğol İmparatorluğu'nun İran ve Anadolu'da hüküm süren kolu İlhanlılar devletiydi. Bir süre sonra İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han (slt. 694-703/1295-1304) İslamiyeti kabul ederek Mahmut İsmini aldı. Bu tarihten sonra İslam'a hizmet eden İlhanlılar 14. yüzyılın başlarında çıkan karışıklıklar sonucunda parçalandı. Azerbaycan'da ve Irak'ta Celâyirliler, başlarında ise güçlü bir sultan olan Ahmed Celâyirî (slt. 784-812/1383-1410) bulunuyordu. Farsta Muzafferiler, Mâzenderân'da Serbedâriler gibi devletçikler kuruldu.[2] Kırım ve Deşti Kıpçak denilen bölgede ki bugün Rusya'nın hakimiyeti altındaki topraklardır eski Altınorda devletinin kalıntıları üzerinde kudretli bir hükümdar olan Toktamış Han (slt. 781-797/1380-1396) hüküm sürüyordu. Mısır ve Suriye'de Memlüklüler ve başlarında Çerkes asıllı Sultan Berkuk (v.801/1399) bulunuyordu. Abbasi halifeleri misafir olarak onların himayesindeydi ve bu da Memlükler'e diğer devletlerde olmayan bir şan ve şeref sağlıyordu. Irak, İran ve Anadolu'daki sultanlar ondan izin alarak saltanatlarını meşrulaştırıyorlardı. Anadolu'da bazı beylikler ve büyük oranda Osmanlılar hakimdi.[3] Cürcânî, I. Murad (slt.763-791/1362-1389), Yıldırım Beyazıd (slt.791-805/1389-1403) ve Çelebi Mehmed (slt.815-823/1413-1421) zamanlarını idrak etmiştir. O zamanın en büyük siyasi figürlerinden biri Timur (v. 807/1405)'dur. Çıktığı seferlerde Hindistan, Orta Asya, Irak, Suriye ve Anadolu'nun yanı sıra İran'ı ve İlhanlıların diğer parçalarını devletine katarak büyük bir imparatorluk kurmuştur. Endülüs Emevileri yıkılış sürecine girmiş, Hindistan'da Delhi Türk sultanlıkları hüküm sürmekteydi.[4]

Cürcânî (v.816/1414), o dönemde Serbedârîler'in hakimiyetinde bulunan Cürcân vilayetindeki şehirlerden biri olan Esterâbâd yakınlarındaki Tağü'de doğmuştur. Bir ara Cemalüddin Aksarâyî'den (v.769/1367'den önce) okumak kastıyla

---

[2] Abdülkâdir, Yuvalı (2000), İlhanlılar*, DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, C. 22, İstanbul, 104

[3] Ahmet Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ,* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1977, C. 2, s. 591-592.

[4] Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları,* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 18

Anadolu'ya gelmiştir. Yıldırım Beyazıd'ın 791/1389'da tahta çıktığı düşünülürse onun gelişi I. Murad'ın tahtta bulunduğu yıllara tesadüf etmektedir. Fakat Anadolu'da fazla kalmayan Cürcânî, ilim tahsili için Memlükler'in elinde bulunan Mısır'a gitmiştir ki o sıralar Memlük tahtında Sultan Berkuk (v. 801/1399) oturuyordu. Mısır'dan sonra İran bölgesine tekrar dönen Cürcânî, Muzafferiler'in elinde bulunan Şiraz'a yerleşmiş ve Muzafferî hükümdarı Şah Şücâ'a (v.787/1385) yakınlaşarak iyi ilişkiler geliştirmiştir.[5] Hicri 789/1387 senesi dolaylarında Timur (v. 807/1405), Muzafferîler devletini ortadan kaldırınca Cürcânî, siyasi olarak Timur devletine ait topraklara geçmiş ve vefat edinceye kadar da Timur devleti içerisindeki topraklarda yaşamıştır.[6]

Ülkeleri birbirine katan ve dünyanın gördüğü belki de en büyük cihangir olarak kabul edilebilecek Timur, Cürcânî'nin yaşadığı çağın en önemli siyasi aktörüdür.[7] Cürcânî'ye derin bir saygı ve sevgi duymuş, onu himayesine alarak Semerkand'a götürmüştür. Deyim yerindeyse o dönemde dünyanın en büyük imparatorluğunun komutanı Timur iken bu imparatorluğun en büyük alimi Cürcânî'dir. Timur'un gücü ve nüfuzu onun tüm dünyaya yayılan ününün ve ilminin en büyük destekçisi olmuştur.

1.2. Cürcânî'nin Dönemindeki İlmi Durum

Cürcânî'nin yaşadığı asır İslami ilimlerin her sahasında birbirinden önemli isimlerin yaşadığı bir döneme tekabül etmektedir. Zaten Cürcânî gibi bir ismin yetişebilmesi de ancak bu vasatta mümkün olabilirdi. Çağdaşı olan alimlerden onunla görüştüğü bir şekilde rivayetler arasında yer alanları önce zikredip haklarında kısaca bilgi verdikten sonra görüşüp görüşmediği hakkında tarihi kaynaklarda herhangi bir

[5] Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Basan: Muhammed İsmail, Matbaatü's-Saâdet, Mısır, h. 1324, s. 134

[6] Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 594

[7] Hammer, Timur'u tarihe mal olmuş diğer Cihangir hükümdarlardan üstün görme eğilimindedir. Bkz. Hammer, Baron Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Mütercim: Mehmet Ata, Haz: Mümin Çevik-Erol Kılıç, Sabah Gazetesi yayınları, tarihsiz, C. 1, s. 309-310

bilgi yer almayan fakat ilmi atmosfere önemli katkılarda bulunmuş kimseleri de vefat tarihlerini esas almak suretiyle zikredeceğiz.

Meşhur alim Kutbuddin Râzî (v.766/1364) onun hayatında önemli yeri olan şahsiyetlerden biridir. Rivayetlere göre kendisinden ders okumak üzere yanına gelen Cürcânî'yi öğrencisi İbn Mübârek Şah'tan okumaya gönderen odur.[8] Cürcânî, Râzî'den ders okuyamaz fakat onun birçok eserinden istifade eder ve birkaç eserine şerh veya haşiye kaleme alır. Kutbuddin Râzi'nin eserleri arasında *Metâli'* ve *Şemsiyye* üzerine yazdığı şerhler meşhur olmuştur.[9]

Cürcânî'nin hayatı boyunca etkilendiği en önemli birkaç isimden biri İbn Mübârekşah (v.784'den sonra)'tır. Kutbuddin Râzî'nin öğrencisi olan bu büyük alim aklî ilimlerdeki derinliğiyle meşhurdur. Zaten Cürcânî, Mısır'da ondan aklî ilimlerde çok istifade etmiştir.[10] İbn Mübârekşâh'ın *Hidâyetü'l-Hikme* üzerine şerhi meşhurdur.[11]

İbn Mübârekşah'tan sonra ikinci sırada Cürcânî'nin ilmi hayatında etkili olan isim Bâbertî (v.786/1384)'dir. O da Mısır'ın en kudretli hocalarından biridir. Fıkıh, akâid ve hadis gibi alanlarda mühim eserler vermiş olan Hanefi mezhebine mensub bir alimdir. Merginânî'nin *Hidâye*'si üzerine yazdığı *İnâye* isimli şerhiyle meşhurdur. Ayrıca *Tahavi Akidesi* üzerine yazdığı şerhi talebeler arasında çokça okutulur olmuştur.[12]

Fıkıh, kelam, mantık ve dilbilimlerinin üstadı Teftâzânî (v.792/1389) de onun döneminde yaşayanlardan biridir. Hem kısmen hocalığını yapmış hem de en önemli ilmi rakiplerinden biri olmuştur. Bu sebepten Teftâzânî'nin de etkisi onun üzerinde büyüktür. Cürcânî ve Teftâzânî'nin ilmi rakip olmalarının sebebi neredeyse ikisinin de aynı konular üzerine ilmi mesai harcamış olmasıdır.

---

[8] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, 126-127

[9] Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 553

[10] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, 127

[11] H. Bekir Karlığa (2005), Muhammed b. Mübârekşah, *DİA*, C. 30, İstanbul, s. 559

[12] Arif Aytekin (1991), Babertî, *DİA*, C. 4, İstanbul, s. 378

Dîvân'ıyla tüm şarkta büyük bir üne sahip olan Hafız Şirâzî (v.792/1390) de onun döneminde edebiyat alanının en güçlü ismiydi. Ömrünün çoğunu Şiraz'da geçiren Hâfız'ın Cürcânî'yle Mısır dönüşünde karşılaştığı ve ondan ilmen istifade ettiği bilinmektedir.[13]

Anadolu'da *Dîvân'*ı ve *İskendernâme*'siyle tanınan şair Ahmedî (v.815/1412) de onun dönemindeki mühim simalardan biridir. Hatta Cürcânî'nin Mısır'da Babertî'den okuduğu sıralarda ders arkadaşıdır.[14]

Aydınoğulları'nın hâkimiyetindeki İzmir'de Fıkıh usulüyle ilgili *Menâru'l-Envar* ve Sağânî'nin *Meşâriku'l-Envar* isimli hadis kitabına yazdığı şerhin yanında yine fıkıhla alakalı İbnü's-Sâatî'nin *Mecmau'l-Bahreyn* isimli eserine yazdığı şerhle meşhur olan İbn Melek (v. 821/ 1418) de o dönemin Anadolu'sundaki mühim ilim adamları arasındaydı. Hatta Timur Anadolu'ya geldiğinde yanında Cürcânî'yi de getirdiği ve İbn Melek'in onunla İzmir de karşılaştığı nakledilmektedir.[15]

Ahmedî gibi ders arkadaşlarından biri de Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin (v. 823/1420)'dir. *Letâifu'l-İşârat* ve *Varidât* isimli eserleriyle meşhur olan Bedreddin Mısır'da Cürcânî'nin arkadaşı olmuştur. İbn Mübârekşah'ın da en yakın talebesidir. Çelebi Mehmed döneminde isyan başlatan Bedreddin idam edilmiştir.[16]

Anadolu'nun İbn Sinâ'sı olarak bilinen Hacı Paşa (v.827/1424) da onun dönemindeki mühim simalardan biridir. Kendisi Mısır'a gidip Cürcânî'yle beraber ilim tahsil etmiştir. Cürcânî'yle tanıştıklarında şüphe yoktur. Mantık, kelam ve tefsir sahasında eserler vermiş olsa da Hacı Paşa daha çok tıp sahasında verdiği eserlerle meşhur olmuştur.[17]

---

[13] Tahsin Yazıcı (1997), Hâfız-ı Şirâzî*, DİA,* C. 15, İstanbul: s.104

[14] Günay Kut (1989), Ahmedî, *DİA,* Cilt: 2, İstanbul, s.165; Taşköprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Usmâniyye*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1975, s. 32; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 634

[15] Mustafa Baktır(1999): İbn Melek*, DİA,* C. 20, İstanbul: s.175; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 634

[16] Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 659-661; Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 33

[17] Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 34; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 634; Cemil Akpınar (1996), Hacı Paşa, *DİA,* C. 14, s. 492-496

Osmanlı'nın ilk Şeyhulislamı diyebileceğimiz Molla Fenârî (v.834/1431), Cemalüddin Aksarâyî'nin talebesidir. Cürcânî, Cemâlüddin Aksarâyî'den ders almak üzere Anadolu'ya gelince tanışmışlar ve beraber Bâbertî'den okumak için Mısır'a gitmişlerdir.[18]

Timur Anadolu'ya geldiğinde karşılaştığı ve yanına alıp Semerkand'a götürdüğü alimlerden biri olan İbnü'l-Cezerî (v.835/1432) de Cürcânî'nin dönemindeki meşhur alimlerden biridir.[19] Tefsir, hadis gibi ilimlerle de ilgilenen Cezeri'nin asıl meşhur olduğu alan kıraat ilmidir. Timur, onu Cürcânî'ye tercih ederek Cürcânî'yi kendisine darıltmıştır.[20] Buradan da Cürcânî'yle karşılaşmış olduklarını anlamış oluyoruz.

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz isimlerin Cürcânî'yle karşılaşmış oldukları hakkında tarihi kaynaklarda malumat bulunmaktadır. Fakat az sonra zikredeceğimiz isimlerin Cürcânî devrinde yaşamalarına rağmen Cürcânî'yle görüştükleri hakkında bir bilgi mevcut değildir.

Bir ara kendisinden ders almak için Anadolu'ya gelmesine ve aynı zamanda Molla Fenârî'yle tanışmasına vesile olan Cemaleddin Aksarâyî (v. 769/1367) de onun dönemindeki ilmi hayata katkıda bulunan önde gelen ulemadan biridir. Kendisi İbn Nefîs'in tıp ilmiyle alakalı *el-Enmûzec* isimli eseriyle Hatip Kazvînî'nin meâni ilmiyle alakalı *el-Îzâh* isimli eseri üzerine şerhler yazmış olup *Keşşâf* üzerine bir haşiyesi mevcuttur.[21]

Müfessir, tarihçi, muhaddis ve şâfii fakihi olan İbn Kesîr (v.774/1373) de onun döneminde yaşamış büyük alimlerden biridir. Hatta aynı dönemde Tacüddin Sübki'yle beraber Kutbuddin Râzî'den ders okumuşlardır.[22] Bu da gösteriyor ki Şafii

---

[18] Taşköprîzâde, *a.g.e*. s. 17; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 632

[19] Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müste'rabîne ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, C. 1, s. 227

[20] Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 25; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 625

[21] Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 14-15; Mustafa Öz (1993), Cemaleddin Aksarâyî, *DİA*, C. 7, İstanbul, s.308-309

[22] Hüseyin Sarıoğlu (2007), Râzî, Kutbüddin, *DİA*, C. 34, İstanbul, s: 486

mezhebine mensub alimlerin tabakatını konu alan eseriyle tanınan Sübkî de onun döneminin meşhur uleması arasındadır. İbn Kesîr, Cürcânî'yle aynı dönemde Şam'da Şafiilere ayrılmış olan Necibiyye medresesinde dersler veriyor ve *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm* gibi meşhur eserlerini kaleme alıyordu. Bu suretle onun da Cürcânî'nin yaşadığı dönemde ilmi atmosfere en büyük katkıyı yapanlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.[23]

Buhâra'da Şah-ı Nakşibend (v. 791/1388), Nakşibendi tarikatının temellerini atıyor halkı irşad ediyordu. Onun talebelerinden biri olan Alâaddin Attar (v. 802/1400) daha sonraları Cürcânî'yi tasavvufun engin deryasına çeken isimdir. Bu sebepten denilebilir ki bu büyük velinin Cürcânî üzerindeki tesiri büyüktür. Hatta Cürcânî'nin Muhammed Bahâuddin'in menakıbıyla ilgili bir kitabı mevcuttur.[24]

Hazırladığı *Muhtasar* sebebiyle konu ettiğimiz Cürcânî'nin döneminde yaşamış olan hadisçileri zikretmek gerekirse belki de tüm zamanların en kudretli muhaddislerinden birkaçının onun döneminde yaşamış olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Bunlardan biri *Elfiye'*si ve onun üzerine yazdığı şerhleriyle meşhur olan Zeynuddin Irâkî (v. 806/1404)'dir ki Kahire'de yaşamasına rağmen Cürcânî'yle karşılaşıp karşılaşmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz.[25]

Hadis alanında diğer bir isim ise Irâkî'den on yaş kadar küçük olan talebesi ve ölene kadar yanında bulunmuş olan yoldaşı Heysemî (v. 807/1405)'dir. Mısır'da Irâkî'yle beraber yıllarca hadis ilminin öncüsü olmuş bu isim yazdığı *Mecmeu'z-*

---

[23] Abdülkerim Özaydın (1999), İbn Kesîr, *DİA,* C. 20, s. 132-134; Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 553

[24] Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, Haz: Şerafettin Yaltkaya- Kilisli Rıfat Bilge, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut (Maarif Matbabasının 1941 basımının ofset tab'ı), C. 1, s. 851; Şemsüddin Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992, C. 5, s. 329; Sadrettin Gümüş (1993) Cürcânî, Seyyid Şerif, *DİA*, C. 8, İstanbul, s:136

[25] M. Yaşar Kandemir (1999), Irâkî, Zeynüddin, *DİA*, C. 19, İstanbul, s. 118-121

Zevâid isimli eseriyle meşhur olmuştur. Kendisinden İbn Hacer ve Aynî gibi kimseler ders okumuştur.[26]

784/1382 senesinde Mısır'a gelen İbn Haldun'un (v. 808/1405) büyük olasılıkla Cürcânî'yle tanışıp karşılaşma imkânı olmamıştır. Fakat dönemin ilmi hayatının mühim simalarından biri olan İbn Haldun'un da burada zikredilmesinin uygun olacağını düşünüyoruz. Mısır'a gelince Teftâzânî'nin eserlerine muttali olan İbn Haldun'un daha sonrasında Cürcânî'nin eserlerini görmüş olma ihtimali de mevcuttur.[27]

Hanefi fakihi ve tarihçi İbnü'ş-Şıhne (v. 815/1413) de onun döneminin önde gelen simalarındandır. Timur'un Suriye'yi istilası sırasında ulemayı onu gazabından söz ustalığı ve tatlı diliyle kurtardığı anlatılır.[28] *Ravzu'l-Menâzır fi İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir* isimli tarih kitabıyla meşhurdur.[29]

Dil bilimleri, hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinde çalışmalarını yoğunlaştıran ve yazdığı *Kâmus*'la meşhur olan büyük alim Firûzabâdî de (v. 816/1414) Cürcânî'nin çağdaşları arasında sayılabilir.[30]

Bayramiye tarikatının büyük şeyhlerinden biri olan aynı zamanda tefsir ilmiyle uğraşıp geride birkaç ciltlik tefsir bırakan Kutbuddin İznîkî (v. 821/1418), Cürcânî'nin yaşadığı dönemde Anadolu da özellikle Yıldırım Bayezid döneminde yaşamış meşhur alimlerden biridir.[31]

Ebu Hanife'nin biyografiyle ilgili eseri ve *Bezzâziyye* diye meşhur fetvalarıyla şöhret bulmuş olan Kerderî (v. 827/1424) ve öteki adıyla İbn Bezzâz da

---

[26] M. Yaşar Kandemir (1998), Heysemî, *DİA*, C. 17, İstanbul, s. 292; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami',* C. 5, s. 200-202; Yusuf İlyan Serkîs*, Mu'cemu'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe,* Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, tarihsiz, C. 2, s. 1905

[27] Teftâzânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi (Şerhu'l-Akâid*), Haz: Süleyman Uludağ, Dergah yay. İstanbul, 1980, s. 72-73; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 647, 649

[28] Hammer, *a.g.e.*, C.1, s. 346-347

[29] Şükrü Özen (2000), İbnü'ş-Şıhne*, DİA*, C. 21, İstanbul, s:223

[30] Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 21; Hulusi Kılıç (1996), Firûzâbâdî, *DİA,* C. 13, İstanbul, s: 142-145.

[31] Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 24.

bu dönemin önemli isimlerinden biridir. Anadolu'ya gelmiş ve Molla Fenârî'yle münazaralar yapmıştır. Molla Fenârî'nin onu usul-i fıkıhta yendiği onun ise furû-i fıkıhta Molla Fenârî'den üstün olduğu söylenmiştir. Molla Fenârî'nin Cürcânî'nin talebelikten arkadaşı olduğu hatırlanırsa Kerderî'nin Cürcânî'nin zamanında yaşamış önemli fakihlerden biri olduğu söylenebilir. [32]

Onun döneminde Anadolu'da manevi ıslah hareketini sürdüren Emir Sultan (v. 833/1429) da dönemin ilmi ve kültürel atmosferine katkıda bulunanlardan biridir. Eserleriyle meşhur olmasa da ümera katında etkili olan Emir Sultan'ın Yıldırım Beyazıt'la menkıbeleri meşhurdur.[33]

1.3. Cürcânî'nin Hayatı ve Eserleri

1.3.1. Cürcânî'nin Hayatı

Cürcânî, 24 Şaban 740/24 Şubat 1340 tarihinde Serbedârîler'in[34] hakimiyetindeki Esterâbâd[35] şehrinin nahiyelerinden biri olan Tağü'de dünyaya geldi. Cürcânî, Seyyid Şerif ünvanıyla da bilinmektedir. Seyyid ve Şerif ünvanları Hz. Peygamber (s.a.v)'in soyundan gelen kimselere verilmektedir. Cürcânî'nin bu adla anılmasının gerekçesi de aynıdır. Kendisi Hz. Peygamber (s.a.v)'in soyundan gelen

[32] Taşköprîzâde, *a.g.e*. s. 21

[33] Hüseyin Algül-Nihat Azamat (1995), Emir Sultan, *DİA*, C. 11, İstanbul, s:146-148

[34] Erdoğan Merçil (2009), Serbedârîler, *DİA*, C. 36, İstanbul, s.549. Horasan bölgesinin hakimlerindendiler. Daha önce ifade ettiğimiz gibi İlhanlılar'ın parçalanmasından sonra ortaya çıkan birkaç devletten biridir.

[35] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* Dâru's-Sâdir, Beyrut, 1977/1397, C. 1, s. 174-175. Esterâbad bugünkü İran'ın 31 eyaletinden biri olan Gülistan eyaletinin yönetim merkezi olan Gürgan kentinin eski adıdır. Bkz:Wikipedi, Gürgan, *https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCrgan,* (23.11.2015) Aslında Cürcân, eskiden Cürcân, Esterâbâd ve başka birkaç kentin daha bulunduğu geniş bir bölgenin adıydı. Fakat aynı adı taşıyan bölgenin en önemli kenti Cürcân zamanla metruk bir şehir haline geldi. 20. yüzyılda Şah Rıza Pehlevi terkedilen Cürcân kentinin ismini yaşatmak için yine Cürcân bölgesindeki canlılığını sürdüren Esterâbâd kentine Cürcân ismini verdi. Eski Cürcân kentiyle bu yeni Cürcân kentinin karıştırılmaması önemlidir.

Deylem'deki Zeydî imamlarından Muhammed b. Zeyd'in (v. 287 / 900) onüçüncü kuşaktan torunudur.[36]

Asıl adı, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid ez-Zeyn Ebu'l-Hasen el-Hüseyni el-Cürcânî el-Hanefi'dir. Adının Ali b. Ali b. Hüseyin olduğu da söylenmişse de Sehâvî'nin kanaatine göre en doğrusu ilkidir.[37] Mezheb olarak Hanefidir. Leknevî, onun Hanefi olduğu hususunda ulema arasında herhangi bir ihtilafın bulunmadığını bildirmektedir.[38]

Döneminin şartlarına uygun olarak küçük yaşta ilim tahsiline başlamış olan Cürcânî daha küçük yaşlarından itibaren Arapça'ya yoğunlaşmış ve bu konuda en yüksek seviyeye ulaşmıştır. O kadar ki henüz daha çocuk denecek bir yaştayken *Kâfiye* şerhi olan *Vâfiye*'ye bir ta'lik yazmıştır.[39] Memleketinde ilimle meşgul olmuştur. *Miftâh* şârihi en-Nur et-Tavus'tan Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* isimli belağatla ilgili eserini, şerhini ve es-Sirac Ömer el-Behîmanî'nin *Keşşâf* üzerine haşiyesiyle beraber *Keşşâf*'tan Bakara ile Âl-i İmran'dan bir kısmını okudu. Kutbuddin Râzî'nin oğlu Muhlisuddin b. Ebi'l-Hayr Ali'den müellifin *Miftâh* şerhini okudu.[40]

Leknevî'nin aktardığına göre Cürcânî, *Şerhu'l-Metâli*'ı on altı defa okuduktan sonra bu kitabı bizzat müellifi Kutbuddin Râzî'den okumalıyım demiştir. Bir başka rivayete göre *Şerhu'l-Metâli*' ve *Şerhu'ş-Şemsiye*'nin her ikisini de müellifinden okumak istemiş bu sebepten o zamanlar Herat'ta oturmakta bulunan Kutbuddin Râzâ'ye gitmiş ona bu eserleri bizzat kendisinden okumak istediğini ifade etmiş, Razi de bu keskin zekâlı genci takdir etmiş fakat yaşlılığını gerekçe göstererek okumak istediği bu eserleri daha önce kendisine okutmuş olduğu eski talebesi Molla İbn Mübârekşah el-Mantıki'den okumasını tavsiye etmiştir. İbn Mübârekşah rivayete göre zamanında Kutbuddin Râzî'nin kölesiymiş, Râzî onu evine alıp yetiştirmiş ve tüm

---

[36] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 125; Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s:135

[37] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami*', C. 5, s. 328

[38] "*Bil ki alimler Cürcânî'nin Hanefi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hiç kimsenin onu Şafii olarak zikrettiğini görmedim."* Bkz. Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 134

[39] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 125

[40] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami*', C. 5, s. 328

ilmini ona öğretmiştir. Cürcânî'nin Herat'a gidip Râzî'den ders okumayı talep ettiği sıralarda Mısır'da ikamet etmekte ve müderrislikle uğraşmaktadır.[41]

Seyyid Şerif, İbn Mübârekşah'tan okumak için Mısır'a giderken yolda Cemâleddin Aksarâyî'nin ününü işitir ve ondan ilim tahsil etmek için Anadolu'ya yönelir. Onu Mısır'dan önce Anadolu'ya gitmeye sevkeden husus Aksarâyî'nin İbn Nefîs'in *el-Mucezü'l-Kânun* isimli eserine yazdığı muhteşem şerhi görmesidir. Fakat Karaman'a yaklaştıkları bir sırada yine Aksarâyî'nin Hatib el-Kazvînî'ye ait *el-Îzâh* isimli esere yazdığı şerhi gören Cürcânî hayal kırıklığına uğradığını yol arkadaşlarına bildirir. *el-Îzâh* isimli bu eserin zaten ayrıntılı ve açık olup şerhe pek ihtiyacı olmadığını söyleyen Cürcânî, Aksarâyî'nin bu kitaba yazdığı şerhi inek etinin üzerine konmuş olan sineklere benzetir. Aslında bu, şerh için bir küçümseme ifadesidir. Rivayete göre *el-Îzâh,* kırmızı mürekkeple şerh ise onun etrafına siyah mürekkeple yazılmış idi. Bundan mülhem Cürcânî'nin bu benzetmeyi yaptığı nakledilmektedir. Geri dönme kararı alan Cürcânî'yi yol arkadaşları "Hocanın ders anlatması kitap yazmasından daha iyidir" diyerek vazgeçirirler. Tekrar yola devam eden Cürcânî maalesef Karaman'a geldiğinde Aksarâyî'nin vefat ettiğini öğrenir. Aksarâyî'nin vefat tarihi bize Cürcânî'nin ne zaman Anadolu'ya geldiğini göstermesi açısından önemlidir.[42] Zirikli, Aksarâyî'nin hicri 776/1374'dan sonra vefat ettiğini kaydeder.[43] Leknevî de 770/1368 küsürlü bir tarih verir.[44] Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki Cürcânî Anadolu'ya geldiğinde en az 36 yaşındaydı. Bu da uzun bir süre memleketinde tahsil görüp sonrasında Mısır'a gitmeye niyetlendiğini göstermektedir.

---

[41] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye,* s. 127-130

[42] Bazı kaynaklarda Cemaleddin Aksarâyî'nin vefat tarihi olarak 791/1389 verilmektedir. Bkz. Mustafa Öz (1993), a.g.m., *DİA*, C. 7, s. 308. Bizce bu yanlış bir tarihtir. Zira 792/1390'de Teftâzânî vefat etmiştir. Cürcânî ise Mısır'a gitmeden önce Anadolu'ya uğramıştır. Sonrasında Mısır'a gidip en az dört sene okumuştur. Ardından İran'a ve oradan da Semerkad'a gitmiştir ki Teftâzânî ile tanışmaları ve münazaraları ve bu münazaralardan bir süre sonra Teftâzânî'nin 792/1390'de vefat ettiği düşünüldüğünde Cemaleddin Aksarâyî'nin 791'de vefat etmiş olması mümkün değildir. Biz bu gerekçelerden dolayı Zirikli ve Leknevî'nin verdikleri vefat tarihlerinin nisbeten daha makul olduklarını düşünmekle birlikte yine de Aksarâyî'nin daha önceki bir tarihte vefat etmiş olabileceğini düşünüyoruz.

[43] Zirikli, *a.g.e.* , C. 7, s. 40

[44] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye,* s. 191

Cürcânî, Konya'da Molla Fenârî'yle tanışmıştır.[45] Molla Fenârî o sıralar Cemâleddin Aksarâyî'nin talebelerinden biridir. Cürcânî'yle beraber İbn Mübârekşah ve Babertî'den okumak üzere Mısır'a giderler. Şair Ahmedî, Şeyh Bedreddin Simavnî ve Hacı Paşa da Mısır'da Cürcânî'nin ders arkadaşları arasındadır. İbn Mübârekşah'tan *er-Risale* ve *Metâli*'in şerhlerini okuyup akli ve nakli ilimleri tahsil ederler. Cürcânî ilimde akranlarını geride bırakır. Mısır'daki tahsilinden sonra Şiraz'a yerleşir. [46]

Kaynakların bildirdiğine göre Cürcânî, elinde Kutbuddin Râzî'nin şerhiyle Mısır'a İbn Mübârekşah'tan okumak üzere geldiğinde İbn Mübârekşah önce ona kitabı biraz okutur. İyi okuduğunu görünce onu öğrenciliğe kabul eder ama müstakil bir dersinin olmayacağını, Mısırlı ileri gelen bir ailenin çocuğunu okuttuğunu ve o derse katılabileceğini fakat hiçbir soru sorma hakkının olmadığını bildirir. Bu şartla okumayı kabul ederse okutabileceğini ilave eder. Çaresiz bu şartları kabul eden Cürcânî, o öğrenciyle beraber derslere devam eder. İbn Mübârekşah'ın evi medreseye yakındır ve geceleyin ara sıra talebeleri teftiş için gezinmektedir. Bir gece öğrenci odalarından birinden Cürcânî'nin sesini işitir. Cürcânî: "Şârih böyle dedi. Hocam böyle dedi. Bense şöyle derim" demektedir. Ardından bir talebeden beklenmeyecek öyle güzel açıklamalar yapmaktadır ki böyle bir talebeye sahip olmaktan dolayı mıdır bilinmez cezbeye gelen İbn Mübârekşah'ın raksettiği rivayet edilmektedir. Bu olayın ardından Cürcânî'yi el üstünde tutan İbn Mübârekşah onun ileride ne derece mühim bir alim olacağını anlayacaktır ve Cürcânî'ye derste soru sormak da dahil dilediğini yapma izni verir. Cürcânî'nin *Şerhu'l-Metâli*' üzerine yazdığı haşiyeyi orada kaleme aldığı nakledilmektedir.[47] Sehâvî, Cürcânî'nin Mısır'dayken dört yıl Saidü's-Süedâ denilen mevkide ikamet ettiğini ardından önce Rum diyarına sonra da Acem diyarına gittiğini ve orada alimlerin reisi olduğunu bildirmektedir.[48] Cürcânî'nin Mısır'da on yıl kaldığı da söylenmektedir. Bu iki rivayeti bağdaştırmak mümkündür. Cürcânî Saidü's-Süedâ

---

[45] Taşköprîzâde, *a.g.e.* s. 15.

[46] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye,* 127-128

[47] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye,* s. 130-131; Muhammed b Ali eş-Şevkânî, *Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men* Ba'de'l-*Karni's-Sâbi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmi, Kâhire, tarihsiz, C. 1, s. 489-490

[48] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami',* C. 5 s. 328

denilen mevkide dört sene kaldıktan sonra altı sene debaşka bir yerde kalmak suretiyle Mısır'da toplamda on sene ikamet etmiş olabilir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Cürcânî Mısır'dan sonra Şiraz'a yerleşir. Rum diyarına Şiraz'dan önce gittiğiyle ilgili Sehâvî'nin kaydını dikkate alırsak bir ara kısa bir süre de olsa Anadolu'ya geldiği söylenebilir. Bu dönemde Bursa'ya da geldiği ifade edilmektedir.[49] Burada ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Ardından Şiraz'a gitmiştir.

Cürcânî'nin Şiraz'daki hayatıyla ilgili Leknevî'nin *Habibü's-Siyer fi Efrâdi'l-Beşer* isimli eserin müellifi Gıyasüddin eş-Şirâzi'den yaptığı nakillerde tarihsel çelişkiler mevcuttur. Fakat Leknevî bunları sadece zikretmekle yetindiği için bu çelişkili tarihleri farketmemiş olabilir. Zira burada belirtildiğine göre Şah Şucâuddin Muzaffer Zerd sarayında kalırken Seyyid Şerif ona yakınlık kurmak ister. Tarih hicri 770/1368'dir. Cürcânî, Mısır'a gidip Şiraz'a dönmüşse bu tarih yanlıştır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Cürcânî Mısır'a gitmeden önce Aksarâyî'den okumak için Anadolu'ya gelir fakat Cemâleddin Aksarâyî'nin ölümüne denk gelir. Cemâleddin ise daha önce belirttiğimiz gibi 776/1374 yılından önce vefat etmiş olmalıdır. Ardından Cürcânî en az 4 sene Mısır'da okumuştur ki bu tarihler dikkate alındığında en erken Şiraz'da olabileceği tarih 780/1378'ler civarı olmalıdır. Gıyasüddin, on sene de Şiraz'da Daru'ş-Şifa'da tedris faaliyeti yaptığını bildirmektedir ki Timur'un Şiraz'ı zaptına kadar ki zaman diliminin bu süreye dahil olması gerekmektedir. Tarihlerin bildirdiğine göre Timur, Şiraz'ı 789/1387 yılında zaptetmiştir.[50] On yıl geriye gidersek Cürcânî'nin 779/1377 yılında Şiraz'daki Dâruş-Şifâ'da tedris faaliyetlerine başlamış olması gerekmektedir. Ondan önce en az dört yıl Mısır'da kaldığı düşünülürse yollarda geçen zamanı da hesaba katarsak bu sefer de Aksarâyî'nin 774/1372'den önce vefat etmesi gerektiği gibi bir durum ortaya çıkar. Eğer daha önce belirttiğimiz gibi Mısır'da on sene kalmışsa 769/1367'dan önce Aksarâyî'nin vefat etmiş olması gerekmektedir. Şurası bir gerçek ki Aksarâyî'nin vefatıyla ilgili tarih oldukça karışık bir durumdur. Ya da diğer ihtimal Cürcânî bu Daruş-Şifa'da on sene tedris yapmamıştır. Belki daha az bir süre görev başında

---

[49] İsmail Çiftcioğlu, *XV. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatında Sadeddin Taftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî Etkisi*, 38. ICANAS, Bildiriler, Ankara, 2008. s. 88

[50] Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 593

kalmıştır da *Habibü's-Siyer* sahibinin verdiği bilgi yanlıştır. Her iki durumda da tarihlerde çelişik durumlar mevcuttur. Bu ihtilafları aşmak için kaynaklarda zikredilen tarihleri dikkate almadan neler olduğunu özetlemek gerekirse şunlar söylenilebilir.

Zerd sarayındaki Şah Şücâuddin Muzaffer'e bir kitabını takdim ederek kendini beğendiren Cürcânî onunla beraber Şiraz'a gelir. Şah Şücauddin onu buradaki Daru'ş-Şifâ'nın başına geçirir. Zerd sarayında Şah Şucâ'a Cürcânî'yi sunanın Teftâzânî olduğu söylense de bunun ne kadar doğru olduğu tesbit edilememektedir. [51]

Cürcânî'nin Muzafferîler'in hakimiyyetindeki Şiraz'da Dâruş-Şifâ'da bir müddet tedris faaliyeti yaptığı rivayet edilmektedir. Timur, gücü eline geçirip askeri faaliyetlerine girişince zamanın en gözde şehirlerden biri olan Şiraz'a dayanır ve Muzafferîler'i hakimiyyeti altına alır.[52] Şiraz'ı askerlerine yağmalatan Timur, bir vezirinin Cürcânî'yi takdim etmesi üzerine onun ilimdeki üstünlüğünü anlar ve ona emân verir. Ayrıca Semerkand'a gelmesini ve tedris faaliyetlerini orada sürdürmesini teklif eder. Cürcânî bu isteği geri çevirmez ve Timur'la birlikte Semerkand'a gider. Semerkand'daki hayatıyla ilgili önemli bir husus Teftâzânî'yle aralarında cereyan eden ilmi tartışmalardır. Cürcânî gelmeden önce Timur'un ilim meclislerinin en güçlü ismi Teftâzânî'dir. Timur ise Cürcânî'nin neseb üstünlüğünü de gerekçe göstererek onu Teftâzânî'ye tercih ettiğini söyler. Bu ifadeler Cürcânî'ye cesaret verir ve o da tertip edilen ilmi toplantı ve tartışmalarda Teftâzânî'ye kıyasıya cevaplar verir. Bir keresinde Cürcânî ile Teftâzânî arasında *Keşşâf* sahibi Zemahşerî'nin "Onlar Rablerinden bir hidayet üzeredirler."[53] ayeti hakkındaki sözünde istiareyi tabiiyye ve temsiliyye'nin bir araya gelmesi konusunda bir tartışma vukua gelmiştir.[54] Bu tartışmaya hakem olarak Mutezili Numanuddin el-Havârizmî seçilmiştir. el-Havârizmî, tartışmada Cürcânî'yi galip ilan etmiş ve bu husus tellallarla avam-havas herkese duyurulmuştur. Bu tartışmanın sonucundan gamlanan Teftâzânî'nin fazla

---

[51] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 134

[52] Tarihler hicri 789 senesini göstermekteydi. Bkz: Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 134

[53] Bakara, 2/5

[54] Sehâvî, Serkis ve Şevkânî de Teftâzânî ile Cürcânî arasında münazaralar olduğu bilgisini aktarırlar. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami*', 5/329; Serkis, *a.g.e.*, C. 1, s. 678; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 489; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 128-129

yaşamayıp Semerkand'da 22 Muharrem 792/1390 senesi Pazartesi günü vefat etiği söylenir. Rivayete göre bu tartışma 791/1389 hicri senesinde vuku bulmuştur.

Cevdet Paşa'nın bildirdiğine bakılırsa Timur, Ankara savaşından sonra Bursa'dan Semerkand'a getirdiği İbnü'l-Cezerî'yi yine böyle bir mecliste Cürcânî'den üstün tutmuş bu sefer de Cürcânî'nin gönlünü incitmiştir.[55]

Bazı tarihçilerin bildirdiğine göre Seyyid Şerif Cürcânî kısa bir süre Teftâzânî'ye talebelik etmişse de sonrasında ona muârız olmuştur. O kadar ki Teftâzânî'nin eserlerine nazire yazardı. Talebe mantık ilmiyle ilgili olarak Kutbuddin Râzî'nin şerhini okurdu. Teftâzânî *Şemsiye* üzerine şerhini yazınca talebe Kutbuddin Râzî'nin şerhini bırakarak onun şerhine teveccüh göstermişlerdi. Bunu gören Seyyid Şerif, Kutbuddin Râzî'nin şerhine öyle güzel bir hâşiye yazdı ki bu hâşiye talebeyi tekrar Kutbuddin Razi'nin şerhine yöneltip Teftâzâni'nin şerhini gözden düşürdü. Mesele bu kadarla sınırlı kalmadı. Teftâzânî talebe arasında çokça okunan Adududdin Îcî'nin *Mevâkıf*'ına nazire olarak *Makâsıd*'ı yazdı ve onu kendisi şerhetti. Talebe bu sefer *Mevâkıf*'ı bırakıp *Makâsıd* ve şerhine yöneldi. Bu eser çokça rağbet gördü. Cürcânî kalkıp Adududdin Îcî'nin *Mevâkıf*'ına şerh yazdı. O kadar güzel bir şerhti ki bu, gözler kamaştı ve talebe tekrar *Mevâkıf*'la iştiğale döndü. Cürcânî böylece *Mevâkıf*'a tekrar itibar kazandırdı. Dahası Sa'duddin Teftâzânî belâğat ilmiyle ilgili *Telhîs* kitabı üzerine *Mutavvel*'i yazdı. Cürcânî de *Miftâh* ve *Mutavvel* üzerine hâşiye yazdıysa da *Mutavvel* ve Teftâzânî'nin diğer eseri *Telvîh* gözden düşmedi. Ulema arasında son eserlerde Teftâzâni daha başarılı bulunmuştur.[56]

Şevkânî'nin bildirdiğine göre Cürcânî Semerkand'da ders okutma ve fetva verme işleriyle meşgul olmuştur. Büyük alimler bile ondan gelip ders almaya başladılar. Onun vasıflarını anlata anlata bitiremediler. İran ve Osmanlı coğrafyasındaki ulema Cürcânî ve Teftâzânî'yi ilmi meselelerde otorite kabul etmiş hatta onların görüşlerini hüccet saymışlardır. Onların devrinde ve sonrasında hangisinin haklı ve üstün olduğu konusunda ihtilaf sürüp gitmiştir. Hatta Osmanlılar ulema biyografilerinde Cürcânîci veya Teftâzânîci diye iki vasıftan biriyle anılırlardı.

---

[55] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 128-130; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* C. 2, s. 625

[56] Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e*. C. 2, s. 650

Cürcânî'nin dönemindekiler ondan ders almakla iftihar ettikleri gibi vefatından sonra da talebelerinden ders almakla iftihar edilir olmuştur.[57]

Semerkand'da Timur'un vefatına kadar ikamet eden Cürcânî onun vefatından sonra çıkan siyasi çekişmelerden uzaklaşarak Şiraz'a gelmiş ve ömrünün sonuna kadar orada kalmıştır. Vefat ettiğinde şöhreti ve talebeleri tüm dünyaya çoktan yayılmıştı. el-Afif el-Cürhî'nin ve Ebu'l-Fütûh et-Tâvûsî'nin de dediği gibi 6 Rabiu'l-Âhir 816/ 6 Temmuz 1413 senesinde Çarşamba günü Şiraz'da vefat etmiştir. Şiraz surları içindeki Sivâhan denilen mahallede Eski Cami yakınlarında kendisi için yaptırdığı bir türbeye defnedilmiştir. [58]

Cürcânî'nin başlıca ilgi alanı kelam, Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber felsefe, mantık, astronomi, matematik, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi dini ve akli ilimlerin hemen hepsine dair telif, şerh ve haşiye türünde eserler vermiş bundan dolayı allâme ünvanını almaya hak kazanmıştır.

Osmanlı ulemasının sahip olduğu icazetnâmelerin hemen hepsinde yer alan Seyyid Şerif Cürcânî - Muhammed b. Mübârekşah - Kutbuddin Râzî sıralaması hem bu alimler arasındaki hoca-talebe ilişkisine hem de Cürcânî'nin Osmanlı ilim geleneğindeki yerine işaret etmektedir. [59]

1.3.2. Cürcânî'nin Eserleri

Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*' isimli biyografik eserinde Cürcânî'nin hayatını anlatırken müellifin 33 eserinin ismini zikreder. Şevkânî'nin biyografiyi kaleme alırken büyük oranda Sehâvî'nin *ed-Dav'u'l-Lâmi*' adlı eserinden faydalandığı anlaşılmaktadır. Sehâvî ise müellifin 49 eserinin adını sayar. Bağdadlı İsmail Paşa, müellifin 38 eserinin ismini verir ve daha başka eserleri olduğunu da belirtir.[60] Yine Sehâvî, Aynî'den naklen Cürcânî'nin 50'den fazla eserinin olduğunu kaydeder.[61]

---

[57] Şevkânî, *Bedru't-Tâli*', C. 1, s. 489

[58] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 330

[59] H. Bekir Karlığa (2005), a.g.m., *DİA*, C. 30, s. 559

[60] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.* C. 1, s. 729

[61] Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

DİA'nın Cürcânî maddesinde müellifin 28 eserinin isimleri verilmektedir.[62] Fakat kaynaklara müracaat ederken yaşanan en büyük sıkıntı isimlerinin farklı zikredilmesi sebebiyle aslında aynı olan eserin kaynaklar tarafından sanki farklı eserler olarak zannedilmesidir. Bir diğer husus da Sehâvî'nin Cürcânî'nin torunundan bilgi aktarması sebebiyle müellife hem en yakın hem de birinci elden bilgiyi almış olduğu gerçeğidir. Bunları göz önünde bulundurarak öncelikle akli ilimlere dahil olanları ardından da nakli ilimlere dahil olanları vermek suretiyle müellifin eserlerini aşağıdaki şekilde tesbite çalıştık.

1.3.2.1.Mantık, Felsefe ve Astronomi

1-*Şerhu Tezkirati't-Tûsî.* [63] Tûsî'nin astronomi ilmiyle ilgili *Tezkire* isimli eserinin şerhidir.

2-*Şerhu'l-Mulahhas fi'l-Hey'e.* [64] Kitabın bir diğer ismi *Şerhu'l-Cağmînî*'dir. Cağmînî'nin hey'et ilmi (astronomi) konusundaki eserinin şerhidir. Zirikli, "*Cağmînî Şerhi*"ni zikrettikten sonra Cürcânî'nin Hey'et ilmi konusunda "*Şerhu'l-Mülahhas*" isminde bir eseri daha olduğunu kaydeder ki bu hatadır.[65] Zira her iki eser de aynıdır. İsim farklılığı Zirikli'yi yanıltmıştır.

3-*Hâşiye ala Şerhi Metâli'il-Envâr.* [66] Bu eserin diğer bir adı Bağdadlı ve Gümüş'e göre *"Hâşiye ala Levâmi'i'l-Esrâr Şerhi Metâli'i'l-Envâr"* dır. Sirâcuddin Urmevi'nin mantık ve hikmet konusundaki eserine Kutbuddin Râzî tarafından yazılan şerhin haşiyesidir. Oysa Sehâvî ve muhtemelen ona uyan Şevkânî, Cürcânî'ye bir

---

[62] Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s.134

[63] Zirikli, *a.g.e.* C. 5, s. 7; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Dımeşk, 1957, C. 2, s. 515, Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', 5/329, Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*', 1/488

[64] Zirikli, *a.g.e.* C. 5, s. 7; Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*', C. 1, s. 488

[65] Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7

[66] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729

Metâli‘ haşiyesi nisbet etmektedirler.[67] Bu, Leknevî’nin de bildirdiği üzere hatalı bir nisbettir.

“*Yine torununun oğlunun Cürcânî’nin Metâli‘ üzerine hâşiyesi olduğu sözü doğru değildir. Cürcânî’nin Metâli‘ üzerine değil Kutbuddin Râzî’nin Metâli‘ şerhi üzerine haşiyesi mevcuttur.”*[68]

4-*Hâşiye ala Şerhi’ş-Şemsiyye.*[69] Kutbuddin Râzî’nin *Şerhu’ş-Şemsiyye’*si üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Kehhâle, Kutbuddin Râzî’nin *Şemsiye* üzerine şerhinin adını *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye* olarak kaydeder.[70]

5-*Risale fi’l-Mantık*: Bu eser, Sehâvî, Bağdadlı İsmail Paşa ve Zirikli’de *Risaletü’s-Suğra ve’l-Kübra fi’l-Mantık* şeklinde zikredilmektedir.[71] Bağdadlı’nın bildirdiğine göre oğlu Muhammed bu Farsça eseri *el-Gurra ve’d-Dürra* adıyla Arapça’ya tercüme etmiştir.

6-*Hâşiye ala Şerhi Hidâyeti’l-Hikme.*[72] Esiruddin Ebherî’nin eserine İbn Mübârekşah’ın yazdığı şerhin haşiyesidir.

7-*Hâşiye ala Şerhi Hikmeti’l-Ayn.*[73] Ali b. Ömer el-Kâtibî’nin fizik ve metafizik konularını ele aldığı eserine İbn Mübârekşah’ın yazdığı şerhin haşiyesidir. Bu eser bazı kaynaklarda *Hâşiye ala Hikmeti’l-Ayn* şeklinde geçmekteyse de doğrusu Bağdadlı İsmail Paşa’nın da belirttiği gibi *Hâşiye ala Şerhi Hikmeti’l-Ayn’*dır. Fakat Bağdadlı da şerhin Kutbuddin er-Râzî’ye ait olduğunu söylemektedir ki bu hatalı bir nisbettir. Şerh aslında İbn Mübârekşah’a aittir. “*Eser Seyyid Şerif ve Dihlevi'nin haşiyeleriyle birlikte Delhi (1289/1872) ve Kazan'da (Çirkof Hatun Tabhanesi, l311/1893) basılmıştır.”*[74]

---

[67] Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*‘, C. 5, s. 329, Şevkânî, *el-Bedru’t-Tâli*‘, C. 1, s. 488

[68] Leknevî, *el-Fevâidu’l-Behiyye*, s. 133

[69] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*‘, C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[70] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515

[71] Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[72] Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*‘, C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[73] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi*‘, C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[74] H. Bekir Karlığa (2005), a.g.m., *DİA*, C. 30, s. 560

8- *Haşiye ala Şerhi Hikmeti'l-İşrâk.* [75] Kutbuddin Şirâzî'nin şerhi üzerine bir haşiyedir.

9-*Haşiye ala Şerhi'l-İşârât:* Bu eser İbn Sina'nın *İşârât*'ına Tûsî'nin yazdığı şerhin haşiyesidir.[76] Bağdadlı İsmail Paşa'nın Cürcânî'nin *el-İşârât ve't-Tenbîhât* isminde bir eseri olduğunu zikretmesi hatalıdır. [77] Doğrusu Tûsî'nin *İşârât* şerhi üzerine yazılmış bir haşiyesi olduğudur. Bu eseri Sehâvî, Tûsî'nin *İşârât* şerhi olan *Hallü'l-Müşkil'*i üzerine Cürcânî'nin yazdığı haşiye olarak zikreder.[78] Fakat biraz ilerde isim farklılığından dolayı yanılıp Tûsî'nin *Şerhu Şekki'l-İşârât* isimli eseri üzerine Cürcânî'nin bir haşiyesi olduğunu ifade eder.[79] İki farklı adla anılan eser aslında aynı eserdir.[80] Sadece isimleri farklı ifade edildiğinden Sehâvî'yi yanıltmıştır.

10-*Hâşiye ala Eşkâli't-Te'sis*.[81] Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'ye ait *Eşkâlü't-Te'sîs*'e İbn Mübârekşah tarafından yazılmış şerhin haşiyesidir.[82]

11-*Haşiye ala Tahriri Öklides*.[83] *Tahrir-i Öklides* kitabını Tûsî, Öklid'in "*Elementler*" isimli geometri kitabı üzerine yazmıştır. Eserin diğer bir ismi "*Tahriru'l-Usul'*dür.[84] Cürcânî bunun üzerine bir haşiye yazmıştır

12-*Haşiye ale't-Tuhfeti'ş-Şâhiyye.*[85] Kutbuddin Şirâzî'nin (v. 710/1311) *Nihâyetü'l-İdrâk*'e yazdığı şerhin haşiyesidir. [86] Astronomi alanıyla ilgili bir eserdir.

---

[75] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*. C. 1, s. 488

[76] Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*', C. 1, s. 488

[77] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728

[78] Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[79] Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[80] Agil Şirinov (2012), Tûsî, Nasîrüddin, *DİA,* C. 41, İstanbul, s. 440

[81] Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 330

[82] H. Bekir Karlığa (2005), a.g.m., *DİA*, C. 30, s. 560

[83] Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*', C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 330

[84] Agil Şirinov (2012), a.g.m., *DİA,* C. 41, s. 440-441

[85] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[86] *Nihâyetü'l-İdrâk* isimli bu eser de Kutbuddin Şirâzî'nindir. Bkz: Azmi Şerbetçi (2002), Kutbüddîn-i Şîrâzî, *DİA,* C. 26, İstanbul, s. 487-489

13-*Tahkiku'l-Külliyyât.* Kaynaklarda Kutbuddin Râzî'nin *Risale fi Tahkiki'l-Külliyyât* isminde bir eseri olduğundan bahsedilmektedir.[87] Zirikli ve Bağdadlı İsmail Paşa'dan başkaları bu eseri Cürcânî'ye nisbet etmemektedir. Bağdadlı İsmail Paşa da buna benzer bir eseri *Külliyyat fi'l-Mâhiyyât ve'l-Eşya* şeklinde zikretmektedir. İhtimal ki hocasının eseri Cürcânî'nin sanılmış olabilir. Veya her ikisi de ayrı ayrı bu adla eser yazmış olabilirler. [88]

14-*Risale fi İlmi'l-Edvâr.* [89]

Kaynaklarda bu eserle ilgili şu bilgilere rastlamaktayız. Faydasından dolayı birebir alıntılamayı uygun buluyoruz.

"*Baran Rodolph d'Erlanger, Safiyyüddin el-Urmevî'nin Kitabü'l-Edvar'ına yapılmış, müellifi Mevlana Mübârekşah adıyla tanıtılan hacimli bir şerhin (British Museum, Or., nr. 2361) Fransızca tercümesini yayımlamıştır (La musique arabe, III, 185 vd.). Ancak açıklamalarında Henry George Farmer'a dayanan d'Erlanger, Mevlana Mübârekşah adının şarihe ait özel isim değil eserin sunulduğu Şah Şüca'a (v. 787/ 1385) atıf yapan bir saygınlık ifadesi olduğunu ve gerçek müellifin Şah Şüca'ın hizmetinde bulunan Seyyid Şerif el-Cürcânî olabileceğini öne sürmektedir. Fakat müstensihin ifadesine göre şarih bu eserini 777/1375'de bitirmiştir (a.g.e., III. 573). Halbuki Cürcânî'nin Şah Şüca' ile karşılaşmasına zemin hazırlayan olaylar bu tarihten sonradır (Gümüş, s. 89-90); nitekim Sarton'a göre de muhtemel müellif İbn Mübârekşah'tır. "*[90]

Yukarıdaki yapmış olduğumuz alıntıdan da anlaşıldığı üzere Bekir Karlığa eserin Cürcânî'ye ait olmadığı fikrindeyse de son tahlilde eserin İbn Mübârekşah'a mı yoksa Cürcânî'ye mi ait olduğu belli değildir.

---

[87] Hüseyin Sarıoğlu (2007), a.g.m., *DİA*, C. 34, s: 486

[88] Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7. Zirikli'de Cürcânî'nin biyografisi Ali b. Muhammed maddesi içindeki Cürcânî maddesidir.; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728

[89] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329

[90] H. Bekir Karlığa (2005), a.g.m., *DİA*, C. 30, s:560

15-*Hâşiye ale'l-Habîsî.* [91] Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm* isimli bir eseri mevcuttur. Ubeydullah el-Habîsî bunun üzerine bir şerh yazmış,[92] Cürcânî de bu şerhe bir haşiye kaleme almıştır.

1.3.2.2.Kelam

1-*Şerhu'l-Mevâkıfi'l-Adudiyye*. [93] Bu eser Adududdin Îcî'nin *Mevâkıf* isimli eserinin en ünlü şerhidir. Aynı zamanda Cürcânî'nin en büyük yapıtıdır. Üzerine birçok hâşiye ve ta'lîk kaleme alınmıştır. [94]

2-*Hâşiye alâ Şerhi't-Tecrîd.* [95] Tûsî'nin *Tecrîd* isimli metnine Şemsüddin İsfehânî'nin yazmış olduğu şerhin haşiyesidir. *Hâşiye alâ Teşyîdi'l-Kavâid* diye de bilinir. Sehâvî[96] ve ondan yararlanmış olan Şevkânî[97] bu eseri yanlış bir şekilde *Tecrîd* haşiyesi olarak zikrederler. Zira Şevkânî'nin Cürcânî biyografisi incelendiğinde Sehâvî'den yararlandığı hemen farkedilir. Oysa Cürcânî, Leknevî'nin de belirttiği gibi *Tecrîd* üzerine değil Şemsüddin İsfehânî'nin *Tecrîd Şerhi* üzerine hâşiye yazmıştır.

"*Fakat Tecrîd üzerine haşiyesi olduğunu haber vermesine gelince bu hatalıdır. Çünkü bu haşiyeyi mütalaa eden kişi görecektir ki kitap Tecrîd üzerine değil İsfehânî'nin Tecrîd şerhi üzerinedir. Yine bununla Aynî'nin Tarih'inde Cürcânî'nin eserleri arasında Tecrîd şerhini saymasının yanlışlığı da ortaya çıkar."*[98]

---

[91] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329.

[92] M. Sait Özervarlı (2011), Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm*, DİA*, C. 40, İstanbul, s. 332

[93] Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7; Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s.329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[94] Müstakim Arıcı, "Bir otorite olarak Seyyid Şerif Cürcânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri" *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, Editör: M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 82-90

[95] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

[96] Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[97] Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[98] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye,* s. 133

Kehhâle de Cürcânî'nin *Şerhu't-Tecrîd* üzerine haşiyesini saydıktan sonra *Teşyîdü'l-Kavâid* hâşiyesi isminde bir başka eserinin olduğundan bahseder[99] ki bu açık bir hatadır. İsim farklılığı aynı olan eseri Kehhâle'nin farklı iki esermiş gibi zannetmesine sebep olmuştur.

3-*Hâşiye ala Metâli'i'l-Enzâr Şerhi Tavâli'i'l-Envâr.* [100] Kâdı Beydâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr* isimli kitabına Şemsüddin İsfehânî'nin yazdığı *Metâliu'l-Enzâr* isimli şerhin haşiyesidir. Yine Şevkânî, Cürcânî'ye İsfehânî'nin *Tavâli*'i üzerine bir haşiye nisbet etmektedir.[101] Bu açık bir hatadır. Zira *Tavâli*', İsfehânî'nin değil Kâdı Beydâvî'nin eseridir. Şemsüddin İsfehânî ona bir şerh yazmıştır.

4-*Risale fi'l-Vücud* [102]

5-*Şerhu Akâidi'l-Adudiyye*: Îcî'nin *Akâid*'inin şerhidir.[103]

6-*Risale fi Beyani'l- Firkati'n-Nâciye***:** Mezheplere dair küçük bir risaledir.[104]

7-*Şerhu Esmai'l-Hüsnâ* [105]

8-*Risaletü'l-Kader* [106]

1.3.2.3. Lüğat, Sarf, Nahiv ve Belağat

[99] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515,

[100] Gös. yer. Kehhâle, Urmevî'nin eseri üzerine olan haşiyeyi saydıktan sonra Cürcânî'ye ait olan *Şerhu'l-Metali*' üzerine haşiye diye bir eser zikreder ki muhtemelen bu ikinci eserle *Tavâli*' şerhi üzerine haşiyeyi kastetmektedir. Fakat yazarken hata vukua gelmiştir.

[101] Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[102] Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, C. 1, s. 729; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[103] Sadrettin Gümüş (1993),a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

[104] Gös. yer.

[105] Sadrettin Gümüş (1993), a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

[106] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729.

1-*Şerhu'l-Miftâh*. Sekkâkî'nin belağat ilmiyle alakalı *Miftâhu'l-Ulûm* isimli eserinin şerhidir.[107]

2-*Şerhu'l-Kâfiye.* [108] İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sinin Farsça şerhidir.

3-*Hâşiye ala Şerhi'l-Kâfiye*: Bazı kaynaklara göre bu eser Radiyyuddin el-Esterâbâdî'nin İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* isimli eserine yazmış olduğu şerhin haşiyesidir.[109] Sehâvî bu eseri nahiv ilmi konusunda *er-Radî* üzerine yazılmış bir hâşiye olarak kaydeder. Bağdadlı İsmail Paşa da aynı bilgiyi verir.[110]

4- *Hâşiye ale'l-Mutavvel.*[111] Bu eser Hatib el-Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh'*ına Teftâzânî'nin yazmış olduğu *Mutavvel* isimli şerhin haşiyesidir.

5-*Hâşiye ala'l-Avâmili'l-Cürcânîyye***.**[112] Kehhâle'nin *İ'rabu'l-Avâmil* ismiyle zikrettiği eserin bu eser olma ihtimali mevcuttur.[113]

6-*Haşiye ala Risaleti'l-Vaz*'.[114]

7-*Mukaddime fi's-Sarf.* [115] Bu eser Farsça'dır.

8- *Şerhu '1- İzzi*: Zencânî'nin eserine dair bir şerhtir.[116]

---

[107] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329, Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729.

[108] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[109] Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

[110] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[111] Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7; Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[112] Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[113] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515.

[114] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329.

[115] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', 5/329, Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[116] Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

9-*Ta'rifât.*[117] Bir çeşit terimler sözlüğüdür. İslam dünyasının her yerinde elden ele dolaşan en meşhur eserlerden biridir.

10-*Hâşiye ala Şerhi Nakrakâr.*[118] *Kâfiy*e şerhi haşiyesidir.

11-*Hâşiye ala Kasîdeti Bânet Suâd.*[119]

12-*Haşiye ale'l-Mütevassıt.*[120] *Kâfiye*'nin *Mütevassıt* şerhi üzerine bir haşiyedir.

1.3.2.4.Tefsir

1-*Hâşiye ale'l-Keşşâf.* [121] Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli tefsirinin baş tarafına yazılmış bir haşiyedir. Bağdadlı'nın bildirdiğine göre Cürcânî, bu haşiyeyi "Allah teala bir sivri sineği veya daha küçük bir şeyi örnek vermekten hayâ etmez"[122] ayetine kadar yazabilmiştir.

2-*Hâşiye ala Tefsîri'l-Beydâvî.* [123] Beydâvî tefsirinin baş taraflarına yazılmış bir haşiyedir.

3-*Tefsiru'z-Zehrâveyn.*[124] Bakara ve Âl-i İmran sureleri tefsiridir.

4-*Tercümânü'l-Kur'an*: Kur'an'daki bazı kelimelerin Farsça'ya tercümesinden ibarettir.[125]

---

[117] Zirikli, *a.g.e.,* C. 5, s. 7; Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 728

[118] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329

[119] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729. Bağdadlı bu eserin haşiye değil şerh olduğunu ifade etmektedir.

[120] Kehhâle, *a.g.e.,* C. 2, s. 515; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329.

[121] Zirikli, *a.g.e*., C. 5, s. 7; Kehhâle, *a.g.e.,* C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[122] Bakara, 2/26

[123] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488.

[124] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488

[125] Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

1.3.2.5.Fıkıh

1-*Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye.*[126] Secâvendî'nin ferâiz ilmiyle alakalı eserinin şerhidir.

2-*Şerhu'l-Vikâye.*[127] Sadruşşerîa'nın atası Tâcuşşeria Mahmud'un eseri olan meşhur fıkıh kitabı *Vikâye*'nin şerhidir. Sehâvî ve Şevkânî bu eseri böyle belirtse de Bağdadlı İsmail Paşa ve Kehhâle, Cürcânî'nin, *Şerhi'l-Vikâye* üzerine haşiye yazdığını ifade etmektedirler.

3-*Hâşiye ala Şerhi Muhtasari'l-Münteha.* [128] İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair *Muhtasaru'l-Münteha* isimli eserine Adududdin Îcî'nin yazmış olduğu şerhin haşiyesidir. Türkiye yazma eser kütüphaneleri veri tabanında bu eserin 122 adet nüshası bulunmaktadır.[129] Bu da eserin Anadolu coğrafyasındaki yaygınlığına işaret etmektedir.

4-*Hâşiye ale't-Telvih.*[130] Sadrüşşeria Ubeydullah b. Mes'ud el-Buhârî'ye ait fıkıh ilmiyle alakalı *Tenkîhu'1- Usûl* adlı esere Teftâzânî tarafından yapılan şerhin baş taraflarının haşiyesidir.

5-*Haşiye ale'l-Hidâye.*[131] Bağdadlı İsmail Paşa ve Osman Keskioğlu Cürcânî'nin bir *Hidâye Şerhi* olduğundan bahsetmektedirler.[132] Oysaki doğrusu

---

[126] Zirikli, *a.g.e.,* C. 5, s. 7; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 729; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488.

[127] Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Kehhâle, *a.g.e.,* C. 2, s. 515. Her ne kadar Kehhâle eseri *Hâşiye alâ Şerhi Vikâyeti'r-Rivâye fi Mesâili'l-Hidâye fi Furûi Fıkhi'l-Hanefi* şeklinde verse de bu hatalıdır. Sehâvî, Şevkânî ve Bağdadlı'nın belirttiği gibi Cürcânî'nin hem *Hidâye* haşiyesi hem de *Vikâye* şerhi mevcuttur.

[128] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329

[129] *http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php* (27.08.2015)

[130] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488; Sadrettin Gümüş (1993), a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136.

[131] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488.

[132] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 729; Osman Keskioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku,* Diyanet İşleri başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 154

Leknevî'nin de belirttiği gibi *Hidâye* üzerine şerhi değil haşiyesinin mevcut olduğudur.[133]

6- *Şerhu Kenzi'd-Dekâik.*[134]

1.3.2.6.Tasavvuf

1-*Hâşiye ala Avârifi'l-Maârif.* [135] Şihâbuddin Sühreverdî'nin eserine yazdığı bir haşiyedir.

2-*Risale-i Şevkiyye*: Farsça olarak yazılan risale sufilerin uyması gereken esasları ihtiva eder.[136]

3-*Risaletü'l-Bahâiyye***:** Bahâuddin Nakşibend'in menkıbelerine dairdir.[137]

1.3.2.7.Hadis

Kaynaklarda hadis ilmiyle alakalı üç farklı isimde eser Cürcânî'ye nisbet edilmektedir. Bunları aşağıda zikretmeden önce şunu belirtmeliyiz ki yaptığımız inceleme de bu üç eserin tek bir eser olduğunu onun da Tîbî (v. 743/1342)'nin *Mişkât Şerhi'*nin ve *Mukaddimesi*'nin ihtisâr edilmiş hali olduğunu müşahade etmiş bulunmaktayız. Hadis usulüyle ilgili *Muhtasar*'ı Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi*'nin özetlenmiş hali olduğu gibi muhtemelen *Hâşiye ala Hulâsati't-Tîbî* isimli eser de *Mişkât Şerhi Mukaddimesi*'nin özetinin değişik bir adla kayda geçirilmesinden başka bir şey değildir. Konuyla ilgili ayrıntılı açıklamayı ileride Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının kaynakları bölümünde ele alacağımızdan burada sadece kaynaklarda ona nisbet edilen hadis ilmiyle alakalı üç eseri zikretmekle yetineceğiz.

---

[133] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 133

[134] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 729.

[135] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.,* C. 1, s. 488.

[136] Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

[137] Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, C. 1, s. 851; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329; Sadrettin Gümüş (1993), a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 136

1-*Hâşiye ala Hulâsati't-Tîbî.*[138] Hüseyin b. Abdillah et-Tîbî'nin hadis usulüyle alakalı eseri üzerine bir haşiyedir. Fakat bu eserin Cürcânî'nin eserleri arasında az sonra ele alacağımız *Risale fi Fenni Usuli'l-Hadis* ile aynı eser olması kuvvetle muhtemeldir.[139]

3-*Risale fi Fenn-i Usuli'l-Hadis.*[140] Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nin muhtasarıdır. *Mişkât Şerhi'*ni özetleyen Cürcânî baştaki mukaddimeyi de özetlemiş ve zamanla *Muhtasar* ayrıca yazılıp okutulur olmuş ve müstakil bir eser gibi sayılmaya başlanmıştır. Bu eserin biri Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed tarafından öteki Ukayl b. Muhammed b. Zeyd el-Makturî tarafından müstakil baskıları yapılmıştır.[141] Yine bu

---

[138] Katip Çelebi, *a.g.e.,* C. 1, s. 720; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, C. 5, s. 329; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488.

[139] Tebrîzî, *Fennü Usuli Mustalahi'l-Hadis,* s. 13

[140] Zirikli, *a.g.e*., C. 5, s. 7

"*Ona nisbet edilen eserlerden biri de hadis usulü alanında muhtasar bir risaledir. Şöyle başlamaktadır: "Hamd, Âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salat ve Selam ise onun Rasulü Muhammed'in ve tüm ailesinin üzerine olsun. (Tüm bunları ifade ettikten sonra) imdi, bu risale hadis ilmiyle ilgili bilgileri içine alan bir muhtasardır ki bir adet mukaddime ile dört baptan oluşan bir adet makâsıd bölümünden oluşur…" Bu muhtasarın içindekilerin çoğu Hüseyin et-Tîbî'nin hadis usulü alanındaki Hulâsa isimli eserinden alınmıştır. Bu muhtasara usul-i hadisin maksatlarını câmi, hadis ulemasının tahkikatını hâvi bir şerh yazmaya başladım. Bu şerhe Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî ismini verdim. Ondan yaklaşık altı cüz yazdım. Fakat araya giren maniler sebebiyle henüz tamamlamaya muvaffak olamadım. Başlamaya muvaffak kılan Allah'tan bitirmeye de muvaffak kılmasını niyaz ediyorum. Asrımızın bazı ileri gelen ilim erbabı mezkur risalenin Seyyid Şerif'e ait olduğuna itiraz etmiş ve İbn Ebi Şerif'e ait olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat ikna edici bir delil ve yeterli bir sened getirememişlerdir. Bunun doğruluğunu en iyi Allah bilir. Eğer şerhimi tamamlayana kadar bu eserin Seyyid Şerif'ten başka birine ait olduğu hususu ayan beyan bana belli olursa o vakit şerhin ismini değiştiririm. Aksi taktirde meşhur şekilde Seyyid Şerif'e yapılan isnad bu konuda bizim için yeterlidir*." Bkz. Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 131

[141] Cürcânî, Seyyid Şerif, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, thk: Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed, Dâru'd-Da've, İskenderiye, h. 1403; Cürcânî, Seyyid Şerif, *Risaletün fi İlmi Usuli'l-Hadis*, thk. Ukayl b. Muhammed b. Zeyd el-Makturî, Daru İbn-i Hazm, Beyrut, 1992

eser üzerine biri Şemsüddin Muhammed et-Tebrîzî (v. ?) öteki Leknevî (v. 1304/1886) tarafından yapılmış şerh çalışmaları mevcuttur.[142]

3-*Hâşiye ala Mişkâti'l-Mesâbîh.*[143] Hâşiye ifadesi okuyucuyu yanıltmamalıdır. Bu ifade modern öncesi dönemde ilim camiasında ihtisar çalışmalarını da kapsayan bir muhtevaya sahiptir. Cürcânî'nin biyografisine ve eserlerine yer veren bazı kaynaklarda Cürcânî'nin hadisle alakalı sadece iki eserinin olduğu ifade edilmekte ve *Mişkât Hâşiyesi* bunlar arasında sayılmamaktadır.[144] Oysaki Leknevî'nin de dediği gibi bu eser Cürcânî'ye aittir. Ayrıca Türkiye yazma eserler veri tabanında bu eserin Cürcânî'ye nisbetle 13 adet nüshasının mevcut olduğu görülmektedir. Leknevî, bu eserin Cürcânî'ye aidiyetiyle ilgili tartışmalara şöyle yanıt vermektedir:

"Bir diğer eseri Mişkât Hâşiyesi'dir. Bu eser bir kısım ziyadelerle birlikte Tîbî'nin Mişkât üzerine Haşiyesi'nin hülâsasıdır. Ali el-Kârî, Cürcânî'nin Mişkât üzerine bir haşiyesi olduğunu inkar etmiştir. Mişkât şerhi olan Mirkât isimli eserinde "Rasulullah (s.a.v) bir topluluğa uğradı ve "Burada oturmanızın sebebi ne? diye sordu. "Allah'ı zikretmek için oturduk" dediler.

Rasulullah (s.a.v): آلله وما اجلسكم الا هذا الحديث *(Vallahi sizi bu sözden başkası burada oturtmadı) buyurdular."hadisinde Ali el-Kârî şöyle demektedir: "Seyyid Cemalüddin,* آلله *lafzının Seyyid Şerif Cürcânî'nin, Mişkât haşiyesinde "Hemze kasem harfinin yerine gelmiştir ve mecrur olmalıdır." sözünden dolayı mecrur olduğunu söylemiştir. Seyyid Cemalüddin, insanlar arasında meşhur olduğu gibi Tîbî'nin Hulâsa'sını Seyyid Şerif'in Mişkât üzerine haşiyesi sanmıştır. Oysa bu*

---

[142] Tebrîzî'nin şerhinin iki ayrı baskısı mevcuttur: Tebrîzî, Şemsüddin Muhammed el-Hanefi, *Fennü Usuli Mustalahi'l-Hadis*, thk: Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Daru'l-Fazıle, Tarihsiz; Tebrizi Şemsüddin Muhammed el-Hanefi, *Şerhu'd-Dibâci'l-Müzehheb*, Basım: Muhammed Emin İmrân, Mustafa el-Bâbi el-Halebî Matbaası, Mısır, h. 1350

[143] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 329, Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 131-132

[144] Sadrettin Gümüş (1993), a.g.m., *DİA*, C. 8, s.136.

gerçekten çok uzaktır. Birincisi Seyyid Şerif'in eserleri arasında bu eser zikredilmemektedir. İkincisi, şurası açıktır ki ilimdeki bu kadar kudret ve yüceliğine rağmen nasıl olur da Tîbî'nin eserini sadece ihtisar eder de herhangi bir tasarrufta bulunmaz" (Ali el-Kârî'nin sözü bitti.) Derim ki: Bunda ihtilaf mevcuttur. Keşfu'z-Zünûn sahibi Katip Çelebi ve Sehâvî gibi bir kısım ulema bu eseri ona nisbet etmişlerdir.[145]

Biraz daha ilerde Leknevî, bu konuda devamla şunları söylemektedir:

"*…İşte bu torununun oğlu,*[146] *Cürcânî'nin Mişkât üzerine haşiyesi olduğunu haber veriyorken Ali el-Kârî'nin, 'Cürcânî'nin eserleri arasında böyle bir eser zikredilmemektedir' şeklindeki sözü nasıl doğru olabilir?*[147]

1.3.2.8.Diğerleri

1-*Siyeru Şehîrâti'n-Nisa.*[148]

2- *Risale fi Taksîmi'l-Ulum.*[149]

3- *Mekâlîdu'l-Ulum.*[150] Bu eser, hikmet, musiki, mantık, hadis ve kelam gibi yirmi ilim dalına ait bir takım ıstılahların kısaca izah edildiği bir hüviyete sahiptir. İnceleme şansını elde ettiğimiz el yazması iki nüshada eser Cürcânî tarafından Muzafferîler devleti sultanı Şah Şüca'a ithaf edilmiştir.[151]

4-*Risale fi'l-Enfüs ve'l-Âfâk.*[152]

---

[145] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 131-132

[146] Sehâvî, Cürcânî'nin torununun oğluyla karşılaştığını ve ondan büyük dedesi ve eserleri hakkında bilgi aldığını ifade etmektedir. Leknevî, "torununun oğlu" derken Sehâvî'nin aktardığı bu bilgileri kastetmektedir. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', C. 5, s. 328

[147] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 133

[148] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 515.

[149]Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7

[150] Zirikli, *a.g.e.*, C. 5, s. 7

[151] Cürcânî, *Mekâlîdü'l-Ulûm fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi, n. 2152, vr. 6b; Cürcânî, *Mekâlidü'l-Ulûm*, Milli Kütüphane, n. 6790, vr. 149a

[152] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 729; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329

5-*Risale fi'l-Mevcudat.*[153]

6-*Şerhu'l-Âdâb.*[154] Adududdin Îcî'nin istidlal yolu ve metodlarını ele aldığı on satırdan ibaret *Âdâbü'l-Bahs* isimli eserinin şerhidir.[155]

7-*el-Ecvibe li Esileti İskender.*[156] Tebriz Emiri'nin suallerine cevaplardan oluşmaktadır.

8-*Risale fi'l-Harf.* [157] Harflerin manaları hakkında bir risaledir.

9-*Risâle fi's-Savt.*[158]

1.3.3. Hocaları ve Talebeleri

Hocaları arasında Allame en-Nûr et-Tâvûsî, Kutbuddin Râzî, Kutbuddin Râzî (v. 766/1365)'nin oğlu Muhlisuddin b. Ebi'l-Hayr Ali,[159] Ekmelüddin Babertî (v. 786/1384), İbn Mübârekşah (v. 784/1382)[160] ve Allâme Alâuddin el-Attar en-Nakşibendî (v. 802/1400) sayılabilir. Bazı kaynaklarda Cürcânî'nin Îcî'nin talebelerinden biri olduğu kaydedilmişse de bunun doğru olduğuyla ilgili bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz.[161] Yine Muhammed Şemsüddin et-Tebrîzî (v. X. asır)'nin Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yazdığı şerhi tahkik edip neşreden Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Cemalüddin Aksarâyî'i onun hocaları arasında sayar[162] ise de daha

---

[153] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 729.

[154] Gös. yer

[155] Tahsin Görgün (2000), a.g.m., *DİA*, C. 21, s. 413

[156] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.,* C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329

[157] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329

[158] Gös. yer.

[159] Şevkânî, *Bedru't-Tâli*', C. 1, s. 488; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 328

[160] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Düraru'l-Kâmine fi* A'yâni'l-*Mieti's-Sâmine*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1993, C. 3, s. 97

[161]Tahsin Görgün (2000), Îcî Adududdin, *DİA*, C. 21, İstanbul, s. 411

[162] Şemsüddin Muhammed el-Hanefi et-Tebrîzî, *Fennü Usuli Mustalahi'l-Hadis*, thk: Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Daru'l-Fazıle, Tarihsiz, s.10. Çalışmamızda Tebrizi'nin *Muhtasar* şerhinin iki ayrı basımını kullandık diğer basımının ismi *Şerhu Dibâci'l-Müzehheb'*dir.

önce verdiğimiz kaynaklarda zikri geçtiği üzere bu bir hatadır. Zira Cürcânî Anadolu'ya geldiğinde Aksarâyî'nin öldüğü haberini almış ve onunla görüşememiştir.

Yetiştirdiği talebeler arasında ünlü matematikçi Kâdızâde Rûmî (v.844/1440),[163] Fethullah eş-Şirvânî (v.891/1486),[164] Seyyid Ali el-Acemî (v.860/1455),[165] Fahreddin el-Acemî (v.865/1460-61),[166] Molla Alaaddin Koçhisârî (v.841/1437),[167] Molla Alaaddin er-Rûmî (v. ?)[168] gibi isimler yer alır."[169]

Seyyid Şerif Cürcânî'nin talebelerinden biri de Nuruddin Ahmed Şirâzî'dir. İran'da Safevilerin hükümran olması üzerine Ahmed Şah I devrinde (slt. 813-824/1410-1421) Hindistan'a hicret eden Şirâzî, Gucerat'a gelip yerleşmiştir. Bu bilgi bize Seyyid Şerif'in kitaplarının ve ilmi mirasının nasıl olup da Hindistan'a ulaştığı hakkında bir fikir vermektedir. Şirâzî aynı zamanda hadis ilmiyle de meşgul olan bir âlimdir. Âli bir Buhârî isnadına sahip olduğu zikredilmektedir. Bu bilgi Seyyid Şerif ve talebelerinin hadise verdiği önemi de gözler önüne sermektedir.[170]

1.3.4.Alimlerin Cürcânî Hakkındaki Övgüleri

Cürcânî'yi yaşadığı asırdan bugüne kadar övüp methetmeyen kimse yok gibidir. Bu sebepten biz birkaç tanesini zikretmekle yetineceğiz. Sehâvî, onun hakkında şunları aktarmaktadır:

"*el-Afîf el-Cürhi şeyhleri hakkında yazdığı kitapta onu "Allâme, asrının teki, zamanının yegane alimi, ilmiyle âmil olan âlimlerin sultanı, büyük müfessirlerin iftiharı, beden ve ahlak güzelliği sahibi, fakirlerle beraber olacak kadar tevazu sahibi"*

---

[163] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lami'*, C. 5, s. 329

[164] Taşköprîzâde, *a.g.e.*, 65

[165] Taşköprîzâde, *a.g.e.*, 62

[166] Taşköprîzâde, *a.g.e.*, 38

[167] Taşköprîzâde, *a.g.e.*, 64

[168] Taşköprîzâde, *a.g.e.*, 31

[169]Sadrettin Gümüş (1993) a.g.m., *DİA*, C. 8, s. 135

[170] Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları,* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 30

diyerek vasfetmiştir… Ondan ders alanlardan biri olan Ebu'l-Fütûh et-Tâvûsî onu övüp epeyce tazim ettikten sonra: "Şöhreti, beni onun nesebini zikretmekten müstağni kılıyor. İlimlerdeki maharetinin şöhreti, soyunun şerefini açıklama hususunda bana yeterli geliyor… Bedreddin Aynî (v. 855/1451) onun hakkında "Doğunun alimi, zamanının allamesiydi. Onunla Teftâzânî arasında Timurlenk'in meclisinde tartışma ve münazaralar meydana gelmişti. Tekrar tekrar Cürcânî'nin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu münazaraların sonuncusuna şahit olanlardan biri de Ali b. Musa maddesinde gelecek olan el-Alâu'r-Rûmî'dir. Cürcânî'nin Acemlerin adeti olduğu üzere ta'zimde mübalağa eden ve övgüde aşırıya giden takipçileri vardır. Te'lifâtının sayısının elliyi aştığı söylenmektedir."[171]

Şevkânî ise şunları söylemektedir:

" *O, akli ve diğer ilimlerin hepsinde imam oldu, tek oldu. Her ilim dalında eser verdi. Gizli ve açık tüm konularda derya gibi bir ilme sahip oldu. Şöhreti ve nâmı aleme yayıldı. Her beldede insanlar onun kitaplarından faydalandılar. Eserleri her ilim dalında meşhur olmuştur. İleri gelen ulema o eserleri delil olarak kullanmaktadır. O eserlerden nakil ve alıntılarda bulunmakta ve kaynak olarak göstermektedirler."*[172]

Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını şerh edip *Zaferu'l-Emânî* isimli bir eser meydana getiren Leknevî, onun hakkında şu övücü cümleleri kullanmıştır:

"*Bol eser veren bir alimdir. Eser kaleme almada büyük başarı göstermiştir. İbareleri fasihtir. Mühim konulara ince işaretlerde bulunur. İlmi araştırma ve cedelde keskin gözlü bir süvari gibidir."*[173]

---

[171] Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*', C. 5, s. 329; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* C. 1, s. 729. Allame Bedreddin el-Aynî bu ifadeleri muhtemelen *Ikdü'l-Cümmân* isimli tarih kitabında kullanmaktadır. Bkz. Tebrîzî, *Fennü Usuli Mustalahi'l-Hadis,* s. 12

[172] Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*', C. 1, s. 488

[173] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye,* s. 125

1.4.Muhtasar Kavramı ve Hadiste Muhtasarlar

İftiâl babının ism-i mefûlü olan muhtasar kelimesi sözlükte kısaltımış/özetlenmiş anlamına gelir. İhtisar ise bir şeyin fazlalıklarını hazfetmek demektir.[174] Bu kelimenin birçok ilim dalında farklı anlamlar kazandığından sarfı nazar ederek biz iki önemli anlamı üzerinde durmayı gerekli görüyoruz. Birincisi her hangi bir kitabın fazlalık kısımlarının atılması suretiyle oluşturulan özet kitaplar için olan kullanımı, ikincisi ise herhangi bir ilim dalına yeni başlayanlar için kısa bilgiler ihtiva eden kitaplar için olan kullanımıdır. Bu her iki tür kitaba da muhtasar ismi verilmektedir. Kitapların bu iki kısımdan hangisine girdiğini içerikleri ve başka kitapların özeti olup olmadıkları belirlemektedir. Muhtasar kitapların nasıl ortaya çıktıklarına göz attığımızda şununla karşılaşırız. Birçok ilim dalında büyük hacimli eserler yazılmaya başlanınca ilim talibleri bu kitapların hepsini okuma ve kuşatmakta zorlanmaya başlamıştır. Ardından da bu kitapların esaslarının korunduğu özet çalışmaların yapılması ihtiyacı doğmuştur. İşte muhtasarlar böyle bir ihtiyaçtan kaynaklanmışlardır. Uzmanların bildirdiğine göre Arapça'da hicri dördüncü asırdan önce ihtisar çalışmaları nadiren görülmüştür.[175] Bunun sebebi büyük ihtimalle hacimli eserlerin bu tarihten itibaren yazılmaya başlamasıdır. Bir diğer sebep de bizce klasiklerin bu dönemden sonra oluşmaya başlamasıdır. İhtisar edilen eserlerin çoğunun klasik eserler oluşu da bu gerçeğe işaret etmektedir. "*Muhtasarlar genellikle asıl eserin yorumu konumunda bulunduğundan her ihtisar belirli bir ferdîliğe sahiptir."*[176] Yani her ayıklama işlemi bir yorumu bünyesinde barındırdığı için muhtasarlar artık biraz da özetlemeyi yapan kişinin eseri sayılırlar. Çünkü eser onun gözünden bize ulaşmış bulunmaktadır. Muhtasar türü eserlerin vücuda getirilmesine sebep olan etkenleri şu şekilde sıralamamız mümkündür:

---

[174] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk: Ahmed Muhammed Abdülvahhâb, Muhammed Sâdık el-Abdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999, C. 4, s. 109

[175] İsmail Durmuş (2006), Muhtasar, *DİA,* C. 31, İstanbul, s. 57

[176] Gös, yer.

1-Ders kitabı hüviyetindeki eserlerin talebeler için özlü hale getirilmesi ihtiyacı

2-Hadis ilmi özelinde isnad zincirlerinin tekrarına lüzum kalmaması

3-Hacimli eserler okuyucunun çok fazla vaktini aldığından özüne vakıf olmak isteyenlerin vakit kaybını önleme gayesi

Bu gayelere matuf olarak islamî ilimlerde birçok muhtasar eser kaleme alınmıştır. Hadis ilmine gelince;

"*Muhtasar türü kitaplar hadis ilminde de yaygındır… İlk dönemlerde hadis kitaplarında rivayetler senedleriyle birlikte zikredilirken hadislerin kaynaklara intikalinden sonra IV. (X.) asrın ortalarından itibaren senedler hazfedilip hadisler sadece metinleriyle yazılmaya başlanmıştır. Hacimli eserlerin telif edilmesinden ve bunların şerhlerinin kaleme alınmasından sonra bu eserlerdeki bilgilere kolayca ulaşma, şerhlerde zamanla eskiyen bilgileri ayıklama ve bunları mükerrer rivayetlerden arındırma ihtiyacı muhtasar eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Bunlara genellikle muhtasar denilmekle birlikte başlıklarında hulâsa, ihtisâr, telhîs, mülahhas, tehzîb, takrîb, müntekā, muhtâr, muktetaf ve müntehab gibi kelimeler kullanılmıştır. Hadis metinlerinin yanı sıra usul ve ricâl kitapları dahil hadis ilimlerinin her alanında pek çok muhtasar eserle karşılaşmak mümkündür."*[177]

İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadis* isimli eseri hadis usulü sahasında bir çığır açmıştır. Ondan sonra yazılan eserler onun ya bir özeti ya da şerhi mahiyetinde olmaktan öteye geçememişlerdir. Tabii olarak İbnü's-Salâh'tan sonra onun bazı değerlendirmeleri tartışılmış hatta yanlışlanmışsa da bu onun hadis usulü sahasındaki en önemli dönüm noktası olma özelliğinden hiçbir şey kaybettirmemiştir. İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadis'*i Bedruddin İbn Cema'a tarafından *el-Menhelü'r-Revî* ismiyle ihtisar edildiği gibi Tîbî tarafından *Hulâsa* adıyla da özetlenmiştir. İbn Kesir'in *İhtisâru Ulumi'l-Hadis* adıyla özetlediği bu eserin en yaygın ve meşhur özeti Nevevî tarafından *Takrîb* ismiyle gerçekleştirilmiştir. Irâkî, eseri nazım şeklinde özetlemiş ve hadis usulü tarihinde *Elfiye* diye meşhur olan eserini meydana getirmiştir. Sonrasında İbn Hacer

[177] Mehmet Efendioğlu (2006), a.g.m., *DİA*, C. 31, s. 60

tarafından kaleme alınan *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eser de bir takım ziyadelerle birlikte İbnü's-Salâh'ın eserinin bir özeti mahiyetini haizdir. Osmanlı coğrafyasında İmam Birgivî'nin telif ettiği hadis usulüyle ilgili ufak hacimli eser, şârihi Davud el-Karsî'nin de belirttiği gibi İbn Hacer'in *Nuhbe*'sinden yararlanmak suretiyle vücuda getirilmiştir.[178] Bunlar dışında da birçok muhtasar hadis usulü eseri kaleme alınmışsa da ufak hacmiyle ve yaygınlığıyla hiçbiri *Beykûniyye* manzumesi kadar rağbet görmemiştir. Buraya kadar isimlerinden bahsettiğimiz muhtasarlar hadis usulü tarihindeki belli başlı önemli muhtasarlardan bazılarıdır. Bunlar arasında Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı İslam dünyasının değişik coğrafyalarında yoğun ilgiye mazhar olmuş ender eserlerden biridir. Şüphesiz bunda müellifinin ilmi karizmasının etkisi olduğu gibi muhtevasının ve konuları ele alış tarzının da etkisi olduğu yadsınamaz. Özellikle Hint alt kıtasında yaygın bir şekilde okutulan eserin kaynağı ve Cürcânî'ye aidiyeti üzerine tartışmalar meydana gelmiş yine bu süreçte üzerine bazı şerhler kaleme alınmıştır. Biz de öncelikle Cürcânî'nin bu eserinin kaynaklarını, ardından da Cürcânî'ye aidiyetini ortaya koymaya çalışacağız. Sonrasında diğer muhtasar hadis usulü eserleriyle karşılaştıracak ve nihayetinde eser üzerine bazı mülahazalarda bulunacağız.

1.5. *Muhtasar*'ın Kaynakları ve Cürcânî'nin İhtisar Yöntemi

Bir eserin kaynaklarını bulmak özellikle de klasik dönemlere ait bir eserin kaynaklarını bulmak epey meşakkatli bir çalışmadır. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı da klasik dönem eserlerinden biri olması münasebetiyle aynı zorluğu bünyesinde barındırmaktadır. Zira klasik dönemin genel üslubu kaynak ve dipnot meselesinde günümüzden epey farklı bir mahiyet arzetmektedir. Günümüzdeki ilmi üsluba ulaşabilmek için uzun asırların geçmesi gerekmiştir. Bu sebepten klasik dönemde yazılmış bir eserin kaynaklarını tesbit edebilmek o dönemi ve ondan önceki dönemi taramakla mümkündür.

[178] Davud el-Karsî, *Şerhu Usuli'l-Hadis li Davud el-Karsî*, Haz. İlyas Kaplan, Şifa Yayınları, İstanbul, 2013, s. 30

Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının kaynakları derken kastımız Cürcânî'nin bu eseri kaleme alırken hangi kaynak eserlerden yararlandığını ortaya çıkarmaktır. Malumdur ki her eser yazarın düşünce ve birikiminin bir araya gelmesinden müteşekkildir. Buradaki düşünce yazarın yeni fikirlerini, birikim ise yazardan önceki o alanda sarfedilmiş olan ilmi mesaiye vukufiyeti ifade etmektedir. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını yazarken hangi kaynaklardan yararlandığı konusunda farklı görüşler serdedilmiştir

Abdülfettah Ebu Gudde, *Zaferu'l-Emânî*'nin tahkikine yazdığı önsözde Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının beş kitabın yani; İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime'*si, Nevevî'nin *Takrîb*'i, İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelü'r-Revî* isimli muhtasarı ve Tîbî'nin *Hulâsa*'sı ile yine Tîbî'ye ait *Mişkat Şerhi Mukaddimesi'*nin bir hulâsası olduğu kanaatini serdetmektedir.[179] Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını tahkik edip yayınlayan Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed ise yazdığı giriş kısmında bu *Muhtasar'*ın kaynaklarının Tîbî'nin *Hulâsa*'sı ve *Mişkât Şerhi Mukaddimesi* olduğu görüşündedir.[180]

Yukarıda bahsi geçen her eserle Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı ayrı ayrı karşılaştırıldığında Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi* dışındaki eserlerle doğrudan bir alakası olmadığı görülür. Zira Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*yle Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı karşılaştırmalı olarak okunduğunda Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının Tîbî'nin mezkur mukaddimesinin bir özeti olduğu rahatlıkla farkedilir. Cürcânî, kitabın cümle ve kelimelerinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Önemli gördüğü yerleri korumuş tafsilat gördüğü yerleri dışarda bırakmıştır. On üç yerde *Mukaddime*'deki bazı pasajları kendi cümleleriyle özetlemiştir. Bunlar da *Mukaddime*'deki bilgilerin aynısıdır. Cürcânî'nin bu *Muhtasar*'ı oluştururken herhangi bir eklemede bulunmadığı da müşahade edilmektedir.

Kısa değişikliklerde bulunduğunu ifade ettiğimiz on üç yerin her birini burada ayrıntılı olarak göstermemiz mümkün değildir. Fakat örnek olması kabilinden bir iki

---

[179] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 6

[180] Seyyid Şerif Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, thk: Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed, Dâru'd-Da've, İskenderiye, h. 1403, s. 19-20

tanesini paylaşmayı faydalı görüyoruz. Tîbî, mürsel konusunu işlerken şunları ifade etmektedir:

المرسل: قول التابعي: "قال رسول الله صلي الله عليه و سلم كذا، أو فعل كذا". وهو المعروف في الفقه، وأصوله، قيل: يحتج به مطلقاً، و رد مطلقاً، والأولى إن صح مخرجه لمجيئه من وجه آخر مسنداً من غير رجال الأول فهو حجة، ومن ثم احتج الشافعي بمراسيل ابن المسيب، و ليس بمختص به كما توهم، قال البيهقي: الشافعي يقبل مراسل كبار التابعين، إذا إنضم إليها ما يؤكدها سواء كان مرسل ابن المسيب أو غيره.

"*Mürsel: Tâbiînden bir kimsenin "Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu veya şöyle yaptı" demesidir. Bu fıkıhta ve fıkıh usulünde maruftur. Mürsel hadislerle ihticac olunabileceği mutlak olarak kabul edilmiştir denildiği gibi mutlak olarak reddolunmuştur da denilmiştir. Birinci kısma göre eğer mürsel hadisin kaynağı bir başka yönden gelen müsned bir rivayet sebebiyle sahihse ki bu rivayetteki rical mürseldeki ricalin dışındaki kimseler olmalıdır. O vakit mürsel hüccettir. Bu sebepten İmam Şâfii, Said b. Müseyyeb'in mürselleriyle ihticacda bulunmuştur. Fakat bu durum bazılarının sandığı gibi sadece İbn Müseyyeb'e has bir durum değildir. Beyhâkî şöyle demiştir: "İmam Şâfiî, kibâr-ı tâbiînin mürsellerini hüccet olarak kabul ederdi. Mürseli destekleyen bir rivayet bulunduğunda bunun Said b. Müseyyeb'in mürseli olmasıyla ondan başkasının mürseli olması arasında bir fark yoktur."* [181]

Tîbî'nin cümleleri devam etmektedir. Fakat konuyu uzatmamak için biz bu kadarını aktarmakla yetiniyoruz ki bu kadarı dahi Cürcânî'nin ihtisâr etme tarzını ortaya koymak için kafidir. Cürcânî'ye gelince o, bu kısmı şu cümlelerle ihtisâr eder:

[181] Şerefüddîn et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbîh el-Müsemma bi'l-Kâşif an Hakâiki's-Sünen*, thk: Dr. Abdülhamîd Hindâvî, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1997, C. 1, s. 384

المرسل: قول التابعي: "قال رسول الله صلي الله عليه و سلم كذا، أو فعل كذا". وهو المعروف في الفقه، وأصوله، و فيه خلافٌ. و للشافعي تفصيلٌ مذكورٌ في أصول الفقه

"*Mürsel: Tâbiînden bir kimsenin "Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu veya şöyle yaptı" demesidir. Bu fıkıhta ve fıkıh usulünde maruftur. Mürsel hususunda ihlilaf vardır. Şafiî'nin bu konudaki görüşü fıkıh usulünde tafsilatlı olarak mezkurdur.*"[182]

Altını çizdiğimiz kısımlar Cürcânî'nin kendi cümleleriyle Tîbî'nin metnini özetlemesidir. Söylediği yeni bir şey mevcut değildir. Altını çizmediğimiz kısım ise Tîbî'nin cümlelerinin bire bir aynısıdır. Belli ki Cürcânî, Şafiî'nin mürsel konusundaki görüşüne değinmiş ayrıntıları merak edenleri ilgili eserlere müracaata sevketmekle yetinmiştir. Oysaki Tîbî meseleyi daha ayrıntılı olarak ele almıştır. Cürcânî ise bunları *Muhtasar*'ı içine almayı uygun görmemiştir. Konuyu daha açık kılma adına hem de Cürcânî'nin mezkur onüç kadar yerde cümleleri kendi ifadeleriyle nasıl özetlediğini göstermek için son bir örnek daha vermenin faydalı olabileceğini düşünüyoruz. Tîbî hadis tahammülü yollarından mükâtebeyi ele alırken şunları söyler:

الطريق **الخامس "المكاتبة": وهي أن يكتب مسموعه لغائب أو حاضر بخطه، أو يأذن بكتابة له وهو إما أن** يقترن **بالإجازة بأن يكتب**: أجزت لك، أو كتبت إليك، وهي في القوة كالمناولة المقرونة بالإجازة، وإما أن تكون **مجردة عنها**، بأن يكتب: قال حدثنا فلان، والصحيح الجواز، و هو عندهم معدود في المسند الموصول، وفيها إشعار قوي بالإجازة معنى، ويكفى فى المعرفة خط الكاتب.

"*Beşinci yol mükâtebedir: Mükâtebe yanında bulunan ya da bulunmayan birine kendi el yazısıyla sema ettiği rivayetleri yazmasıdır. Veya yazmasına izin vermesidir. Mükâtebe ya: "Sana izin verdim" şeklinde veya "Sana yazdım" şeklinde yazması suretiyle icazetle birlikte olur. Bu yol, icazetle birlikte olan münâvele kuvvetinde bir*

[182] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 54

tahammül yoludur. Ya da mükâtebe icazetsiz bir şekilde sadece yazmak şeklinde bir mükâtebe olabilir. Ravi bu yolla aldığı rivayet için haddesena lafzını kullanır. En doğru olan görüşe göre bu lafzı kullanması caizdir. Muhaddisler katında bu tür, mevsul müsnedden sayılır. Bu şekildeki bir tahammülde icazete manen kuvvetli bir işaret vardır. Bu konuda yazan şeyhin hattını bilip tanımak kâfidir." [183]

Cürcânî ise Tîbî'nin bu ifadelerini tümüyle almaz bazı kısımları dışarda bırakır sonunda ise kendine ait küçük bir cümle kurar. Yaptığı özetleme bundan ibarettir. Cürcânî'nin ifadeleri tam olarak şöyledir:

الخامس: المكاتبة: وهي أن يَكتُب الشيخُ مسموعَه لغائبٍ أو حاضرٍ بخَطِّهِ أوْ يأذَنَ بِكَتْبِه له. وهي إما مُقْتَرِنَةٌ بالإجازة، كأن يَكتُبَ: أجزتُ لك، أو مُجَرَّدَةٌ عنها، والصحيحُ جوازُ الرواية على التَقْدِيرَيْنِ.

"Beşincisi mükâtebedir: Mükâtebe yanında bulunan ya da bulunmayan birine şeyhin kendi el yazısıyla semâ ettiği rivayetleri yazmasıdır veya yazmasına izin vermesidir. Mükâtebe "sana icazet verdim" diye yazılarak icazetle beraber olabileceği gibi icazetsiz tek başına da olabilir. En doğru görüşe göre her iki durumda da rivayet caizdir."[184]

Verdiğimiz örneklerden Cürcânî'nin bahsettiğimiz on üç yerde nasıl bir özetleme de bulunduğu anlaşılabilir diye düşünüyoruz. Zira diğer yerlerde de buna benzer ufak bir takım değişiklikler yapmıştır ki bu değişiklerin mana üzerine bir etkisi söz konusu değildir.[185]

Yukarıda zikrettiğimiz örneklerden Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nin sadece bir özeti olduğu anlaşılmaktadır. Fakat problem bununla sınırlı kalmamaktadır. Zira *Muhtasar* içindeki bazı ifadeler daha üst bir metne göndermede bulunmaktadır. Bu da bizi metnin müstakil bir metin olmadığı

---

[183] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât…*, C. 1, s. 397

[184] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 69

[185] Cürcânî'nin *Muhtasar*'ındaki bu ufak değişikliklerin bulunduğu kısımların sayfa numaraları Fuad Abdülmün'im Ahmet tahkikinde şöyledir. Bkz. Cürcânî, *el-Muhtasar*, 44, 45, 53, 54,55,59,60,67,68,69,70,71

düşüncesine sevketmektedir. Konuyu daha açık kılmak adına bu yerlerden birini paylaşmayı uygun buluyoruz. Cürcânî, mevzu hadis konusunu işlerken şunları söylemektedir:

"*Müfessirlerden Allah Teala'nın koruduğu bir kısmı hariç (bu mevzu hadisleri) tefsirlerine koymakla hata etmişlerdir. Onların kitaplarına koydukları mevzu hadislerden biri de şudur: 'Rasulullah (s.a.v) (Necm suresinden) "Lat ve Uzza'yı gördünüz mü ve diğer üçüncüleri Menât'ı.'*[186] *ayetlerini okuduğunda şöyle dedi: 'Bunlar yüce kuğulardır. Şüphesiz şefaatleri umulur." Biz bu sözün batıl olduğunu beyan etmek için tilavet secdesi babında yeterli izahatta bulunduk."*[187]

Buradaki tilavet secdesi babına yapılan gönderme bize muhtasarın tek başına bir eser olmadığı fikrini ilham etmektedir. Cürcânî acaba hangi kitaba atıfta bulunmaktadır? Bu küçük muhtasarı inceleyen okuyucu muhtasarda böyle bir konunun geçmediğini kolaylıkla görür. Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*ne göz attığımızda bu cümlenin orada da mevcut olduğu görülmektedir. Fakat sadece *Mukaddime*'yi özetlemeyi düşünen biri neden bu cümleyi *Muhtasar*'ın dışında bırakmamıştır. Metnin içinde anlamsız olan bu cümleyi nasıl olup da buraya koyduğunu farkedememiştir? Aslını söylemek gerekirse Cürcânî'nin metni özetlerken bazı şeyleri dikkatten kaçırdığı vaki olmuştur. Bu farkedemediği yerlerden birini zikretmek gerekirse şöyledir: Cürcânî, hasen hadis konusunu işlerken şunları söyler:

"*Eğer 'hasen; sika derecesine yakın ravinin rivayet ettiği müsned yani muttasıl isnadlı hadistir veya sika ravinin mürsel olarak rivayet ettiği hadistir ki her ikisi de başka bir cihetten daha rivayet edilmiş olup şüzüz ve illetten salimdir'* denilirse *bu, tanımların en kapsamlısı, en yerinde olanı ve kapalılıktan en uzağı olmuş olur. Müsnedden kastımız sonuna kadar isnadı muttasıl olandır. Sikadan kastımız adalet ve zabtı kendinde cemetmiş olandır. (Muhtasar metninde yukarıdaki tanımda kullanılan)*

[186] Necm, 53/19-20

[187] Cürcânî, *el- Muhtasar*, s. 59

sikatin ثقةٍ lafzının nekre olması şüyu içindir. Bunun açıklaması ilerde Mürsel nevinde gelecektir."[188]

Fakat mürsel konusuna geldiğimizde Cürcânî'nin vaadini yerine getirmediğini müşahade etmekteyiz. Oradaki ifadeleri şöyledir:

"*Mürsel; tabiînden bir kimsenin Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu veya şöyle yaptı demesidir. O fıkıhta ve usulünde maruftur. Hakkında ihtilaf mevcuttur. Tafsilatlı bilgi Şafiî'nin fıkıh usulünde mevcuttur."*[189]

Evet şurası bir gerçek ki *Muhtasar* içerisinde böyle gözden kaçan hususlar mevcuttur. Fakat mezu hadislerle ilgili daha önce zikrettiğimiz yer bunlardan biri midir yoksa başka bir anlamı mevcut mudur? Yani acaba Cürcânî sadece *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*ni değil de Tîbî'nin tüm *Mişkât Şerhi'*ni ihtisar etmiş olabilir mi? Bunu anlayabilmek için Cürcânî'nin böyle bir eseri olup olmadığını araştırdığımızda kaynaklarda ona nisbet edilen *Mişkâtü'l-Mesâbih Haşiyesi* adında bir eserinin mevcut olduğu müşâhade edilmektedir.[190] Öncelikle bu eserin Hatîb et-Tebrîzî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih* isimli eserine yazılmış küçük bir haşiye olduğu zannedilmektedir. Türkiye Kütüphaneleri yazma eserler kataloglarında bu eserin birçok nüshası mevcuttur. Tîbî'nin *Mişkat Şerhi'*yle bir bağlantısı olup olmadığını tesbit etmek için hâşiyenin Fatih ve Şehid Ali Paşa kütüphanelerindeki iki ayrı nüshası Tîbî'nin *Mişkât Şerhi'*nin tahkikli basımıyla karşılaştırıldığında şunlar ortaya çıkmaktadır.[191] Kaynaklarda Cürcânî'ye nisbet edilen *Mişkâtü'l-Mesâbih Haşiyesi* müstakil bir eser değildir. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı olarak bilinen kısım da ayrı bir ihtisar çalışması değil aksine bu ihtisar çalışmasının baş tarafından ibarettir. Büyük ihtimalle baş taraftaki hadis usulüyle ilgili bu küçük kısım ilgi görmüş ve *Mişkât Şerhi* ihtisarından ayrılarak müstakil olarak yazılmış ve okutulmuştur. Zamanla iki ayrı eser olduğunun

---

[188] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 44

[189] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 54

[190] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*', 5/329, Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye,* s. 131-132

[191] Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, n. 502; Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh,* Süleymâniye Kütüphanesi, Fatih, no. 668

zannedilmesine sebep bu olsa gerektir. Tîbî'ye ait *Mişkât Şerhi'*ne yapmış olduğu ihtisar çalışması bu küçük *Muhtasar*'ı kadar meşhur olmamıştır. Bunu destekleyen bir başka kanıt ise *Fevâidü'l-Behiyye'*de Cürcânî'nin hayatı ve eserlerini tanıtan Leknevî'nin *Mişkât Şerhi Hâşiyesi'*nin Cürcânî'ye ait olup olmadığını tartışırken sarfettiği sözlerdir. Burada Leknevî açıkça bu hâşiyenin Tîbî'nin *Mişkât Şerhi*'nin bir ihtisarı olduğunu beyan etmektedir:

*"Bir diğer eseri Mişkât Hâşiyesi'*dir. Bu eser bir kısım ziyadelerle birlikte *Tîbî'nin Mişkât üzerine hâşiyesinin hülâsasıdır."*[192]

Özetle ifade etmek gerekirse Tîbî, Hatib et-Tebrîzî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih* isimli eserine bir şerh yazmıştır. Baş tarafına ise hadis usulüyle ilgili bir mukaddime kaleme almıştır. Sonrasında Cürcânî hem bu *Mukaddime*'yi hem de *Mişkât Şerhi*'ni ihtisar etmiştir. Fakat bu ihtisar çalışmasının baş tarafında yer alan hadis usulüyle ilgili muhtasar faydalı görülmüş ayrıca yazılmış ve okutulmuştur. Hatta müstakil bir isimlendirme ile *Dibacü'l-Müzehheb* ismiyle de anılır olmuştur. Üstüne müstakil şerhler yazılmıştır ki Şemsüddin Muhammed el-Hanefi et-Tebrizi'nin *Şerhu Dibaci'l-Müzehheb'i* bunlardan biridir.[193] Leknevî de Hindistan'da çokça okutulan bu *Muhtasar*'a güzel bir şerh yazmaya niyetlenmiş ve *Zaferu'l-Emânî'*yi kaleme almıştır.

Tüm bu anlattıklarımızdan Cürcânî'nin *Muhtasar* isimli eserinin kaynağı ortaya çıkmış olmaktadır. Burada ele almayı uygun gördüğümüz bir diğer mesele de Tîbî'nin *Mişkât Şerhi'*nin başına yazdığı hadis usulüyle ilgili mukaddimesini hangi kaynaklardan yararlanmak suretiyle vücuda getirdiğidir. Tîbî, bu mukaddimeyi nasıl yazdığını *Mişkât Şerhi'*nin baş kısmında şöyle ifade etmektedir:

"*Bu kitaba ehl-i hadis metodunca bir şerh yazmaya niyetlendiğimizde bu bize ilm-i hadis bilgisini içine alan ve İbnü's-Salâh ile başkalarının kitaplarından özetle*

[192] Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 133

[193] Şemsüddin Muhammed el-Hanefi et-Tebrîzî, *Şerhu'd-Dibâci'l-Müzehheb*, Basım: Muhammed Emin İmrân, Mustafa el-Bâbi el-Halebî Matbaası, Mısır, h.1350

bir mukaddime bir mekâsıd ve bir hatime kısmından oluşan küçük bir muhtasarla kitaba giriş yapmayı gerekli kıldı."[194]

Tîbî bu *Mukaddime*'yi söylediği kaynaklardan müstakil olarak yazdığını ifade ediyor olsa da *Hulâsa fi Usûli'l-Hadis* isimli eseriyle *Mukaddime*'sini karşılaştırdığımızda *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*ni daha önceden yazmış olduğu *Hulâsa* isimli eserinden özetlemek suretiyle oluşturmuş olduğunu farkedebiliriz. Bu özetleme esnasında cümlelerin çoğu korunmuştur. Bu da bize önce *Hulâsa*'yı yazdığı, ardından da *Mişkât*'a bir şerh yazmaya niyetlenince *Hulâsa*'dan özetlemek suretiyle baş tarafa bir mukaddime koyduğu kanaatini vermektedir. Fakat Tîbî, bu yeni mukaddimede metne bir takım ziyadelerde bulunmaktan geri durmamıştır.

Ayrıca Tîbî, *Hulâsa* isimli eserinin baş tarafında eseri hangi kaynaklardan yararlanmak suretiyle yazdığını açıkça beyan etmektedir. Bunlar da bize aynı zamanda *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nin kaynaklarını da vermektedir. Tîbî'nin *Hulâsa'*daki açıklamaları şöyledir:

"*Bunlar ilim talebesinin özellikle de tahdis ile uğraşan kimselerin bilmesi gereken ilm-i hadisle ilgili cümlelerdir. Bunları el-İmam Şam Müftüsü Şeyhu'l-İslam İbnü's-Salâh'ın kitabından, el-İmam el-Mütkin Muhyiddin en-Nevevî'nin ve İbn Cemâ'a diye ma'ruf el-Kâdı Bedruddin'in muhtasarlarından özetledim. Güzelce düzenledim. Gerekli tashihleri yaptım. Zarif bir şekilde tanzim ettim. Herşeyi yerli yerine koydum. Câmiu'l-Usûl'den ve başka eserlerden önemli ziyadelerde bulundum. Allah'tan dileğim bu eseri talebeler için faydalı ve onlara doğru yolu gösterici kılması ve bu eseri sadece kendi rızası için yapılan işler cümlesine idhal eylemesidir. Eserime Hulâsa fi Ma'rifeti'l-Hadis adını verdim. Onu bir mukaddime, bir mekâsıd ve bir de hatimeden ibaret olacak şekilde tertib ettim."*[195]

Tîbî'nin bu cümlelerinden anladığımız kadarıyla eseri esas olarak dört kaynaktan yararlanmak suretiyle vücuda getirmiştir. Bunlar yukarıda da beyan edildiği üzere İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si, Nevevî'nin *Takrîb*'i, Bedruddin İbn Cema'a'nın

---

[194] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât…*, C. 1, s. 370

[195] el-Hüseyin b. Abdillah et-Tîbî, *el-Hulâsa fi Usuli'l-Hadis*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Dâru Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985, s. 31

*el-Menhelü'r-Revî'*si ve İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-Usul* adlı eserlerdir. Bu da Abdülfettah Ebu Gudde'nin *Muhtasar*'ın kaynakları arasında neden beş eseri saydığını açıklığa kavuşturmaktadır. Zira her ne kadar Cürcânî, *Muhtasar*'ı Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nden özetlemişse de *Mişkât Şerhi Mukaddimesi, Hulâsa*'nın bir özeti olması dolayısıyla Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının da satır aralarında aslında *Hulâsa* yazılırken istifade edilen kaynakların bilgisi bulunmaktadır. O halde bu eserler de dolaylı olarak *Muhtasar*'ın kaynakları arasında yer alır.

Tüm bunları ifade ettikten sonra Cürcânî'nin *Muhtasar*'ıyla ilgili verilen şu bilginin de yanlış olduğunu ifade etmeyi gerekli görüyoruz.

"*Bir eserin adındaki 'muhtasar' kelimesi her zaman onun bir başka eserin ihtisarı olduğunu göstermez. Hadis âlimleri, bir konu hakkında özet bilgi vermek üzere kaleme aldıkları eserlerine de muhtasar adını vermişlerdir. Hatib el-Bağdâdî'nin Muhtasaru Nasîhati Ehli'l-Hadis, Tîbî'nin el-Hulâsa fi Usuli'l-Hadis, İbnü'I-Cezerî'nin Muhtasar fi 'İlmi'l-Hadis, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis adlı eserleri bu tür çalışmalardandır."*[196]

Bir eserin adındaki muhtasar kelimesinin her zaman o eserin bir başka eserin ihtisarı olmadığı şeklindeki görüşüne katılmakla birlikte Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının bunun örneklerinden biri olduğu şeklindeki ifadeleri üstte verdiğimiz detaylı bilgilerden de anlaşıldığı gibi yanlıştır.

1.6. *Muhtasar*'ın İsmi ve Cürcânî'ye Âidiyeti

Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı kaynaklarda ve tahkikli basımlarında birbirinden farklı adlarla anılmaktadır. Bu isimleri zikretmeden önce *Muhtasar*'ın baskılarından bahsetmeyi yerinde görüyoruz. *Muhtasar*'ın eski ve yeni birçok baskısı yapılmıştır. En eski baskıları Mısır'da ve Hindistan'da Tirmizî'nin *el-Câmi'*'nin baş tarafında yapılmıştır. Yeni üç baskısı mevcuttur. İlki 1404/1983 senesinde İskenderiye'de Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed tarafından Dâru'd-Da've'den çıkmıştır. İkincisi 1407/1986 senesinde Riyad'da Dr. Ali Zevîn tarafından Kâfiyeci'nin "*Muhtasar fi*

[196] Mehmet Efendioğlu (2006), Muhtasar (Hadis), *DİA*, C. 31, İstanbul, s. 60

İlmi'l-Eser'iyle beraber *Risâletân fi İlmi Mustalahi'l-Hadis* adıyla Mektebetü Dâri'l-Kuds'ten neşrolunmuştur. Üçüncüsü ise, Ukayl b. Muhammed b. Zeyd el-Makturî tarafından 1413/1992'te Dâru İbn Hazm'dan Beyrut'ta neşrolunan *Risaletün fi İlmi Usuli'l-Hadis* isimli baskısıdır. Bu saydığımız üç baskı *Muhtasar*'ın müstakil tahkikli basımlarıdır.[197] Biz çalışmamızda Dr. Fuad ve el-Makturî'nin baskılarından faydalandık.

Eserin ismi konusuna dönersek bazı basımlarında *Fennü Usûl-i Mustalahi'l-Hadis*[198], bazı basımlarında *ed-Dibâcü'l-Müzehheb*[199] diğer bazı basımlarında ise *el-Muhtasar fi Usûli'l-Hadîs*,[200] şeklinde anılan eser, bazı kaynaklarda *Hâşiye alâ Hulâsati't-Tîbî*[201] şeklinde yer alırken bazı el yazması nüshalarda *Muhtasarun Câmiun fî Ma'rifeti'l-Hadîs*[202] şeklinde kaydedilmektedir. İsimde ihtilaf edilmesinin sebebini Cürcânî'nin esere herhangi bir isim vermemiş olmasına bağlamak daha yerinde bir görüş olur diye düşünüyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu muhtasar, müstakil bir eser değildi. *Mişkât Şerhi'*nin ihtisar edilmiş halinin baş tarafında yer alıyordu. Zamanla beğenilip fazla ilgi gördüğünden ana metinden ayrılmış ve ayrıca da okutulmuştur. Nihayetinde esere bir isim verme mecburiyeti hâsıl olduğunda farklı isimlendirmelerin yapılması doğal bir durum olarak gelişmiş olmalıdır. Eserin ismiyle ilgili bu açıklamayı yaptıktan sonra eserin Cürcânî'ye aidiyeti konusuna gelirsek şunlar söylenebilir.

Öncelikle modern öncesi dönemde birçok eserin hata ile büyük zatlara nisbet edildiği görülmemiş birşey değildir. Örneğin Aristo'ya nisbet edilen *İlâhiyat* (*Theologia*) isimli kitabın ona ait olmadığı yüzyıllar sonrasında anlaşılabilmiştir.[203]

---

[197] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 16

[198] Tebrîzî, *Fennü Usul-i Mustalahi'l-Hadis*, s. 16

[199] Tebrîzi, *Şerhu'd-Dibâci'l-Müzehheb*, Basım: Muhammed Emin İmrân, Mustafa el-Bâbi el-Halebî Matbaası, Mısır, h.1350

[200] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, thk: Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed, Dâru'd-Da've, İskenderiye, h:1403

[201] Katip Çelebi, *a.g.e.*, C. 1, s. 720; Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, 5/329, Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[202] Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh,* Süleymâniye Kütüphanesi, Fatih, no. 668

[203] Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kâsım Turhan, Şato yayınları, İstanbul, 2008, s. 43

Bunlar bilinen şeylerdendir. Fakat böyle bir durum hâsıl oldu diye geçmişteki tüm eserlere şüphe nazarıyla bakmak da ilimle, fenle bağdaştırılabilecek bir davranış değildir. Bir şahsa nisbet edilen eserin ona ait olup olmadığını tesbit etmenin birçok yolu mevcuttur. Öncelikle eserin tabakat kitaplarında ona nisbet edilip edilmediğine bakılır. Ardından el yazma nüshalarında eserin kime nisbet edildiğine bakılır. Bir diğer yöntem de müellifin eserleriyle karşılaştırmak suretiyle yapılır ki belki de en zor yöntem budur. Zira bu çok ince sezgi yeteneği gerektiren bir araştırmadır. Ayrıca yazarın eserlerine ve üslubuna ziyadesiyle aşinalığı gerektirir. Bu açıklamalar muvacehesinde *Muhtasar*'ın Cürcânî'ye ait olup olmadığını sorguladığımızda şunları görürüz:

Cürcânî, 816/1413 senesinde vefat etmiştir. Bu, *Muhtasar*'ın 900/1494'lü yıllarda bir eser olarak bilindiğini Muhammed Şemsüddin et-Tebrîzî'nin *Muhtasar* üzerine bir şerh yazmış olmasından anlayabiliyoruz. [204] Şerhin yazım tarihi şerhin sonunda 935/1528 olarak verilmektedir.[205] Bu da eserin en azından 900/1494'ler civarında meşhur ve mütedavel olduğuna dair bir kanıttır. Doğrusu söylemek gerekirse Tebrîzî şerhinde Seyyid Şerif'in ismini hiç zikretmez. Sadece musannif demekle yetinir, bu da ondan eserin Cürcânî'ye aidiyeti noktasında yararlanma şansımızı ortadan kaldırır. Fakat bir diğer açıdan eserin 900/1494 civarında mütedavel olduğu ortaya çıkarılmış olur ki bu da önemli bir tesbittir. İnceleme şansını yakalayabildiğimiz Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa'da kayıtlı *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbih* nüshasının istinsah tarihi de eserin sonunda h. 982/1574 olarak verilmektedir.[206]

[204] Bağdadlı İsmail Paşa *Hediyyetü'l-Ârifîn* C. 2, s. 218'de Muhammed Şemsüddin et-Tebrîzî'nin hicri 900'de vefat ettiğini söyler. Ömer Rıza Kehhâle de muhtemelen Bağdadlı'dan alıntılayarak onun ölüm tarihini 900 olarak verir. Fakat Tebrîzî'nin Cürcânî *Muhtasa*r'ı üzerine şerhini tahkik eden Ahmed Mustafa Kâsım et-Tahtâvî eserin sonunda 935 yılından telif edildiği ile ilgili kaydı dikkate alarak ölüm tarihinin tartışmalı olduğunu iddia etmektedir. Bkz. *Fennü Usul-i Mustalahi'l-Hadis,* s. 16

[205] Tebrîzî, *Fennü Usuli Mustalahi'l-Hadis,* s. 16

[206] Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, n. 502, vr. 397 b

Ayrıca eser el yazması nüshalarda Seyyid Şerif Cürcânî'ye nisbet edilmektedir ki bu da *Muhtasar*'ın ona ait olduğunun en önemli delillerinden biri olarak gösterilebilir.[207]

Bu eseri Cürcânî'ye nisbet eden kaynakları kronolojik sırasıyla zikretmek gerekirse en erken kaynak Sehâvî'dir. Cürcânî'nin torununun oğluyla Mekke'de 886/1481 yılında görüşmüş ve ona ders vermiştir. Ondan büyük dedesi olan Cürcânî ve eserleri hakkında birçok malumat edinmiştir. Bu malumatı eserinde zikreden Sehâvî, *Mişkât* üzerine ve Tîbî'nin *Hulâsa*'sı üzerine hâşiyeleri olduğunu zikreder ki bu iki eser aslında daha önce zikretmiş olduğumuz gibi Tîbî'nin *Mişkât Şerhi*'nin ve *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nin özetlenmiş halidir.[208] Eskiden ihtisar işlemlerine hâşiye adının verildiği görülmektedir. Ardından gelen Katip Çelebi de *Keşfü'z-Zünûn'*da Tîbî'nin hadis usulüyle ilgili *Hulâsa* adında bir eseri olduğunu zikrettikten sonra Cürcânî'nin bunun üzerine bir haşiyesi olduğunu zikreder ki bu da *Muhtasar*'ın Cürcânî'ye ait olduğunun bir kanıtıdır.[209] Şevkânî, *Hâşiye ale't-Tîbî* ismindeki bir eserden bahsederken Bağdadlı İsmail Paşa ise *Hâşiye ala Hulâsati't-Tîbî fi'l-Hadis* şeklinde bir eseri olduğundan bahseder.[210]

Molla Muhammed Şemsüddin et-Tebrîzî'nin şerhini tahkik eden Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtavî eserin Cürcânî'ye ait olduğunu Sehâvî, Kâtip Çelebi, Şevkânî, Bağdadlı ve Leknevî gibi kimselerin tabakat kitaplarında eseri ona nisbet etmelerini yeterli görerek bu konuda şüphe etmeye gerek olmadığını ifade eder.*''*[211]

Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını *el-Muhtasar fi Usûli'l-Hadis* adıyla neşreden Dr. Fuad Abdülmün'im tahkikine yazdığı giriş kısmında eserin Cürcânî'ye ait olduğunu, tabakat kitaplarında ve yazma nüshaların çoğunda eserin Cürcânî'ye nisbet edildiğini ifade etmek suretiyle delillendirmeye çalışır.[212]

---

[207] Bir örnek için bkz. Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, n. 502, vr. 397 b

[208] Sehâvî, *Dav'u'l-Lâmi'*, 5/329

[209] Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, C. 1, s. 720

[210] Bağdadlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 728; Şevkânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 488

[211] Tebrîzi, *Fennü Usûli Mustalahi'l-Hadis*, s. 13-14.

[212] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 18-19.

Son olarak Leknevî'nin konuyla ilgili yaklaşımına değinmek gerekirse şunları ifade edebiliriz. Leknevî kendi devrinde ve kendisinden önceki devirlerde bu muhtasarın Cürcânî'ye aidiyeti üzerinde tartışmalar vukua geldiğini kimilerinin eseri İbn Humâm'ın talebesi Kemâlüddin İbn Ebi Şerîf'e kimilerinin ise Seyyid Cemâlüdddin el-Muhaddis'e nisbet ettiklerini ifade eder. İbn Ebi Şerif'e nisbetiyle ilgili hiçbir delil olmadığı için bu iddianın batıl olduğu görüşünde olan Leknevî, Seyyid Cemâlüddin'e de ait olamayacağını çünkü bizzat Seyyid Cemâlüddin'in *Tîbî Hâşiyesi'*ni Seyyid Şerif Cürcânî'ye nisbet ettiğini ifade eder. Böyle bir nisbette bulunduğunu Ali el-Kâri'nin *Mişkât Şerhi*'ndeki ifadelerinden öğrenmekte olduğumuzu beyan eden Leknevî, bunu eserin Seyyid Cemâlüddin'e nisbet edilmesinin yanlışlığına en büyük kanıt sayar. Leknevî ayrıca eserin Cürcânî'ye aidiyetini tabakat kitaplarında eserin ona nibet edilmemiş olması ve eserin Cürcânî'nin ilmi büyüklüğüyle bağdaşmayacak basitlikte olması gerekçeleriyle redde çalışan Ali el-Kâri'ye karşı çıkar ve daha önce zikretmiş olduğumuz tabakat kitaplarında eserin Cürcânî'ye nisbet edildiğini hatırlattıktan sonra bir âlimin akli ilimlerde zirve olduğu için nakli ilimlerde de aynı seviyede olması gerekmeyeceğini ifade eder. Sırf bu gibi bir sebepten ötürü eserin Cürcânî'ye ait olmadığını düşünmenin tutarsızlığına işaret eder. Şerhi kaleme aldığı sıralarda kendisinin de eserin Cürcânî'ye aidiyeti noktasında şüpheler yaşadığını ifade etmekten çekinmeyen Leknevî, eserin tabakat kitaplarında ve yazma nüshaların çoğunda ona nisbet edilmesinden dolayı şüpheye gerek olmadığı fikrine vardığını beyan eder.[213]

Sonuç olarak eserin basitliği Cürcânî'nin ilimdeki kudretiyle bağdaşmıyor diye eserin Cürcânî'ye nisbet edilmesini şüpheyle karşılamak doğru değildir. Zira eser,

[213] Muhammed Abdülhayy Leknevî, *Zaferu'l-Emânî bi Şerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerif el-Cürcânî*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 4. Baskı, Beyrut, 1429, s. 559-561; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 131. Çalışmamız boyunca *Zaferu'l-Emânî'*nin üç ayrı nüshasını kullandık. Birincisi Abdülfettah Ebu Gudde'nin ikincisi Takıyyüddin en-Nedvî'nin tahkikleridir. Üçüncüsü ise Hindistan taş baskısı Çeşme-i Feyz matbaası nüshasıdır. Biz çoğunlukla Ebu Gudde'nin nüshasını kullandık. Üç baskıyı bir birinden ayırmak için Ebu Gudde nüshasını kullanırken tahkik edeni belirtmedik. Takıyyüddin Nedvî nüshasını kullandığımızda tahkik edeni belirttik. Çeşme-i Feyz matbaası taş baskısını her kullandığımız yerde Çeşme-i Feyz matbaasını belirtmeye özen gösterdik. Böylece karışıklığın önüne geçmeye çalıştık.

Cürcânî'nin gençlik çağlarında yazdığı bir eser olabileceği gibi yine farklı amaçlarla yazdığı bir eser de olabilir. Tabakat kitaplarının müelliflerinin eseri ona nisbet etmeleri ve el yazması nüshaların çoğunda onun adının geçmesi zannı galiple eserin ona ait olduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir.[214] Bizce de doğruya en yakın görüş budur.

1.7. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı ve Diğer Muhtasarlarla Karşılaştırılması

Çalışmamızın kısıtlı hacmini de dikkate almak suretiyle Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını şekil ve muhteva açısından Nevevî (v.676/1277)'nin *Takrîb*'iyle, İbn Hacer (v. 852/1448)'in *Nuhbe*'siyle, Birgivî (v.981/1573)'nin *Ulûmu'l-Hadîs*'iyle, ve Ömer el-Beykûni (v. 1080/1669)'nin *Manzumesi*'le karşılaştırmaya çalışacağız. Bunu yaparken onları asıl alacak Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını onlar üzerinden karşılaştırma metodunu benimseyeceğiz.

1.7.1. Şekil Açısından Karşılaştırma

Cürcânî'nin *Muhtasar*'ıyla diğer muhtasarları kronolojik öncelik sırasını dikkate almak suretiyle şekil açısından bir karşılaştırmaya tabi tutacağız. Zira eserin muhtevası Cürcânî'ye ait değildir. O sadece şekle bir müdahalede bulunmuştur. Fakat şekle yapılan her müdahalenin muhtevaya da dolaylı yoldan etki ettiği hususunu gözden kaçırmamak adına bir sonraki kısımda muhteva açısından bir karşılaştırmada bulunacağız.

1.7.1.1. Nevevî'nin *Takrîb*'i

İmam Nevevî (v. 676/1277)'in İbnü's-Salâh'a ait olan *Ulûmu'l-Hadis*'e yazdığı ilk özet olan *İrşâd*'ın yine kendisi tarafından bir kez daha ihtisar edilmesiyle oluşturulmuş olan *et-Takrîb*, Katip Çelebi tarafından *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr* adıyla anılır.[215] Nevevî, ihtisar sırasında ana metindeki bazı

[214] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 19

[215] Katip Çelebi, *a.g.e.*, C. 1, s. 465

cümlelerde değişiklikler yapmıştır. Bazı cümleleri kendi cümleleri haline çevirmiştir. Kimi zaman İbnü's-Salâh'a muhalefet etmiş İbnü's-Salâh'ın görüşünü verdikten sonra kendi görüşünü en sona alarak racih görüşün kendi görüşü olması gerektiğini ima etmiştir. Böylece İbnü's-Salâh'ın kendince yanlış bulduğu görüşlerini düzeltmiştir. Örneğin İbnü's-Salâh, Buhari ve Müslim'in rivayet ettiği hadislerin sıhhatinin kat'î olduğunu ve ilm-i kat'î hasıl ettiğini ifade ederken Nevevî ona muhalefet eder ve çoğunluğun böyle düşünmediğini belirttikten sonra doğru olan görüşe göre tevatür seviyesine ulaşmadıktan sonra sahih hadislerin sadece zan hasıl edebileceğini ifade ederek bahsi kapatır. Böyle muhalefetlerinin sonunda "Allahu a'lem" demeyi ihmal etmez.[216] Bu şekilde eser kuru kuruya bir tekrardan ibaret olmaktan kurtulur ve özgün bir hüviyet kazanır fakat Cürcânî'nin *Muhtasar*'ına bu açıdan baktığımızda Cürcânî'nin Tîbî'ye herhangi bir muhalefette bulunduğunu veya her hangi bir ifadesini düzelttiğini görememekteyiz. Cürcânî'nin amacı sadece metni özetlemek olmuştur.

Bazen de Nevevî, İbnü's-Salâh'ın eksik bıraktığını düşündüğü bazı hususları tamamlama cihetine gitmiştir. Metne kendisi fazladan cümleler eklemiştir. Bunlar İbnü's-Salâh'a muhalefet içeren cümleler değil takviye ve ziyade içeren ifadelerdir. Örneğin İbnü's-Salâh, Buhari'nin içerdiği hadislerin tekrarlarıyla birlikte 7275, tekrarları çıkarıldığında 4000 hadis olduğunu bildirirken Nevevî buna Müslim'in hadislerinin de tekrarları çıkarıldığında 4000 civarında olduğu bilgisini ilave etmeyi gerekli görmüştür.[217] Bu tavrıyla Nevevî metni güçlendirmiş ve kemale erdirmiştir. İstediği kıvama ulaşmasını sağlamıştır. Bu açıdan Cürcânî'nin *Muhtasar*'ıyla karşılaştırdığımızda Cürcânî'nin Tîbî'ye herhangi bir konuda her hangi bir ziyadede bulunduğunu müşahade edememekteyiz. Fakat şunu ifade edelim ki tüm bu farklılıklarına rağmen diğer muhtasarlar içerisinde Cürcânî'nin *Muhtasar*'ına içerik ve üslub açısından en çok benzeyeni Nevevî'nin muhtasarıdır. Zira her ikisi de İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin ifadelerinin süzülmesinden meydana gelmiştir. Diğerlerinden yani *Beykuniyye*, Birgivî'nin *Muhtasar*'ı ve *Nuhbetü'l-Fiker*'den daha fazla İbnü's-Salâh'ın *Mukaddimesi*'ne benzemektedirler. Diğerleri uslüb ve içerik

---

[216] Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, thk. Dr. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 2010, s. 66.

[217] Nevevî, *et-Takrîb*, s. 55

olarak bunlara nisbetle İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime'*sine daha uzaktırlar. Son olarak İsmail Lütfi Çakan'ın Nevevî'nin muhtasarıyla ilgili değerlendirmelerini aktarmayı faydalı buluyoruz:

"*Anlatılmak isteneni (maksud) ihmal etmeden, ibarelerin izahına dikkat gösterilerek yapılmış olan ihtisarda ifadeler düzeltilmiş, konular iyice özetlenmiş ve kitabın hacmi 64 sayfaya indirilmiştir. Nevevî'nin ihtisarda gösterdiği başarı ve kendisinin hadis ilmindeki tartışılmaz otoritesi, Takrîb'in başlı başına müstakil bir esermiş gibi usul konularında kaynak olarak kullanılması sonucunu vermiştir.*"[218] İmam Suyûtî bu muhtasara *Tedribü'r-Râvî* isminde bir şerh yazmıştır.

1.7.1.2. İbn Hacer'in *Nuhbe*'si

Hafız İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1448) tarafından kaleme alınan *Nuhbetü'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser* adlı muhtasar hadis usulü eseri İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinden sonra hadis usulü sahasında bir dönüm noktası meydana getirmiştir. İbn Hacer bu eserinde İbnü's-Salâh'ın *Mukaddimesi*'ni ihtisar etmiş, tertibini değiştirmiş, bazı faydalı ilavelerde bulunmuş ve yeri geldikçe İbnü's-Salâh'a eleştiriler dahi yöneltmiştir. Ardından da yazdığı bu muhtasar metnin kapalı yönlerini izah etmek adına bir şerh yazmıştır. Bu şerhine de *Nüzhetü'n-Nazar* adını vermiştir.[219] *Nuhbetü'l-Fiker'in* konuları ele alış tarzı ile Cürcânî'nin *Muhtasar*'ında konuları ele alış tarzı hakkında şunlar söylenebilir.

İbn Hacer'in *Nuhbe*'si cümle kuruluşu olarak muğlak bir eserdir. Yani cümleler kurulurken mananın anlaşılmasını zorlaştıracak birçok hazf yapılmıştır. Bu da *Muhtasar*'ın büyük oranda bir şerhe muhtaç olması sonucunu doğurmuştur. Bu şerh olmaksızın metnin anlaşılması çok zordur. Örneğin İbn Hacer ravilerin isim, künye ve nisbelerini ele aldığı sırada şunları söyler:

---

[218] Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1997, s. 200

[219] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar,* s. 40

ومعرفة الأسماءِ المجردةِ والمفردةِ والكني والألقابِ والأنسابِ تَقَعُ الي القبائلِ والأوطانِ بلاداً أو ضياعاً أو سككاً أو مجاورةً.[220]

Üstte verdiğimiz metinde İbn Hacer öyle hazflar yapmıştır ki metnin anlaşılması bir hayli zorlaşmıştır. Bu haliyle metnin tercümesi şöyledir: "*Mücerred isimlerin, müfred isimlerin, künyelerin, lakabların ve bazen kabilelere bazen de vatanlara izafe edilen nisbelerin bilgisi hadis usulünün önemli konularından biridir."*

Buradan sonra gelen بلاداً أو ضياعاً أو سككاً أو مجاورةً kısmında öyle bir hazf yapılmıştır ki anlaşılması epey zorlaşmıştır. İbn Hacer, *Nuhbe*'ye yazdığı şerhde yaptığı hazfları bir bir yerine iade eder. Böylece metin aşağıda vereceğimiz asıl halini alır ve anlaşılması mümkün hale gelir:

ومعرفة الأسماءِ المجردةِ والمفردةِ والكني والألقابِ والأنسابِ و**كذا الأنسابِ هي تارةً** تَقَعُ الي القبائلِ و **تارةً الي** الأوطانِ. **والنسبة الي الوطن أعمُّ من أنْ تَكونَ** بلاداً أو ضياعاً أو سككاً أو مجاورةً.[221]

Koyu karakter ile verdiğimiz yerler İbn Hacer'in metni oluştururken hazfettiği yerlerdir. Bu yerler ait oldukları kısma tekrar koyulduklarında mana açık hale gelmektedir. Bu açıdan *Nuhbe*'nin Cürcânî'nin *Muhtasar*'ına göre ibareleri daha kapalı bir metin olduğu söylenebilir. Zira Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı da kısa olup ezberlenebilsin diye özet bir tarzda yazılmış olsa da ibareleri bu derece kapalı ve anlaşılması zor hazifler içermez.

İbn Hacer *Nuhbe*'de bazı ıstılahlar hakkındaki yanlış bilgilere değinmeyi ihmal etmemektedir. Örneğin aziz hadisi konu edinirken bazı ehl-i hadisin, hadisin sahih olabilmesi için onun aziz olması gerektiğini şart koştuğunu bunun isabetli bir

[220] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 157

[221] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar,* s. 145

görüş olmadığını ifade ettiğini müşahade etmekteyiz. Bilindiği gibi Mu‘tezile’den Ebu Ali el-Cübbâî ve Ehl-i Hadis’ten Hâkim Neysâbûrî hadisin sahih sayılabilmesi için aziz olması gerektiği şeklinde şartlar ileri sürmüşlerdir.[222] Bunun doğru olmadığını İbn Hacer şu cümleleriyle muhtasarına konu etmektedir: *“(Haberin) üçüncü nevi, azizdir. Her ne kadar bazıları hadisin sahih olması için aziz olması gerektiğini iddia etmişlerse de bu, şart değildir.”*[223]

İbn Hacer’in muhtasarı hacimce küçük olsa da bazen görüş sahibi kimselerin isimlerini zikredebilmektedir. Örneğin bid‘at ehli ravinin rivayetinin kabulü mevzusunu ele alırken İbn Hacer, esah olan görüşü açıklar ve bu görüşün Nesâî’nin hocası el-Cûzecânî’ye ait olduğunu ifade etmeden geçmez:

“*Sonra bid‘at ya küfre sebep olacak tarzda olur ya da fıska sebep olacak tarzda olur. Birinci derecede bir bid‘ata sahip olan kimsenin rivayetini cumhur-i ulema kabul etmemiştir. İkinci derecede bir bid‘ata sahip olan raviye gelince en sahih görüşe göre eğer mezhebinin davetçisi değilse rivayeti kabul olunur. Yok eğer bid‘atini takviye edici bir şey rivayet ederse muhtar kavle göre reddolunur. Bunu Nesâî’nin şeyhi el-Cûzecânî açıklamıştır.”*[224]

Cürcânî görüş sahiplerinin isimlerini daha çok zikreder. Bunun sebebi Cürcânî’nin muhtasarının hacimce daha geniş olması olabilir

İbn Hacer, muhtasarın küçüklüğüne aldırış etmeksizin bir yerde konuyla ilgili kitap ismi bile verir. Şeyhin, ravinin kendisinden rivayet ettiği hadisi kesin bir dille reddetmesi yahut ihtimalli sözlerle karşılaması durumunda rivayetin kabul edilip edilmeyeceği konusunu ele alırken İbn Hacer bu konuda kaleme alınmış bir eserin ismini zikreder. Kitabın ismi “*Men Haddese ve Nesiye*”dir. Bu eserin Dârekutnî’ye ait olduğunu yazdığı şerhte ifade eder.[225] Fakat Cürcânî’nin *Muhtasar*’ı böyle şeylerden uzaktır. Konuyu ele aldığı işaret edilen tek bir kitap isminden bile söz edilmez.

---

[222] İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar,* s. 47

[223] İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar,* s. 152

[224] İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar,* s. 154

[225] İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar,* s. 121

1.7.1.3. Birgivî'nin *Usûlü'l-Hadis*'i

İmam Birgivî (v. 981/1573) bir çok ilim dalında eser vermiş velüd bir alimdir. Eserleri Osmanlı uleması tarafından çokça rağbet gören İmam Birgivî, hadis usulüyle ilgili de bir muhtasar kaleme almıştır. Davud el-Karsî'nin şerhinde belirttiğine göre bu muhtasarı İbn Hacer'in *Nuhbe*'sinden istifade ederek ve tabii başka eserlerden de yararlanmak suretiyle vücuda getirmiştir.[226] Az önce de zikrettiğimiz gibi Davud el-Karsî bu *Muhtasar*'a bir şerh yazmıştır ki bu şerh de medreselerde talebeler ve hocalar tarafından okuna gelmiş ve üzerine bir takım haşiyeler dahi kaleme alınmıştır.

Birgivi'nin *Muhtasar*'ını Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı ile karşılaştırdığımızda özetle şunlar söylenebilir:

Cürcânî ıstılahları tanımlarken ulemanın ihtilaflarına değinmezken Birgivî, ıstılahların tanımlarını yaparken kimi zaman ıstılah üzerinde ulemanın ihtilaf ettiği tanımlara da değinmeden geçmemektedir. Bunun bir örneğini münker hadis konusunu ele aldığı sırada görmekteyiz:

"*Münker; zayıf ravinin başka bir zayıf ravinin rivayetine muhalifen rivayet ettiği hadistir. Fakat ikincinin zayıflığı birincinin zayıflığından daha azdır. Münkerin karşıtı maruftur. Her ikisi de zayıf hadis kısmına dahildir. Fakat münkerdeki zayıflık maruftaki zayıflıktan daha fazladır. Şâz ve münker tercih olunmayan hadislere verilen isim iken mahfuz ve maruf tercih olunan hadislere verilen isimlerdir. Fakat mahfuzda zayıflık yoktur. Maruf ise münkere nisbetle zayıftır. Bazıları şâz ve münkerin tanımında muhalefet kaydına itibar etmeyip şâz; sika ravinin rivayet edip rivayetinde tek kaldığı hadistir, dediler. Bazıları da şâzzın tanımında ravinin sika olmasını itibara almadılar. Bazıları da münkerin tanımında ravinin zayıf olmasını itibara almadılar. Bunlara göre münker, daha önce zikretmiş olduğumuz şekle mahsus olmayıp bu ıstılahla fısk, gaflet ve kesret-i galatla tanedilmiş hadisler de bu kısma dahildir."*[227]

---

[226] Dâvud el-Karsî, *Şerhu Usûli'l-Hadîs li Dâvudi'l-Karsî*, haz. İlyas Kaplan, Şifa Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 30

[227] Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi, *Usûlü'l-Hadis*, thk: Bessam Abdülvahhab el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2002, s. 23-24

Birgivî tanım üzerinde ihtilafları zikrederken okuyucuyu şekte bırakmamak için racih ve meşhur kavli beyan etmekten geri durmaz. Cürcânî de kimi zaman esah olanı beyan ederse de Birgivî kadar sıklıkla ve özenle bunu yapmaz. Alıntılayacağımız bir iki örnek bu hususu ortaya koymak sadedinde açıklayıcı olacaktır. Birgivi, müsned lafzının hadisçiler katındaki ıstılahi tanımını yaparken şunları söylemektedir:

"*Merfu hadis senedi muttasıl ise müsned olarak isimlendirilir. Bu müsned lafzının meşhur ıstılahıdır. Bazıları mutlak bir şekilde muttasılı mevkuf veya maktu bile olsa müsned diye isimlendirmektedirler. Bazıları ise merfuyu mürsel, mu'dal ve ya munkatı' bile olsa müsned diye isimlendirmektedirler. Fakat üzerinde anlaşmaya varılmış olan tanım ilkidir."*[228]

Birgivî, hadis ıstılahlarını izah ederken metnin muhtasar bir metin olması sebebiyle lugavî tanımlara girmemektedir. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı da aynı şekilde lügavi tanımlamaları pek barındırmamaktadır. Bunun tek istisnası şâz hadisin tanımı sırasında vaki olur:

"*Lügatta şâz, cemaatten ayrılan ferde denir. Hadisçilerin ıstılahında ise şâz, sika ravilerin rivayetine muhalif olarak rivayet edilen hadise denir. Eğer ravisi sika değilse böyle bir hadis merduddur. Eğer ravisi sika ise hıfzının ve zabtının fazlalığı, ravilerinin çokluğu ve benzeri tercih sebeplerini devreye sokmak suretiyle tercih yapma yoluna gidilir. Tercih edilene mahfuz, ötekine ise şâz adı verilir."*[229]

Birgivî, ıstılahları tanımlarken kimi zaman cumhurun tanımlamasından faklı veya eksik tanımlar verebilmektedir. Örneğin muhaddislerin çoğu münker hadisi zayıf ravinin sika ravilere muhalif rivayeti[230] olarak tanımlarken Birgivî "zayıf ravinin başka bir zayıf ravinin hadisine muhalifen rivayeti"[231] olarak tanımlamaktadır.

---

[228] Birgivî, *a.g.e.*, s. 22

[229] Birgivî, *a.g.e.*, s. 22-23

[230] Babanzade Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercümesi Mukaddimesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1976, s. 123; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nuruddin Itr, Matbaatü Sabah, Dımeşk, 2000, s. 72

[231] *"Münker; zayıf ravinin başka bir zayıf ravinin rivayetine muhalifen rivayet ettiği hadistir. Fakat ikincinin zayıflığı birincinin zayıflığından daha azdır. Münkerin karşıtı maruftur. Her ikisi de zayıf*

Yine Birgivî, sahih hadisi "*adil ve zabıt ravilerin nakletmesi suretiyle sonuna kadar senedi muttasıl olan hadistir*"[232] diye tanımlarken muhaddisler "*senedin başından sonuna kadar adil ve zabıt ravilerin yine kendileri gibi adil ve zabıt ravilerden rivayet etmeleri şeklinde senedi muttasıl olup şâz ve muallel olmayan hadistir*"[233] şeklinde tanımlarlar. Burada Birgivî, şâz ve muallel olmamayı sahih hadisin tanımına dahil etmemiştir. Oysa muhaddislerin çoğunluğuna göre bunlar da tanıma dahildir. [234] Müteahhirîn dönem hadisçiler bu iki sıfatın da sahih hadis tanımı içine dahil edilmesi hususunda ittifak etmişlerdir. Mütekaddimîn dönemden de müteahhirîn dönemden de bazı hadisçiler buna muhalefet etmişlerse de tanım nihayetinde istikrar bulmuştur. Birgivî'nin muhtasar bir eserde bu gibi bir konuda azınlıkta kalan muhaliflerin görüşünü tanıma taşıması sonuç olarak problemli addedilebilir. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ına bu açıdan baktığımızda onun şâz ve muallel olmamayı sahih hadisin tanımı içine dâhil ettiğini müşahade etmekteyiz. Bu açıdan Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı daha uygun bir tanım benimsemiştir denilebilir.

Birçok muhaddis sahih hadis tanımı içine şâz ve muallel olmamanın konulmamasını eleştirmiş ve karşı tarafın delillerini çürütmek adına bir takım açıklamalar yapmışlardır. Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî'*de Hattâbî'nin sahih hadis tanımını eleştirmek için kurduğu cümleler, Birgivî'nin sahih hadis tanımı için de bir eleştiri mahiyeti taşımaktadır. Şüzûz ve illetten selamette olmayı bir hadisin sahih

---

hadis kısmına dâhildir. Fakat münkerdeki zayıflık maruftaki zayıflıktan daha fazladır. Şâz ve münker tercih olunmayan hadislere verilen isim iken mahfuz ve maruf tercih olunan hadislere verilen isimlerdir. Fakat mahfuzda zayıflık yoktur. Maruf ise münkere nisbetle zayıftır. Bazıları şâz ve münkerin tanımında muhalefet kaydına itibar etmeyip "Şâz; sika ravinin rivayet edip rivayetinde tek kaldığı hadistir." dediler. Bazıları da şâzzın tanımında ravinin sika olmasını itibara almadılar. Bazıları da münkerin tanımında ravinin zayıf olmasını itibara almadılar. Bunlara göre münker, daha önce zikretmiş olduğumuz şekle mahsus olmayıp bu ıstılahla fısk, gaflet ve kesret-i galatla tanedilmiş hadisler de bu kısma dâhildir." Bkz. Birgivî, *a.g.e.*, s. 23

[232] Birgivî, *a.g.e.*, s. 24

[233] Muhammed Accac el-Hatib, *el-Muhtasaru'l-Vecîz fi Ulumi'l-Hadis*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001, s. 129; Suyûtî, *Tedribu'r-Ravi fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk. Dr. Bedi es-Seyyid el-Lihâm, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk-Beyrut, 2005, C. 1, s. 53; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 58

[234] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 106

olması için şart koşmayanlar da mevcuttur. Birgivî'nin bu görüşe meyledip cumhur-i muhaddisîne muhalefet ettiği söylenebilir. Şüzûz ve illetten selamette olmanın şart olmadığını söyleyenlerin görüşleri ve bunun eleştirisi *Zaferu'l-Emânî'*de tafsilatıyla işlenmiştir. Biz doğrudan konumuzla alakalı olmadığı için bu kadarıyla iktifa ediyoruz.[235]

1.7.1.4. Beykûnî'nin *Manzûme*'si

Taha b. Muhammed b. Fütûh el-Beykûnî (v.1080/1669) tarafından kaleme alınmış manzum bir hadis usulü eseridir.[236] Dımeşkli olduğu bilinmektedir. Fakat yazarın hayatı hakkında pek fazla bir bilgi mevcut değildir. İsminin Ömer olduğu da nakledilmektedir.[237] İslam dünyasının birçok yerinde hadis ilminde başlangıç seviyesinde bulunan talebelere okutulup ezberletilmektedir. İfadelerde ezberlenmeye dönük bir üslüp benimsendiği için bazı yerlerde alakasız ifadeler yer alabilmektedir

Mesela şu ifade maksadımızı anlatmak için güzel bir örnektir. Müdebbec hadisi tanımladığı sırada *Beykuniyye*'de şu ifadeleri görürüz:

وَمَا رَوَى كُلُّ قَرِينٍ عَنْ أَخِهْ مُدَبَّجٌ فَاعْرِفْهُ حَقاً وَانْتَخِهْ

"*Birbirine yaşça yakın olan ravilerin kardeşinden rivayet ettiği hadis müdebbec hadistir. O halde onu iyi tanı ve iftihar et."*[238]

Buradaki "onu iyi tani ve iftihar et" ifadesi alakasız gibi görünmektedir fakat müellif bununla nazmı yakalamaya çalışmıştır. Bu ifadenin burada olmasının tek sebebi budur. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ıyla bu açıdan karşılaştırıldığında eser öncelikle

---

[235] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 106-110

[236] Kehhâle, *a.g.e.*, C. 2, s. 18

[237] Muhammed b. Abdillah el-Hebdân, *Şerhu Manzûmeti'l-Beykûniyye,* t.y., y.y., s. 4

[238] Abdullah Sirâcuddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fi Mustalahi'l-Hadîs*, Matbaatü's-Sabâh, Haleb, Tarihsiz, s. 183

nazım türünde olmadığı için böyle ifadelerden âridir. Gereksiz yere herhangi bir ifade konulmasından kaçınılmıştır.

Bazen de *Beykuniyye*'de nazmı tutturabilmek için sıkça kullanılmayan kelimelere başvurulur. Yukarıdaki örnekteki وَانْتَخِهْ ifadesi وَافْتَخِرْ (iftihar et) manasındadır. Fakat nazmı tutturabilmek için daha az bilinen وَانْتَخِهْ kelimesi kullanılmıştır.[239] Bu da kimi yerde metni anlamak için talebelerin şerhe ve açıklamaya ihtiyaç duymasına sebep olmaktadır. Bu açıdan Cürcânî'nin *Muhtasar*'ıyla karşılaştırılırsa Cürcânî'nin muhtasarı böyle kelimelerden uzak sayılır. Hem talebenin kolay anlaması için böyledir. Hem de metin nazım olmadığı için böyle bir zorunluluk hâsıl olmamamıştır.

Beykûniyye metni, ele aldığımız muhtasar hadis usulü metinleri içerisinde en kısasıdır. Belli ki müellif metni oldukça kısa tutmaya çalışmıştır. Bu sebepten de bazen cümlelerde muğlak ifadeler oluşmuştur. Ayrıca nazmı güzelleştirmek için cümle içindeki öğelerde takdim tehirler yapmıştır. Bu da okuyucuya okuma zevki vermekle beraber hadis talebeleri için bazen anlamayı zorlaştırıcı bir işlev de görebilmektedir. Bu sebeple şerhe müracaat zorunluluğu artmaktadır. Cürcânî'nin muhtasarı böyle bir problemden uzaktır. Onda da bazı anlaşılması güç yerler olmakla birlikte bunun sebebi *Beykûniyye*'de olduğu gibi cümlenin ögelerini nazmı güzelleştirmek adına yer değişikliğine uğratmak şeklinde değil de metni kimi yerde daha kısa hale getirmek çabasından kaynaklanmıştır.

Bir diğer mesele de *Beykûniyye* metninin daha geç dönem bir eser olmasına rağmen bazı hadis ıstılahlarının tanımında efradını câmi ağyârını mâni, dört başı mamur ve açık bir tanım yapamamış olmasıdır. Örneğin hasen hadisi *Beykûniyye* metni şöyle tanımlar:

وَالْحَسَنُ الْمَعْرُوفُ طُرْقاً وَغَدَت رِجَالُهُ لاَ كَالصَّحِيحِ اشْتَهَرَتْ

[239] Abdullah Sirâcuddin, *a.g.e.*, s. 183; Muhammed b. Abdillah el-Hebdân, *a.g.e.*, s. 84

"*Hasen hadis: (İsnadın muttasıl oluşu itibariyle) tarikleri bilinen ricali ise sahih hadisin ricalinin şöhret bulması gibi şöhret bulamamış hadistir*"[240]

Bu tanım ehlinin de malumu olduğu üzere Hattâbî'nin tanımıdır ve daha sonraki hadis âlimleri tarafından dört başı mamur bir tanım olarak görülmemiş ve daha uygun tanımlamalara gidilmiştir ki İbn Hacer'in *Nizhetü'n-Nazar'*daki tanımı daha yerinde bulunmuş ve şüyu bulmuştur. İbn Hacer'in tanımına göre diğer vasıflarda sahihle aynı olmakla birlikte Hasen hadis, zabt hususunda ravisi sahih hadis ravilerinden derece olarak aşağıda olan hadistir.[241]

İbn Hacer'den sonra yaşamasına rağmen Ömer el-Beykûnî'nin *Beykûniyye* metnine hala eski ve tenkidli tanımı koyması onun açısından bir eksiklik ve kusur olarak görülebilir. Zaten bütün şarihler de *Beykûniyye*'yi şerh ederken bu tanımı tadil edip düzeltmeye gayret göstermişlerdir.[242] Bu açıdan *Beykûniyye* metni, Cürcânî'nin muhtasarıyla karşılaştırıldığında aynı durumun Cürcânî'nin *Muhtasar*'ında da bulunduğunu müşahade etmekteyiz. Cürcânî de *Muhtasar*'ında hasen hadisi benzer ifadelerle tanımlamaktadır. Her ne kadar Cürcânî'yle İbn Hacer aynı çağda yaşamış olsalar da İbn Hacer, Cürcânî'nin talebelerinin akrânındır. Bu sebeple henüz İbn Hacer'in tanımının şüyu bulmamış olması normaldir. Ömer el-Beykûni'ye gelirsek bu tanımı devam ettirmesi onun açısından bir eksiklik ve kusur olarak görülebilirse de farklı tercihlerden ötürü bu tanımı devam ettirdiği de söylenebilir.[243]

1.7.2. Muhteva Açısından Karşılaştırma

Muhtasarların hepsinin ana kaynağı İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si olduğu için muhtevalarının aşağı yukarı birbirini çağrıştırması doğal bir durumdur. Zira

---

[240] Abdullah Sirâcuddin, *a.g.e.*, s. 56

[241] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 65

[242] Abdullah Sirâcuddin, *a.g.e.*, s. 56; Muhammed b. Abdillah el-Hebdân, *a.g.e.*, s. 19

[243] Yazıldığı ilk zamanlardan günümüze gelinceye kadar *Beykûniyye* metni üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden bazıları ve müellifleri şöyledir:

a)Muhammed b. Abdilbâki ez-Zürkânî (v.1122/1710), *Şerh ale'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*

b)Bedruddin el-Haseni (v.1354/1935), *ed-Dürerü'l-Behiyye fi Şerhi'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*

İbnü’s-Salâh’tan sonra bir şablon meydana gelmiştir ve ondan sonraki tüm hadis usulü eserlerinde bu şablonun izini takip etmek mümkündür. İbnü’s-Salâh’tan İbn Hacer’e gelinceye kadar olgunlaşma ve kemal dönemi olarak tavsif edeceğimiz dönemde ıstılahlar bolca tartışılmış ve en mükemmel halini İbn Hacer’le almıştır. İbn Hacer’den sonra ıstılahlar hakkındaki tartışmada İbn Hacer hakem sayılır olmuştur. Onun önerdiği tanım hadisçiler arasında revaç bulmuştur. Nitekim Nureddin Itr da hadis ıstılahlarının tanımlarında İbn Hacer’in büyük bir etkisi olduğunu beyan ederek tanımların İbn Hacer’den sonra istikrar bulduğunu ifade etmiştir.[244] Nevevî ile Cürcânî’nin muhtasarları İbn Hacer’den önceki bu olgunlaşma dönemi tartışmalarına yapılan katkılardan sayılabilirler. Zira bazı tanımlarda Nevevî ve Cürcânî’nin İbn Hacer’le örtüşmedikleri görülmektedir. Bu aslında doğal bir durumdur. Çünkü mesele onların döneminde o düzeyde ele alınabilirdi ve onlar da meseleyi muhtasarlarında tartıştıkları tarzda ele almışlardır. Ele aldığımız beş eser de İbnü’s-Salâh’tan sonra yazıldığı için muhtevalarında yukarıda işaret ettiğimiz hususun varlığı unutulmamalıdır. Ele aldığımız muhtasarların bir diğer özelliği uzunluk ve kısalıklarıdır. Bu beş muhtasar içerisinde hadis usulü konularını kuşatıcılık açısından en az ele alan Beykûniyye iken en geniş ele alan *Takrîb*’dir. İbn Hacer’in *Nuhbe*’si ise çok az kelimeyle en çok konuyu bünyesinde barındıran muhtasar olma özelliğine sahiptir. Hacim açısından sıralama *Takrib*, Cürcânî, Birgivî, *Nuhbe* ve *Beykûniyye*’dir. Bu sıralama aynı zamanda konuların detaylı bir şekilde işlenmesi açısından da geçerli olan bir sıralamadır. Raviler bilgisi üzerine en çok duran Nevevî’dir. Cürcânî ve Beykûnî metâin-i aşere mevzusuna hiç değinmemiştir. Cerh ve ta‘dil mevzusunu özellikle ele alan İbn Hacer ile Cürcânî’dir. İçlerinde bir tek Birgivî, sahih ve hasen konusunu muhtasarının baş tarafına almamıştır. Merfu, mevkuf, munkatı‘ gibi birçok gerekli kavramı tanımladıktan sonra sahih ve hasen konusuna değinmeyi uygun görmüştür. Tek başına *Beykûniyye*’nin sahip olduğu bir özellik ise asla tafsilata girmemesi ve 30 kadar ıstılahı tanımlamakla yetinmesidir. Istılahların dışında kalan hadis usulü konularını ise hiç ele almamış olmasıdır. Bunun da sebebi metni kısa ve ezbere elverişli yapma çabasıdır.

[244] İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar,* s. 23

Aşağıda beş muhtasarın konu planı karşılaştırmaya imkân sağlaması açısından sırayla verilmiştir. Bu tablo sayesinde hangi müelliflerin hangi konuları ele alıp hangilerini terkettikleri görülebileceği gibi müelliflerin hangi konuları ne gibi bir sırayla işlemeyi tercih ettikleri de görülebilecektir. Tabloyla ilgli özellikle hatırlatılması gereken hususlardan biri de işlenilen konu sayısının metnin uzunluk ya da kısalığıyla alakasının olmamasıdır. Yani bazı metinler daha az konuyu daha uzun ve tafsilatlı ele alırken bazıları ise bir cümleyle değinmek suretiyle birçok konuya yer vermektedirler.

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
1-Hadis	1-Mütevatir	1-Sahih	1-Sahih	1-Metin
2-Merfu	2-Meşhur-Müstefiz	2-Hasen	2-Hasen	2-Hadis
3-Mevkuf	3-Aziz	3-Zayıf	3-Zayıf	3-Sened
4-Maktu	4-Garib	4-Merfu	4-Müsned	4-İsnad
5-Hükmen merfu	5-Ahad	5-Maktu‘	5-Muttasıl	5-Mütevatir
6-İsnad	6-Ferd-i mutlak	6-Müsned	6-Merfu	6-Mütevatir
7-Metin	7-Ferd-i nisbi	7-Muttasıl	7-Mevkuf	7-Ahâd
8-Muttasıl	8-Sahih li zatihi	8-Müselsel	8-Maktu	8-Sahih
9-Munkatı‘	9-Hasen li zatihi	9-Aziz	9-Mürsel	9-Hasen
10-Muallak	10-Sahih li ğayrihi	10-Meşhur	10-Munkatı‘	10-Zayıf
11-Mürsel	11-Ziyadeyi sika	11-Muan‘an	11-Mu'dal	11-Müsned
12-Mu‘dal	12-Şâz-Mahfuz	12-Mübhem	12-Muan‘an	12-Muttasıl

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
13-Müdelles	13-Münker-Ma'ruf	13-Âli-Nâzil	13-Müen'en	13-Merfu
14-Tedlis	14-Mütabi	14-Mevkuf	14-Tedlîs	14-Muan'an
15-Müsned	15-Şahid	15-Mürsel	15-Şazz	15-Muallak
16-Muzdarib	16-İ'tibar	16-Garip	16-Münker	16-Efrâd
17-Müdrec	17-Muhkem	17-Munkatı'	17-İ'tibar, Mütâbeat ve Şevâhid	17-Müdrec
18-Şaz/Mahfuz	18-Muhtelifu'l-hadis	18-Mu'dal	18-Ziyâde-i sikât	18-Meşhur
19-Münker/Ma'ruf	19-Nasih-Mensuh	19-Müdelles	19-Efrâd	19-Garib ve aziz
20-Muallel	20-Tercih	20-Tedlisü't-tesviye	20-Muallel	20-Musahhaf
21-Sahih	21-Tevakkuf	21-Tedlisü'ş-şüyûh	21-Muztarib	21-Müselsel
22-Hasen	22-Sakt	22-Şâzz	22-Müdrec	22-İ'tibar
23-Zayıf	23-Ta'n	23-Maklub	23-Mevzu	23-Mevkuf
24-Sahih li zatihi	24-Muallak	24-Ferd	24-Maklub	24-Maktu'

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
25-Sahih li gayrihi	25-Mürsel	25-Muallel	25-Rivayeti kabul edilenlerin sıfatları ve bununla ilgili meseleler	25-Mürsel
26-Hasen li zatihi	26-Mu'dal	26-Muzdarib	26- Hadis tahammül ve zabt Yolları	26-Munkatı'
27-Hasen li gayrihi	27-Munkatı'	27-Müdrec	27-Hadis kitabeti ve zabtı	27-Mu'dal
28-Adalet	28-Müdelles	28-Müdebbec	28-Hadis rivayetinin sıfatı	28-Şâzz ve münker
29-Zabt	29-Mürsel-i hafi	29-Müttefik-Müfterik	29-Muhaddisin edepleri	29-Muallel
30-Takva ve müruet	30-Metâin-i aşere	30-Mu'telif-Muhtelif	30-Hadis talibinin edepleri	30-Müdelles
31-Zabt-ı sadr ve zabt-ı kitap	31-Mevzu	31-Münker	31-Âli ve nâzil isnad	31-Muztarib
32-Kezibu'r-ravi	32-Metruk	32-Metruk	32-Meşhur	32-Maklûb

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
33-İttihamü'r-ravi bi'l-kizb	33-Münker	33-Merdud	33-Garib ve Aziz	33-Mevzu
34-Fisku'r-ravi	34-Muallel	34-Mevzu	34-Garîbu'l-hadis	34-Cerh ve ta'dil
35-Cehaletü'r-ravi	35-Müdrecü'l-isnad		35-Müselsel	35-Adalet ve zabt
36-Bid'atü'r-ravi	36-Müdrecü'l-metn		36-Hadiste nasih ve mensuh	36-Cerh Hakkında
37-Mevzu ve muhtelak	37-Maklub		37-Musahhaf	37-Tahammülü'l-hadis
38-Metruk	38-el-Mezid fi muttasıli'l-esânid		38-Muhtelifu'l-hadis	38-Sema
39-Fertu'l-ğafle	39-Musahhaf		39-Ma'rifetü'l-mezid fi muttasıli'l-isnâd	39-Kıraa
40-Muhalefetü's-sikât	40-Muharref		40-Mürsel-i hafi	40-İcâzet

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
41-Vehm	41-Mübhem		41-Ma'rifetü's-sahabe	41-Münavele
42-Sû-i hıfz	42-Mechulü'l-ayn		42-Ma'rifetü't-tabiîn	42-Mükâtebe
43-Ğarib-Ferd	43-Mechulü'l-hal-Mestur		43-Rivâyetü'l-ekâbir ani'l-esâğir	43-İ'lâm
44-Aziz	44-Bid'at		44-el-Müdebbec ve rivâyetü'l-karîn	44-Vicâde
45-Meşhur-Müstefiz	45-Sû-i hıfz		45-Ma'rifetü'l-ihve	45-Ricâl isimleri hakkında
46-Mütevatir	46-Muhtelit		46-Rivâyetü'l-âbâ ani'l-ebnâ	46-Tarih ve vefeyât

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
47-Ferd-i mutlak	47-Hasen li ğayrihi		47-Rivâyetü'l-ebna an âbâihim	
48-Ferd-i nisbi	48-Merfu		48-Yaşları arasında büyük fark olan ravilere sahip kimseler	
	49-Hükmen merfu		49-Kendisinden sadece tek kişinin rivayette bulunduğu kimseler	
	50-Mevkuf		50-Farklı isim ve sıfatlarla anılan kimseler	
	51-Sahabi		51-Ma'rifetü'l-müfredât	

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
	52-Maktu‘		52-İsimler ve künyeler hakkında	
	53-Tâbii		53-İsimleriyle maruf kimselerin künyelerinin bilgisi	
	54-Eser		54-Lakablar	
	55-Müsned		55-Mu'telif-Muhtelif	
	56-Uluvv-i mutlak		56-Müttefik-Müfterik	
	57-Uluvv-i nisbi		57-Önceki iki çeşidin terkibinden olan raviler	
	58-Muvafakat		58-İsim ve nesebde müteşabihler	

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
	59-Bedel		59-Babalarından başkasına nisbet edilenler	
	60-Müsâvât		60-Nesebi kelimenin zahiri anlamından farklı olanlar	
	61-Müsafaha		61-Mübhem raviler	
	62-Nüzul		62-Tarih ve vefeyât	
	63-Akrân		63-Ma'rifetü's-sikât ve'd-duafa	
	64-Müdebbec		64-Sika raviler içerisinde sonradan zihni ihtilata mübtela olanlar	

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
	65-Ekâbir ani'l-esâğir		65-Alimlerin ve ravilerin tabakaları	
	66-Sâbık-Lâhik		66-Ma'rifetü'l-mevâlî	
	67-Mühmel		67-Ravilerin vatan ve beldelerinin bilgisi	
	68-Müselsel			
	69-Eda sigaları			
	70-Tahammül ve eda yolları			
	71-Müttefik-Müfterik			
	73-Mu'telif-Muhtelif			
	74-Müteşabih			

Birgivî'nin *Muhtasar*'ı	**İbn Hacer'in *Nuhbe*'si**	***Manzûmetü'l-Beykûniyye***	**Nevevî'nin *Takrîb*'i**	**Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı**
	75-Ravilerin tabakalarının bilgisi			
	76-Cerh ve ta'dil'in mertebeleri			
	77-Ravilerin isim, künye ve nisbelerinin bilgisi			
	78-Adâbü'ş-şeyh ve't-tâlib			

1.8. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının Değerlendirilmesi

Buraya kadar anlattıklarımızdan Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının müstakil bir eser olmayıp Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nin hulâsası olduğu anlaşıldığına göre *Muhtasar*'la ilgili yapacağımız değerlendirmeler aslında ihtisar tarzı üzerine olmalıdır. Zira Cürcânî'nin metne ihtisar etmekten başka müdahalesi olmamıştır.

Daha önce Cürcânî'nin ihtisar ederken bazı konuları dışarda bıraktığını ifade etmiştik. Tîbî'nin *Mukaddime*'sinde yer almasına rağmen Cürcânî'nin zikretmeyi uygun görmediği konular şunlardır:

a)Sika ravi'nin ziyadesi ve hükmü

b)Muhtelifu'l-hadis

c)Nâsih ve mensûh

d)Garib lafız ve fıkhı

e)Mana ile rivayet etmenin hükmü

f)İsimler, künyeler ve lakablar konusu

g)Mu'telif- muhtelif

h)Müttefik- müfterik

ı)Ma'rifetü'l-mevâli

i)Ma'rifetü'l-evtan

j)Âdâbü'ş-şeyh, âdâbü't-talib ve âdâbü'l-kâtib

Cürcânî *Muhtasar*'ında bu konuları dışarıda bırakmayı tercih ederken bazı konuları ise tafsilatlı bir şekilde eserine almıştır. Hangi amaçla bu tercihlerde bulunduğunu anlamak gayet güçtür. Yapılacak her tahmin bizce ihtimallerden herhangi birini saymaktan öteye geçemeyecektir. Cürcânî'nin kendi zevki ve tercihi böyledir demek doğruya en yakın fikir olsa gerektir.

Şerhe ihtiyaç duysa da Cürcânî'nin metni hadis usulü açısından doyurucu bir eserdir. Bu sebeptendir ki Hindistan medreselerinde çok tutulmuş ve talebelerin başucu eseri haline gelebilmiştir. O kadar ki eserle ilk defa karşılaşan kişiler eserin müstakil bir eser olduğunu bile zannedebilir. Bu zan devam ettiği müddetçe şerhin içerisindeki bazı cümlelere anlam vermekte güçlük çekilir. Fakat bu muhtasarın bir hatası değil okuyucunun onu ait olduğu bütünden ayırarak müstakil bir şekilde değerlendirmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır. Meramımızı daha açık kılmak adına mevzu hadis konusunu ele aldığı yerdeki Cürcânî'nin kullandığı ifadeleri buraya almayı uygun görüyoruz. Cürcânî mevzu hadisi tarif edip uydurma hadisi tanıma yolları vs. gibi konuları ele aldıktan sonra şu cümleleri kurar:

"*Müfessirlerden Allah Teala'nın koruduğu bir kısmı hariç (bu mevzu hadisleri) tefsirlerine koymakla hata etmişlerdir. Onların kitaplarına koydukları*

mevzu hadislerden biri de şudur: 'Rasulullah (s.a.v) (Necm suresinden) "Lat ve Uzza'yı gördünüz mü ve diğer üçüncüleri Menât'ı.'[245] *ayetlerini okuduğunda şöyle dedi: 'Bunlar yüce kuğulardır. Şüphesiz şefaatleri umulur." Biz bu sözün batıl olduğunu beyan etmek için tilâvet secdesi babında yeterli izahatta bulunduk."*[246]

Muhtasar'ı ilk defa eline alan ve onu müstakil bir eser sanan okuyucu buradaki tilâvet secdesi babına yapılan göndermeyi anlamakta zorluk çeker. Fakat buradaki sorun metnin kendisinden değil okuyucunun bakış açısından kaynaklanmaktadır. Zira eser zaten müstakil değil bir ihtisar çalışmasıdır. Üstelik eser ait bulunduğu bütünden koparılmış ve müstakil bir şekilde elden ele dolaşır hale getirilmiştir. İşte okuyucunun meseleyi ilk etapta farkedememesinin sebebi budur. Leknevî de metne yazdığı *Zaferu'l-Emânî* isimli şerhinde okuyucunun yaşayabileceği olası kafa karışıklığını farketmiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur:

"*Bu ibareden anlaşıldığı kadarıyla Musannif (Cürcânî) bu risalede ve Mişkât'la ilgili hâşiyesinde adeti olduğu gibi bu babta da Tîbî'yi taklid etmiştir. Cürcânî bu haşiyesinde Tîbî'nin haşiyesini özetlediği gibi bu risalede de Tîbî'nin haşiyesine yazdığı Mukaddime'yi ve Hulâsa isimli eserini herhangi bir tenkide yer vermeksizin özetlemiştir."*[247]

Leknevî'nin de ifade etmeye çalıştığı gibi Cürcânî *Mişkât Şerhi'*ni ve *Mukaddime*'sini ihtisar ettiği için bu göndermede şaşırılacak bir durum mevcut değildir. Çünkü eser müstakil bir eser değildir. O sebepten bu, muhtasarın bir eksikliği olarak görülemez.

İnsan ürünü olan her eserin övgüye layık tarafları olduğu gibi eleştiriye açık tarafları da mutlaka mevcut olacaktır. Biz de bu bölüm içerisinde Cürcânî metni içerisinde eleştiriye açık olduğunu düşündüğümüz bazı tarafları zikredeceğiz.

Muhtasar metninin eleştiriye açık olduğunu düşündüğümüz taraflarından biri kitaba metin, hadis, sened ve isnad kavramlarını tanımlamakla başlayan Cürcânî'nin,

---

[245] Necm, 19-20

[246] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 59

[247] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 450

haber kavramını ve kaç kısma ayrıldığını beyan etmeden doğrudan mütevatir haberi tanımlamaya girişmesidir. Oysa ki Cürcânî'nin ihtisar etmiş olduğu Tîbî'nin *Mukaddimetü'l-Kâşif an Hakâiki's-Sünen'ine* baktığımızda orada bu konunun öncelikli olarak ele alındığını görürüz:

"*Haber; hariçteki bir şeyin başka bir şeye nisbetini bizzat kendisi ifade eden kelamdır. Hariçteki ile kastettiğimiz şey bu nisbetin hârici başka bir nisbet olmasıdır. Bu nisbet onun hakkında bir hikâyedir. İnşânın aksine eğer mutâbıksa sâdıktır değilse değildir. Birincisi; haber ya kati şekilde sadıktır -Allah Teala'nın haberi gibi- veya Müseylime'nin haberi gibi kâzibdir. Sıdka zanlıdır. Âdil kişinin haberi gibi. Ya da yalana zanlıdır. Fasık kişinin haberi gibi. Veya meşkûktür. Meçhul kişinin haberi gibi. İkincisi: Haber ya mütevatirdir ya da âhaddır. Mütevatir; ….*"[248]

Görüldüğü üzere Tîbî önce haber kavramını tarif etmekte ardından çeşitlerini ve kaç kısma ayrıldığını ifade edip okuyucunun kafasında meseleyi bir yere oturttuktan sonra mütevatir konusuna giriş yapmaktadır. Fakat Cürcânî bu öncül ıstılahları zikretmeksizin mütevatir konusunu ele almaya çalışmaktadır ki konunun kavranması açısından önemli olan bu ıstılahların terkedilmesi eğitim-öğretim tekniği açısından hatalı bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Muhtasar metninin eleştiriye açık olduğunu düşündüğümüz taraflarından bir diğeri ise ihtisar ederken gözden kaçırdığı bazı hususların olmasıdır. Yani vaad etmiş olmasına rağmen işaret ettiği yer geldiğinde her hangi bir açıklamada bulunmamış olmasıdır. Bunların zühûl eseri meydana geldiği kanaatindeyiz. Anlattığımızı daha açık kılma adına Cürcânî'nin metnini buraya alıntılamak daha yerinde olacaktır. Cürcânî hasen hadis konusunu işlerken şunları söylemektedir:

"*Eğer "hasen; sika derecesine yakın ravinin rivayet ettiği müsned yani muttasıl isnadlı hadistir veya sika ravinin mürsel olarak rivayet ettiği hadistir ki her ikisi de başka bir cihetten daha rivayet edilmiş olup şüzûz ve illetten salimdir" denilirse bu, tanımların en kapsamlısı, en yerinde olanı ve kapalılıktan en uzağı olmuş olur. Müsnedden kastımız sonuna kadar isnadı muttasıl olandır. Sikadan kastımız*

[248] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât*, C. 1, s. 371

adalet ve zabtı kendinde cemetmiş olandır. (Muhtasar metninde yukarıdaki tanımda kullanılan) sikatin ثقةٍ *lafzının nekre olması şüyu içindir. Bunun açıklaması ilerde mürsel nevinde gelecektir."*[249]

Açıklamanın ileride mürsel nevinde geleceğini vaad eden Cürcânî'nin mürsel hadis konusunda ifadelerine baktığımızda vaad ettiği konuyla ilgili sözünde durmadığı müşahade ederiz. Zira mürsel bahsindeki ifadeleri şunlardan ibarettir.

"*Mürsel, tabiînden bir kimsenin "Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu veya şöyle yaptı" şeklindeki sözüdür. Fıkıhta ve usulde mürsel hadis maruftur. Onda ihtilaf vardır. İmam Şafii'nin mürsel hakkındaki ayrıntılı görüşü usul-i fıkıh kitaplarında mezkûrdur."*[250]

Görüldüğü üzere mürsel konusunda vaad edilen herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Bu da metni ihtisar ederken düşülen hatalardan biri olarak zikredilebilir. Leknevî'nin bu konuyla ilgili açıklamalarını ve meselenin daha farklı boyutlarını çalışmamızın üçüncü bölümünde yapacağımızdan burada şimdilik bu kadarıyla yetinmeyi uygun görüyoruz.

Muhtasar metninin eleştiriye açık yanlarından biri de Tîbî'nin metninde karşılaşılan yanlışlıkları tekrarlamasıdır. Zira metni ihtisar etmek ihtisar edilen metnin müellifini yanlışlarında da takip etmeyi gerektirmez. Bunun sayısız örneklerini Nevevî'nin *et-Takrîb* isimli muhtasarında görüyoruz. Nevevî, *Takrîb*'inde birçok yerde kitabını ihtisar ettiği İbnü's-Salâh'ın yanlış bulduğu görüşlerine itirazlar getirir ve müellifi eleştirmekten çekinmez. Hatalı olduğunu düşündüğü hususlarda onu takib etmez.[251] Fakat Cürcânî böyle yapmaz. Yanlışlarında dahi Tîbî'yi takib etmeye devam eder ki bu metnin eleştirilmesini gerektiren hususlardan biridir. Doğrusunu söylemek gerekirse Tîbî'nin kendisinden mi yoksa müstensihlerinden mi kaynaklandığını bilemediğimiz bir şekilde إنما الأعمال بالنيات hadisinin ravilerinden biri olan Yahya b.

---

[249] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 44

[250] Cürcânî, *el-Muhtasar*, s. 54

[251] Sika ravi'nin ziyadesiyle ilgili örnek eleştirisi için bakınız: Nevevî, *et-Takrîb*, s. 152

Said el-Ensârî, yanlışlıkla Yahya b. Said el-Kattân olarak kayda geçirilmiştir. *Muhtasar* metninin elimizdeki iki ayrı neşrinde de ravinin ismi Yahya b. Said el-Kattân olarak geçmektedir.[252]Bu da muhakkiklerin ellerindeki yazma nüshalarda ismin Yahya b. Said el-Kattân şeklinde kaydedildiğini göstermektedir. Şayet Tîbî'nin *Mukaddime*'sinin tahkikli basımında da aynı hatayı görmemiş olsaydık hatanın Cürcânî'nin muhtasarını istinsah edenlerde olduğunu düşünebilirdik. Fakat aynı hatayı *Mukaddime*'de de görünce[253] hatanın Tîbî'nin metninden kaynaklandığı yönündeki kanaatimiz kesinleşmiş oldu. Fakat Cürcânî bu hatayı fark edememiş ve raviyi yanlış bir şekilde Yahya b. Said el- Kattân olarak kayda geçirmiştir. Oysaki *Buhârî* nüshalarına baktığımızda bu hadisin ravisinin Yahya b. Said el-Ensârî olduğunu açıkça görmekteyiz.[254] O halde Cürcânî'nin metni ihtisar ederken zühul eseri bazı hatalar yaptığını söyleyebiliriz.

Cürcânî'nin Tîbî'nin hatalarını takib etme yanlışına düştüğü yerlerden biri de zayıf hadis konusunu işlerken meydana gelmiştir. Tîbî, zayıf hadis konusunu işledikten sonra yirmi üç aded kavramla ilgili malumat vermeye başlar. Bunları iki kısma ayıran Tîbî, bir kısmının sahih, hasen ve zayıf arasında müşterek kavramlar olduğunu söyler diğer kısmının ise sadece zayıf hadislere has olduğunu beyan eder. Bu ikinci kısımda ele aldığı kavramlar arasında mevkuf ve maktu' hadisler de mevcuttur. Diğerleri sırasıyla mürsel, munkatı', mu'dal, şâz-münker, muallel, müdelles, muzdarip, maklub ve mevzudur. Bu sonuncular zayıf hadise has kavramlar ise de mevkuf ve maktu hadisler, zayıf hadise has kavramlar değildirler. Mevkuf, genellikle sahabenin söz ve fiili olarak tanımlanır ve muttasıl olabileceği gibi munkatı' da olabilir.[255] Maktu hadis ise Cürcânî'nin de belirttiği gibi tabiînin söz ve fiilleri için kullanılan bir tabirdir.[256] Bir diğer değişle mevkuf ve maktu' hadisler sahih olabilecekleri gibi zayıf da olabilirler. Bu sebepten mevkuf ve maktu' hadisleri

---

[252] Seyyid Şerif Cürcânî, *Risaletün fi İlmi Usuli'l-Hadis,* thk: Ukayl b. Muhammed b. Zeyd el-Makturi, Daru İbn-i Hazm, Beyrut, 1992, s. 33; Cürcânî, *el-Muhtasar,* s. 41

[253] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât*, C. 1, s. 375

[254] *Buhârî*, Bed'ü'l-Vahy, 1

[255] Nevevî, *et-Takrîb*, s. 91

[256] Cürcânî, *el-Muhtasar fi usûli'l-Hadis,* s. 54

Tîbî'nin ve onu izlemek suretiyle Cürcânî'nin yaptığı gibi zayıf hadise has kavramlar içinde zikretmek hatalıdır. Bu konuda Leknevî de bir takım eleştirilerde bulunur ki bunları üçüncü bölümde beyan edeceğimizden şimdilik bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

II. BÖLÜM

LEKNEVİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

2.1. Hindistan'da Siyasi Durum

Hindistan'a İslamiyet'in ilk girişi Hulefa-i Râşidîn döneminde gerçekleşmiş olsa da Müslümanların Hindistan'da bir devlet gücü kurmaları ve iyice yerleşmeleri Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinden sonra olmuştur. Gazneliler'den önce Emeviler ve Abbasiler de bölgede fütuhat yapıp hutbe okutmuşlarsa da Gazneliler'le Hindistan'da İslam tam hakimiyet kurmuştur.[257] Gazneliler ilmin gelişmesi için Hindistan'da muhtelif medreseler kurmuşlardır. Bu medreselerden yetişen ulema tüm Hindistan'ın İslam ile aydınlanmasını ve İslami ilimlerin Hindistan'da neşvu nemâ bulmasını sağlamıştır. Gazneliler'den sonra Delhi Türk sultanlıklarının hakimiyet dönemi başlar ki bu dönem de Hindistan'da Ğurlular, Tuğluklular ve Lûdiler gibi hanedanlar hüküm sürmüştür.[258] Ardından da Babür devleti neredeyse tüm Hindistan'ı hakimiyeti altına almış ve İslamî ilimlerin her sahasında mühim hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde her ne kadar müslümanlar Hindistan'da hakimiyeti elinde bulundursalar da Hinduizm'e ve Sihizm'e inananlar günümüze kadar varlıklarını sürdüre gelmişlerdir. Özellikle Catlar ve Maratalar dönem dönem müslümanlara sıkıntılı anlar yaşatmışlardır.

Leknevî, 1264/1848'de Banda'da hayata gözlerini açtığında 932/1526'da Babür Şah tarafından kurulan Babürlüler devleti son günlerini yaşamaktaydı. Devletin başında Siracuddin II. Bahadır şah bulunuyordu. Kendisi 1252/1837 yılında İngilizlerin himayesinde tahta oturmuş ve 1273/1857 ayaklanmasına kadar orada kalmıştır.[259] Babürlüler devleti Timur'un kurduğu imparatorluğun bir devamı

---

[257] Abdülmüni'm en-Nemr, *Târihu'l-İslam fi'l-Hind*, Daru'l-Ahdi'l-Cedid, Birinci Baskı, Mısır, 1959, s. 71-97

[258] Mehmet Özşenel, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları,* s. 18; Abdülmün'im en-Nemr, *a.g.e.*, s. 98-150

[259] Veliyyüddin en-Nedvî, *el-İmâm Abdülhayy el-Leknevî Allâmetü'l-Hind ve İmâmü'l-Muhaddisîn ve'l-Fukahâ,* Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1995, s. 15

sayılabilir. Babür Şah, Timur'un oğlu Miran Şah'ın torunu Ebu Said Mirza Şah'ın torunudur.[260] Kurduğu imparatorluk zamanla Hindistan'a hakim olmuştur.

Batılılar, coğrafi keşifleri gerçekleştirip Hindistan'a ulaşan farklı ticaret yollarını keşfedince aslında sömürgeci ve kolonyal amaçlardan en son etkilenmesi gereken Hindistan, emperyalistlerin İslam dünyasında sömürgeleştirmeyi başardıkları ilk yerler arasına girmiştir. Osmanlı ile baş edemeyip mecburen farklı yollarla Hindistan'a ulaşmak isteyen Batılılar amaçlarına ulaşmış ve Hindistan'a Osmanlı'yla savaşmak zorunda kalmadan ayak basabilmişlerdir.

1008/1600'lerin başında Babür sultanı Cihangir'in hâkimiyeti sırasında Portekizliler ve Fransızlarla birlikte Hint alt kıtasına ticari ve kolonyal amaçlarla giriş yapan İngilizler Hintlilerle Müslümanların iç savaşlarını lehine kullanmayı bilmiş ve gün geçtikçe Hindistan'daki nüfuz alanlarını genişletmişlerdir. İngilizlerin siyasi bir güç olarak yükselmeye yeni yeni başladıkları dönemde Babür imparatorluğu iki kere işgale uğramıştır. 1151/1739'da İran Hükümdarı Nadir Şah'ın Delhi'ye kadar girip ortalığı yakıp yıkmasının ardından Afgan hükümdarı Ahmed Şah el-Abdâlî ülkeyi işgal etmiştir.[261] Bu dönemde Hindistan'da Babürlüler, Afganlılar, Maratalar, Catlar ve Sihler arasında güç mücadelesi kızışmış,[262] İngilizler ise bu iç karışıklıklardan en iyi şekilde istifade eden taraf olmuşlardır. Doğu Hindistan Ticaret Şirketleri maskesi altında emperyalist ve kolonyal amaçlarını gizleyerek faaliyetlerini sürdürmeye devam eden İngilizler, nihayet 1177/1764 Baksar savaşında Celaleddin Şah Alem'i yenip Sultan'a himayelerini kabul ettirmişlerdir. O günden sonra Babür sultanları sembolik bir hale gelmiş ve İngilizlerin bir memuru durumuna düşmüşlerdir.[263]

---

[260] Babür Şah'ın soyu şu şekilde Timur'a dayanır: Timur-Miran Şah-Halil Sultan- Ebu Said Mirza Şah-Ömer-Babür Şah. Bkz: Ahmed Fâruki Serhendî, *Eshab-ı Kiram*, Salah Bilici Kitabevi yayınları, İstanbul, 1976, s. 156; İsmail Aka (2012), "Timurlular", *DİA*, C. 41, s:177

[261] Abdülmün'im en-Nemr, a.g.e., s. 414

[262] Azmi Özcan (1998), *Hindistan (Tarih), DİA,* Cilt: 18, İstanbul, s. 77

[263] Abdülmün'im en-Nemr, *a.g.e.*, s. 415

Moğol imparatorunun hükmü sadece başkentteki Kızıl kale içinde geçiyordu. Diğer tüm toprakları Sultan'a vekaleten İngilizler yönetiyordu.[264] İngilizlerin yönetiminde olan askerler Hindular ve Müslümanlar olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. İngilizler bu askerlere kötü muamelelerde bulunuyor onların kendilerine yapmış oldukları hizmetlere hiçbir şekilde vefa duygusuyla karşılık vermiyorlardı. Uzun yıllar İngilizler için çalışmış hatta canını dahi hiçe saymış bazı askerlerin ufak sebeplerden dolayı hapse atıldıkları ve askerler önünde işkence edildikleri görülmüştü. Böylece askerlerde İngilizlere yaranmanın ve onlarla iyi geçinmenin mümkün olmadığı fikri uyanmıştı. Öte yandan İngilizler askerlerin dini duygularına saygı göstermiyor ve kaba davranıyorlardı. O zamanlar tüfekler için kullanılan fişekleri/mermileri yağlamak gerekiyordu. İngilizler, müslüman askerlerin fişeklerini domuz yağıyla, hindu askerlerinkini ise inek yağıyla yağlıyorlardı. Askerlere bu fişekleri kullanmadan önce üzerindeki donmuş yağı dişleriyle kesmeleri emrediliyordu. Böylece ağızlarına dinlerinin yasak kıldığı bir hayvanın yağını bulaştırmış oluyorlardı.[265] Bunlar İngilizlere karşı bardağı taşıran son damla olmuştur. Ulema da olan bitenden son derece rahatsızdı. Kafirlerin kendi insiyatiflerine göre vergi toplayıp ceza kanunlarını düzenlendiklerini gören Şah Abdülaziz ed-Dihlevi 1217/1803 yılında Hindistan'ın Daru'l-Harb olduğu yönünde fetva vermişti. Öğrencisi Seyyid Ahmed Birelvi Hindistan'ı tekrar Daru'l-İslam yapmak üzere harekete geçmişse de ufak bir grup müntesibiyle birlikte 1246/1831 yılında Balakot'ta öldürülmüştü. [266] Babür imparatorunun zayıfladığını ve yönetim boşluğunun halkın can ve mal emniyetini ihlal eden boyutlara geldiği farkeden ulema da İngilizlere karşı ayaklanılması gerektiği hususunda karar birliği meydana geldi. Mevlana Ahmedullah, Mevlana Liyakat Ali ve Mevlana Muhammed Kasım Nânotevi gibi alimler İngilizlere karşı direnişin manevi öncülüğünü yaptılar.[267] 1273/1857 yılında Bengal ordusundaki sipahiler ayaklandılar ve ayaklanma kısa sürede tüm Hindistan'a yayıldı.

---

[264] Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî en-Nedvî, *el-Müslimûn fi'l-Hind*, Dâru'bni Kesîr, Dımeşk-Beyrut, 1999, s. 178

[265] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e*., s. 16; Abdülmün'im en-Nemr, *a.g.e*., s. 426

[266] Ira M, Lapıdus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, Çev. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 198; Abdülmün'im en-Nemr, *a.g.e*., s. 416

[267] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e*., s. 179

Ayaklanmacılarla İngilizler arasında Delhi ve Leknev'de şiddetli çatışmalar meydana geldi.[268] Hindu ve müslümanlardan oluşan askerler Delhi'ye girdi dönemin Babür imparatorunun hareketin başına geçmesini istediler. Öyle de oldu. Bir süre İngilizlere karşı kısmi başarılar elde ettilerse de kısa süre içerisinde İngilizler toparlanıp ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırdı. Ayaklanmanın başarısızlığa uğramasına Pencab'da hakimiyeti elinde bulunduran Sihlerin İngilizler tarafına geçmesi ve ayaklanmacıların kendi içlerinde ayrılığa düşmeleri sebep olmuştur. Ayaklanmanın önde gelenlerinden Mirza İlâhibahş ve Sıhru'l-Melik gibi kimseler birlikten ayrılmış ve İngilizlerin safına geçmiştir.[269] Ayaklanmada Hindular da yer almasına rağmen İngilizler birinci suçlu olarak Müslümanları gördüler. Delhi başta olmak üzere ayaklanmaya katılan diğer şehirlerdeki binlerce Müslümanı hunharca katlettiler. Hatta Müslüman demek onlar için isyancı demek anlamına geliyordu[270]. Ayaklanmanın ardından Babür imparatorluğuna son verildiğini resmen açıklayıp Hindistan'ın İngiliz İmparatorluğuna bağlandığını ilan ettiler. 1273/1857 ayaklanmasına öncülük ettiği gerekçesiyle İngilizler tarafından tahttan indirilip sürgüne gönderilen son Babür sultanı II. Bahadır'ın ölümüyle devlet tarih sahnesinden fiilen çekilmiş oldu.[271]

Leknevî'nin doğduğu şehir olan Leknev önceleri Babür imparatorluğuna bağlıydı. 1188/1775'de fiilen bağımsız hale gelen eyaletlerden Awadh'de[272] Nevvab hanedanlığını kuran Âsafüddevle 1188/1775'te Leknev'i kendisine merkez yaptı. Bunlar şiî bir hanedan idiler.[273] İngilizler 1234/1819'da son Awadh Nevvabı Gâziüddin Haydar'ı kral ilan edince de burası bir kraliyet başşehri oldu. Bölge 1272/1856'da

---

[268] Azmi Özcan (1998), "Hindistan (Tarih)", *DİA,* C. 18, s. 78

[269] Abdülmün'im en-Nemr, *a.g.e.*, s. 446

[270] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 184

[271] Enver Konukçu (1991), "Babürlüler," *DİA*, C. 4, İstanbul, s. 400-403

[272] Awadh, Bugünkü Hindistan'ın Kuzey doğu eyaletlerinden biri olan Uttar Pradesh'in merkezindeki bölgenin eski adıdır. Buradaki yöneticiler Babür devletinin zayıflamasından sonra İngilizlerin de yardımıyla bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ardından İngilizler her zamanki adetlerini tekrarlamış ve bölüp parçalayarak zayıflattığı Babür ve Awadh yönetimlerini 1857-1858 yılları arasında İngiliz İmparatorluğuna ilhak eylemişlerdir. Bkz: https://en.wikipedia.org/wiki/Awadh (05.11.2015)

[273] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 19

İngiliz idaresine girdi. 1273/1857'deki büyük ayaklanma sırasında Leknev'de şiddetli çarpışmalar meydana geldiği nakledilmiştir.[274]

1273/1857 ayaklanmasından sonra İngilizler bütün suçu Müslümanlarda görüp onlar üzerindeki baskılarını artırmaya başladılar. Onları devlet görevlerinden uzaklaştırmaya hayat şartlarını zorlaştırmaya başladılar. Ayrıca köylere varıncaya kadar bidatleri ve Hristiyanlığı yaymak için büyük bir çaba içine girdiler. Ayaklanmanın olduğu sıralar Leknevî on yaşlarında bir çocuktu. Büyük ihtimalle etrafında olan biten şeyleri farketmiş ve yaşanan acılara tanıklık etmiştir. Ve belki de bu vahim ortam onun küçük yaştan itibaren ilme yönelmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple bidatlarla mücadele yolunda birçok eser kaleme almıştır.[275]

2.2. Hindistan'da Hadis İlmi

Hindistan'da ilmi çalışmalar İslam'ın bölgeye ilk girdiği günlerden itibaren başlamış ise de köklü ve kurumsal bir hüviyete bürünmesi Gazneliler devrinde mümkün olmuştur. İslami ilimlerin birçok dalında mümtaz eserler veren Hint uleması bir süre sonra hadis ilmine ziyadesiyle teveccüh etmiş ve Hindistan adeta muhaddisler diyarı haline gelmiştir. Hindistan'da hadis çalışmalarının Gazneliler öncesi ve sonrası dönemdeki tarihi sürece göz atarsak şu ayrıntıları görürüz.

Emeviler ve Abbasiler devrinde hadis çalışmalarının Hindistan'da başlaması pek mümkün değildi. Çünkü henüz İslam, Hindistan'da derinlemesine yayılmamış ve nüfus olarak gayr-ı müslimlerle yarışabilecek bir yeküne ulaşamamıştı. Bu devirde hem Hindistan'da doğmuş hem de Hindistan'da yetişmiş alimleri göremiyoruz. Fakat Hindistan'dan Şam, Yemen gibi İslam beldelerine esir olarak getirilen, İslam'ı kabul ettikten birkaç kuşak sonra neslinden İslami ilimler sahasında alimler çıkarmış olan insanlardan söz edebiliriz. Bu esirler veya bu esirlerin çocukları veya torunları İslami ilimlere yönelmiş ve ciddi çalışmalarda bulunmuşlardır. Kaynakların bize verdiği bilgiye göre Mekhûl (v.118/736), Evzai (v.157/773), Ebu Ma'şer Necih es-Sindi el-

[274] Azmi Özcan(2003), *Leknev, DİA*, cilt:23, İstanbul, s 133

[275] Veliyuddin Nedvî, *a.g.e.,* s. 35

Medeni (v.170/786) ve Abd b. Humeyd el-Kessi (v.249/863) gibi şahıslar bu ilk kuşak Hindistan'dan köle olarak getirilen ailelerin soyundan gelmektedirler.[276]

Bir zaman sonra Hindistan'dan ilim tahsili için İslam diyarının muhtelif bölgelerine yolculukların yapılmaya başladığını görüyoruz İlim öğrenmek kastıyla memleketlerini terkeden talebelerden kimisi geri dönerken kimisi de gittikleri yerlerde kalmayı yeğlemişlerdir. Ebu Ca'fer Muhammed b. İbrahim ed-Deybûli (v.322/943) işte böyle bir amaç için Hindistan'dan yola çıkıp geri dönmeyenlerden biridir.[277] Bu zat, Hz. Peygamber (s.a.v)'in Amr b. Hazm (r.a) tarafından muhafaza edilen mektuplarını cem ve tedvin ederek bize kadar ulaşmasını sağlayan kişidir. Yine aynı dönemde Arap dünyasının muhtelif bölgelerinde yetişmiş alim ve hadisçilerden bazıları gaza, cihad ve değişik maksatlarla Hindistan'a gelmiş ve orada vefat etmişlerdir. Bunlar da Hindistan'daki hadis çalışmalarının öncülerinden sayılabilirler. İçlerinde en meşhur olanı Ebu Hafs Rabi b. Subeyh (v.159/775)'tir. Kendisi Basra'da hadisi ilk tasnif eden ve bablandıran muhaddis olarak da bilinmektedir. [278]

Bu anlattıklarımız Gazneliler devrinde meydana gelen hadiselerden bazılarıdır. Gazneliler devrinde medreseler kurulmuş ve Hindistan'da İslami ilimler daha köklü ve kurumsal bir faaliyet halini almıştır. Fakat Gazneliler döneminde hadis ilminin zayıflayıp fıkıh ilminin daha fazla revaçta olduğu nakledilmektedir. Yine de hadis ilmiyle uğraşan kimseler olmuştur. Bu dönemde Lahor önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir.[279] Ebu'l-Hasen Lahori (v.529/1136), Ebu'l-Kasım Lahori (v.540/1148) ve Ebu'l-Fütuh Lahori (v.550/1157) gibi kimseler bu dönemde yetişen hadisçilerden bazılarıdır.[280]

---

[276] Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* 10-11

[277] Zaferullah Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 44-45

[278] Kâtib Çelebi, *a.g.e.,* C. 1, s.637; Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* 13

[279] Daudi, *a.g.e.,* s. 48-49

[280] Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* 15-17

Gaznelilerden sonra Hindistan'da Delhi Türk Sultanlıkları devri başlamıştır. Bu dönemde Moğolların önünden kaçan bir çok kıymetli alim Hindistan'a gelmiş ve sultanlar tarafından himaye görmüşlerdir.[281]

Delhi Türk Sultanlıkları devrinin hadis ilmiyle ilgili bahsedilebilecek en önemli siması Radiyyuddin Hasan b. Muhammed es-Sağanî (v.650/1252)'dir. Muizzi Sultanlığı devrinde yaşayan Sağânî, Lahor doğumludur. İlk tahsilini Lahor'da yaptıktan sonra Yemen ve Hicaz'a gitmiş ilim tahsiline buralarda devam ettikten sonra Bağdat'a yerleşip ömrünün kalan kısmını orada geçirmiştir. Sağani, Abbasi halifesi en-Nasır (slt. 577-623/1181-1226) ve el-Muntasır (slt. 624-645/1227-1247) devirlerinde 20 yıl kadar Delhi'de elçilik görevinde bulunmuştur.[282] Buhari ve Müslim hadislerini farklı bir tertipte bir araya getirdiği *Meşâriku'l-Envâr*[283] ve mevzu hadislerle ilgili yazmış olduğu *er-Risâle fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa* ismindeki eserleriyle meşhur olmuştur.[284]

Muizzi Sultanı İltutmuş devrinde faaliyet gösteren âlim ve sufilerden bir diğeri Ebu Tu'ama Buhâri (v. 700/1300)'dir. Kendisi Hanbeli mezhebine mensuptur. Hicri VII./XIII. asrın başlarında Buhara'dan Delhi'ye gelen Ebu Tu'ama, daha sonra Bengal'e giderek bölgede İslam'ın ve hadisin yayılmasına katkıda bulunmuş ve orada vefat etmiştir. Yine Sultan Muhammed Tuğluk devrinde Şam diyarından gelerek Hindistan'a yerleşen ve sultanın özel ilgi ve ikramına mazhar olan Abdülaziz ed-Deybûlî de Hindistan'daki hadis çalışmaları konusunda zikredilmesi gereken şahıslardan biridir. Cemâlüddin el-Mizzi (v.742/1341), İbn Teymiyye, Zehebi gibi meşhur muhaddislerin öğrencisi olan Deybûli, Delhi'de hadis okutuyor ve diğer ilmi faaliyetlerde bulunuyordu. Sultan dahi derslerine iştirak ediyordu.[285] Ebu Tu'ama ve Abdülaziz ed-Deybûli gibi alimlerin Hindistan'a gelişi ve orada vefat edişi Ehl-i hadis ekolünün Hindistan'a nasıl girdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Fakat Ehl-i

---

[281] Azmi Özcan (1998), *Hindistan (Tarih), DİA,* C. 18, s. 76

[282] Daudi, *a.g.e.*, s. 54

[283] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 48-49

[284] Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* s. 19-20

[285] Daudi, *a.g.e.,* s. 51-52; Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* s. 23-24

Hadis ekolü Şah Veliyyullah Dihlevi devrine kadar Hanbeli mezhebi içinde faaliyet gösteriyor ve mezhepsiz bir karakter sergilemiyordu.

Delhi Sultanlıkları'nın son devirlerinde Tuğluklular zamanında Gucerat önemli bir ilim merkezi haline gelmişti. Gucerat'a gelip yerleşen muhaddislerden biri Yahya b. Abdirrahman Hâşimi'dir. İbn Hacer, Iraki ve Heysemi gibi meşhur muhaddislerin öğrencisi olan bu zat 843/1439'da vefat etmiştir. [286]

Gucerat'a gelen meşhur alimlerden bir diğeri Seyyid Şerif Cürcânî'nin talebesi Ebu'l-Fütuh Nuruddin Ahmed Şirazi'dir. Kaynaklarda ifade edildiğine göre hicri dokuzuncu yüzyılda Gucerat'a gelen Şirazi'nin âli bir Buhari isnadı mevcuttu.[287] Bu bilgi bize Seyyid Şerif ve talebelerinin hadise verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca Seyyid Şerif'in hadisle ilgili *Muhtasa*r'ının nasıl olup da Hindistan'a gelip yaygınlaştığı hakkında bir ipucu vermektedir. Şirâzî'nin de bunda kısmi etkisi olduğu düşünülebilir.

Gucerat bölgesinde İslam hakimiyetinin sağlamlaşmasıyla birlikte Hint yarımadasında hadisin yaygınlaşmasında önemli rol oynayacak Hicaz yolu açılmıştır. Gücerat limanları bu dönemde ülkeye ticaret mallarının yanı sıra ilim ve hikmet de taşıyorlardı. Aynı dönemde İran'da şii Safeviler'in hakimiyyeti ele geçirmesi sünni ulemanın Hindistan'a hicret etmesine sebep olmuş, bu da Hindistan'daki ilmi hayatın canlanmasına katkıda bulunmuştur.[288]

Delhi Türk Sultanlıkları devrinin ardından Babürlüler dönemi başlamaktadır. Bu dönemde ilmi faaliyetler zirveye çıkmıştır. Bununla birlikte hicri onuncu asra kadar Hindistan'da hadis ilmi ve hadis çalışmalarının istenilen seviyeye ulaştığı söylenemez. Hicri onuncu asırda ise Hicaz, Hadramevt, Mısır, Irak ve İran gibi yerlerden gelen hadis alimleri Hindistan'da hem hadis ilmini canlandırmış hem de uzun süreden beri var olan tahsil için Hicaz'a gitme adetini kökleştirmişlerdir. Bu dönemde Hindistan'a gelip yerleşen ve hadis ilimlerini ihya eden alimlerden bazıları şunlardır: Şeyh Abdü'l-Mu'ti b. Hasen Baksîr el-Mekkî (v.989/1581), Şihab Ahmed b. Bedruddin el-Mısrî

[286] Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* s. 30-31

[287] Daudi, *a.g.e.,* s. 61

[288] Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* s. 31

(v.992/1584), Şeyh Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâkihi el-Hanbeli (v. 992/1584) ve Şeyh Muhammed b. Muhammed Abdirrahman el-Maliki (v. 919/1513). Dördü de Ahmedâbâd'da vefat etmiştir. Bunlar dışında her ikisi de Ekberâbad'da vefat etmiş olan Şeyh Rafîuddin el-Cişti eş-Şirazi (v. 954/1547) ve Hoca Mir Kelân el-Herevi (v.981/1573) gibi alimler sayılabilir. Bunlar ve bunlar gibi birçok alim onuncu asırda Hindistan'a gelmiş ve Hindistan'da hadis ilimlerinde bir canlanma meydana getirmişlerdir.[289]

Bunların geldiği devirde ve sonrasında Harameyn'e ilim tahsili için gidişlerin çoğaldığını müşahade etmekteyiz. Harameyn'e ilim tahsili için gidenlerden biri de *Kenzu'l-Ummâl* sahibi Ali el-Müttaki (v. 975/1567)'dir. Kendisi her ne kadar ilim tahsili için Harameyn'e gidip geri dönmemişse de Hindistan'ın yetiştirdiği hadisçiler arasında sayılabilir. Muhammed Tahir el-Fettenî (v. 986/1579) onun talebesidir. Haremeyn'de onunla karşılaşmış ve ondan ilim tahsil etmiştir. *Mecmeu'l-Bihâr* ve *Tezkiratü'l-Mevzûât* isimli eserleri ile meşhurdur.[290] Bunlardan sonra sayılacak önemli bir isim de Allâme Abdülhak b. Seyfuddin el-Buhari ed-Dihlevi (v.1052/1642)'dir. İlim tahsili için o da Hicaz'a gitmiş sonrasında memleketine dönerek öğrendiklerini Hint diyarını Hadis sahasında ihya etmek için kullanmıştır.[291] Muhaddis Abdülhak ed-Dihlevi, Hanefi mezhebinden idi. Ve Hanefi mezhebini hadis yönünden takviye etmek için gayret gösterirdi. Hatta bu konuda *Fethu'l-Mennân fî Te'yîdi Mezhebi'n-Nu'mân* isimli bir de eser kaleme almıştır. Bu eserinde ahkamla ilgili hadislere izahlarda bulunmakta ve Hanefi mezhebinin görüşlerinin hadislerdeki dayanaklarını göstermeye çalışmaktadır. Kendisinden sonra zikredeceğimiz Şah Veliyyullah gibi selefi meşreb biri değildir. Her ne kadar daha sonra Hindistan'daki ilmi ekollerden bahsederken adından söz edeceğimiz Diyobendiler, kendilerini Şah Veliyyullah'a nisbet ederlerse de Abdülhak ed-Dihlevi'nin onların önderi olmaya daha layık olduğu söylenebilir. Bugün Hindistan'daki ilmi Hanefiliğin önderi odur.[292]

---

[289] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 50

[290] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 49-50

[291] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 109

[292] Mehmet Özşenel, *a.g.e.,* s. 49-51

Muhaddis Abdülhak ed-Dihlevi'den sonra gelen en önemli isim, Şah Veliyyullah Dihlevi (v. 1176/1762)'dir. İlim ehli bir aileden doğan Dihlevi bir süre Hindistan'da eğitim ve öğretim faaliyetleriyle meşgul olduktan sonra hac için Hicaz'a gitmiş yaklaşık bir buçuk sene kaldığı kutsal topraklarda birçok alimle tanışma ve onlardan istifade fırsatı bulmuştur. İçlerinden belki de en fazla etkilendiği kişi Ebu Tahir Muhammed b. İbrahim el-Kûrânî el-Medeni (v. 1145/1732)'dir.[293] Bu şahsın Şah Veliyyullah Dihlevi ve görüşleri üzerinde büyük bir tesiri olduğu düşünülmektedir. Zahid el-Kevseri, Şah Veliyyullah'ın Hicaz'da kaldığı süre içinde Ebu Tahir'in babası İbrahim el-Kûrânî (v. 1101/1690)'nin eserlerini okuyup bazı olumsuz fikirler edindiğini ve bu suretle saf olan itikadını bulandırdığını iddia etmektedir.[294] Hicaz'a olan bu seyahatinden sonra Hindistan'a dönen Dihlevi hadis meclisleri kurmuş ve Hindistan'da hadis ilminin gelişmesi için yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte* ve *Muvatta*'yı okutmayı önemsemiş hatta *Muvatta* üzerine biri Arapça öteki Farsça olmak üzere iki şerh kaleme almıştır. Farsça yazdığı şerhin ismi *el- Musaffa,* Arapça yazdığı şerhin ismi *el-Müsevva*'dır. Vefatından sonra medresesini ve faaliyetlerini çocukları ve torunları sürdürmüşlerdir.

Şah Veliyyullah Dihlevi'nin arkasından Hindistan'da farklı bir ilmi hayat başlamıştır. Hadis metinlerinin bolca okutulduğu bir medrese yapısı oluşturulmuştur. Şah Veliyyullah'tan önce orada burada ferdi olan bu çalışmalar Şah Veliyyullah'ın ilmi otoritesi ve gayretleri neticesinde tüm Hindistan'da büyük bir inkişaf meydana getirmiştir. Ayrıca fıkhi konuların anlaşılmasında da bir dönüşüm yaşanmıştır. Onun zamanına kadar Hindistan'da Hanefi mezhebi ağırlıklı bir dini yaşantı ve ilim anlayışı mevcutken Dihlevi'yle birlikte hadislerin daha fazla merkezde olduğu ve mezhebe bağlanmanın önemini günden güne yitirdiği bir ilmi atmosfer meydana gelmiştir. Mezhep müntesipleri üzerinde taassup sahibi oldukları ve hadisleri önemsemedikleri gerekçesiyle manevi bir baskı ortamı oluşturulmuştur. Bu baskı ortamı sebebiyle

---

[293] Özgür Kavak, "Zor Zamanda Alim Olmak: Şah Veliyyullah Dihlevi'nin Kendi Kaleminden Hayatı", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 17, (2004/2) s. 130

[294] Mehmet İlhan, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Şah Veliyyullah ed-Dihlevi'nin Bazı Kelâmî Görüşlerine Tenkidleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 22, Yıl: 2009/1, s. 72-73

birçok mezheb müntesibi mütaassıb olmadıklarını göstermek gibi bir kompleks içine girmişlerdir. Tüm Hindistan sathında yaşanan bu dönüşüm neticesinde özellikle Hanefi alimlerin mezheplerinin görüşlerini hadislere aykırı bulup eleştirmeleri onların mutassıb olmadıklarının bir göstergesi haline gelmiştir. Leknevî'nin hayatında ve fikirleri üzerinde bu atmosferin oldukça kuvvetli bir şekilde etkili olduğu söylenebilir. Dihlevi'nin Hindistan sathındaki ilmi hayatta meydana getirdiği bir başka değişim de bugün bizim İslam modernizmi çerçevesinde değerlendirdiğimiz kimi görüşlere öncülük etmiş olmasıdır. Örneğin mucizelerin determinist tarzda yorumu[295] ve ictihad-taklid hakkındaki görüşleri modern İslam düşüncesine öncülük edecek bir mahiyet arzetmektedir. [296]

Şah Veliyyullah'tan sonra Hindistan'da yetişmiş önemli hadisçiler arasında sayacağımız son isim Murtaza Zebîdi'dir. Kendisi Hindistan'ın Bilgram kasabasında doğmuş ve ilk tahsilini Hindistan'da yapmış olmasına rağmen ilim öğrenmek için çıktığı yolculuktan geri dönmemiştir. Yemen'in Zebid şehrinde uzun süre ikamet etmiş olması sebebiyle kendisine Zebidi nisbesi verilmiştir. Daha sonraları Kâhire'ye yerleşen Zebidi, Firuzâbâdi'nin *Kâmus*'u üzerine yazdığı *Tacü'l-Arûs* isimli eseri ve İmam Gazâli'nin *İhyâ*'sı üzerine yazdığı *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttekîn* isimli şerhiyle meşhur olmuştur.[297]

Şah Veliyyulllah Dihlevi'den sonra alimin yanı sıra mensup olduğu medresenin de öne çıktığı bir ilmi faaliyet tarzı yaygınlık kazanmıştır. Önceleri alim merkezli olan ilmi faaliyetler Dihlevi'den sonra yön değiştirmiş ve deyim yerindeyse medrese merkezli bir hale gelmiştir. Bu dönemde etkili olan belli başlı medreseler şunlardır:

Delhi'deki Şah Veliyyullah Medresesi: Bu medrese önceleri Şah Veliyyulah ed-Dihlevi'nin oğlu Şah Abdülaziz ed-Dihlevi tarafından yönetilmiştir. Vefatından sonra Şah Abdülaziz'in kızı tarafından torunu Muhammed İshak ed-Dihlevi görevi

---

[295] Mehmet İlhan, *a.g.m.*, s. 79

[296] G. N. Celbâni, *Şah Veliyyullah Dihlevi Hayatı ve Eserleri*, Çev. Hasan Nureddin, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2002, s. 30; Özgür Kavak, *a.g.m.*, s. 120

[297] Mehmet Özşenel, *a.g.e.*, s. 68

devralmıştır. Onun 1257/1841 senesinde Haremeyn'e göçmesi sonrasında medreseyi Seyyid Nezir Hüseyin ed-Dihlevi devralmıştır. Bu medrese İngiliz işgalinden sonra kapatılmıştır.[298]

Şah Veliyyulllah Dihlevi'nin medresesi Şeyh Muhammed İshak ed-Dihlevi (v.1262/1845)'den sonra iki ana kısma bölünmüştür. Birinci kısmı Hanefiler oluşturur ki bunların başında Abdülğani el-Muhâcir el-Medeni (v.1296/1878) yer almaktadır. Şeyh Muhammed İshak ed-Dihlevi'nin talebesi olan Abdülğani el-Muhâcir'in en önemli talebeleri Raşîd Ahmed el-Gangohî (v.1323/1905) ve Muhammed Kâsım en-Nânotevi (v.1298/1880)'dir. İkinci kısmı ise Ehl-i Hadis oluşturur ki başında Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî (v.1320/1902) bulunuyordu. O da Muhammed İshak ed-Dihlevî'nin talebesidir. İkinci kısım medreseden çıkan alimlerden bazıları şunlardır: Muhammed Beşîr es-Sehsevânî (v.1323/1905), Şemsülhak ed-Diyânevî (v.1329/1911) ve Ebu Muhammed İbrâhim b. Abdi'l-Ali el-Âravî (v.1319/1901)[299]

Dâru'l-Ulûm Diyobend: Bu medrese bugün de Hindistan'daki İslamî ilimler eğitimi veren en büyük medresedir. Hindistan'ın Ezher'i diye maruftur. Muhammed Kâsım en-Nânotevî (v.1298/1880) ve Raşîd Ahmed Gangôhî (v.1323/1905) tarafından hicri 1283/1866 senesinde Sehârenfûr şehrinin köylerinden biri olan Diyobend'de kurulmuştur. Diyobend medresesinin prensibi dine sımsıkı sarılmak, Hanefî mezhebini takib etmek, geleneği korumak ve sünneti müdâfaa etmektir.[300] "*İtikaden Eş'ari ve Mâturidi, mezheben Hanefi ve Meşreben sufidirler*."[301] Kur'ân'ın esaslı bir Urduca meâlini hazırlayan büyük alim Mahmut el-Hasen (v.1339/1920) ve Mevlâna Eşref Ali et-Tehânevi (v.1362/1943) bu medresenin yetiştirdiği kıymetli şahsiyetler arasındadır.[302]

Mezâhiru'l-Ulûm Medresesi: Bu medreseyi Muhaddis Mazhar en-Nânotevi (v.1302/1884) Sehârenfûr şehrinde hicri 1283/1866'te kurmuştur. Dâru'l-Ulûm

[298] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 42-43

[299] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 37-38

[300] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 129-131

[301] Daudi, *a.g.e.,* s. 233

[302] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 38-39

Diyobend medresesiyle aynı çizgidedir.[303] Sünen-i Ebu Dâvud şerhi *Bezlü'l-Mechûd*'un yazarı Şeyh Halil Ahmed (v.1346/1928) bu medreseden çıkmış alimlerdendir. Muhammed Zekeriyya el-Kândehlevi (v. 1402/1982) Şeyh Halil Ahmed'in talebelerindendir.[304]

Frengi Mahal Medresesi: Babür İmparatoru Evrengzîb zamanında Leknev'in Frengi Mahal semtine gelen Kutbuddin Sehâlevî'nin çocukları burada yıllarca akli ve nakli ilimler tedrisinde bulunmuşlardır. Bu medrese Abdülhayy el-Leknevî (v:1304/1886)'den sonra eski gücünü ve etkinliğini kaybetmiştir.[305]

Azîmiye Medresesi: Azimâbad şehrinde Ganj nehri kıyısında yüksek bir mevkide hicri 1067/1656 yılında kurulmuştur. Şeyh Nizâmüddin el-Leknevî'nin talebelerinden Seyyid Zarif ve Seyyid Kemal bu medresenin hocalarından bazılarıdır.[306]

Vâlâcâhiyye Medresesi: Nevvab Muhammed Ali Han el-Kûbâmuî tarafından "Kûbam'u" şehrinde kurulmuştur. Bir süre bu medresede Bahru'l-Ulum Abdül'Ali b. Nizâmüddin el-Leknevî de ders vermiştir. Daha sonra tedris faaliyetini damadı Alâuddin Leknevî ve Abdülvâhid b. Abdi'l-A'lâ üstlenmiştir.[307]

Ramfur'daki Medresetü'l-Âliyye:[308] Emir Feyzullah Han kurmuştur. Abdü'Ali el-Leknevî ve Hasan b. Ğulam Mustafa el-Leknevî bu medresede ders veren hocalardan bazılarıdır.

Medresetü'l-Kebîra: Bu medreseyi Şah Cihan b. Cihangir ed-Dihlevi hicri 1060/1649 ile 1070/1659 yılları arasında Cihanâbâd şehrinde inşa ettirmiştir. Tedris faaliyetini Şeyh Yakub el-Beyânî üstlenmiştir. Bir süre devam eden medrese

---

[303] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 131

[304] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 40

[305] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 41

[306] Gös. Yer.

[307] Gös. Yer.

[308] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, a.g.e., s. 132; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 41-42

kapanmıştır. Müftü Sadruddin ed-Dihlevi (v.1285/1868) bu medreseyi tekrar mamur etmiştir. O da kendini Şah Veliyyullah okuluna nisbet edenlerden biridir.[309]

Medrestü'r-Riyâse: Bhopal'de Nevvab Sıddık Hasan Han'ın medresesidir. Ehl-i Hadis ekolünün kalesi mahiyetindedir. Muhammed Beşir es-Sehsevânî, Şeyh Selâmetullah el-Cîrâcbûrî, Kâdı Hüseyin b. Muhsin el-Yemânî, Bhopal Kadısı Âllâme Zeynelabidin bu medresenin mensuplarından bazılarıdır.[310]

Aligarh Üniversitesi: Diyobend medresesinin muadilidir. Eski medreselerin yolundan gidenlerden değildir. Bu okulu Sir Seyyid Ahmed Han kurmuştur. Aslında miladi 1875 yılında Medresetü'l-Ulûm adıyla kurulan bu okul 1921'de üniversiteye dönüştürülmüştür. Bu medreseden yetişenler Hindistan'ın siyasi ve bürokratik elitlerini oluşturmuşlardır. [311] Seyyid Ahmed Han batı hayranıydı. Akıl ve bilimle çelişen haberleri ve mucizeleri garip şekillerde tevil etmeye girişirdi. Hindistan'daki İslam alimleri ona reddiyeler yazmışlardır. Bu reddiyeleri kaleme alanlardan biri de Leknevî'dir. *el-Âsâru'l-Merfûa* ve *Tezkiratü'r-Râşid* isimli eserlerinde Seyyid Ahmed Han'a yönelik eleştirileri mevcuttur. [312]

Sultanü'l-Medâris: Bu medrese Leknev'de şiilerin kurduğu medreselerden biridir. Şiilerin elinde bulunan başka medreseler de mevcuttur. Medresetü'n-Nazımiyye ve Medresetü'l-Vâizîn bunlardan bazılarıdır.[313] Leknev bir süre şii bir hanedanın elinde bulunmuştur. Bu da oradaki şii örgütlenmenin kaynağı hakkında bize bilgi vermektedir.

Yukarıda isimlerini saydığımız medreselerin her biri bir ekole mensup olarak faaliyet yürütmüştür. Hindistan'daki ilmi faaliyetleri konu alan eserlerdeki tasnife göre Leknevî'nin yaşadığı dönemde Hindistan sathında etkili olan beş ekol mevcuttur. Bu ekollerin her biri kendisini bir şekilde Şah Veliyyullah'a nisbet etmektedir. Bunun bir sebebi Şah Veliyyullah'ın fikir dünyası içerisinde bu ekollere ilham kaynağı teşkil

---

[309] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 42

[310] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 43

[311] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 135

[312] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* 45

[313] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 132

edecek fikirlerin mevcut olması iken diğer bir sebebi ise kendisinin Hindistan'daki karşı konulmaz ilmi otoritesidir. Yayılma düşüncesinde olan herhangi bir akımın bunu ona rağmen ve ona muhalefet etmek suretiyle gerçekleştirmesi oldukça zordur. Önce kaynaklarda zikri geçen beş ekolü ele alacak arkasından bu tasnife yönelik kimi değerlendirmelerde bulunacağız. Kaynakların ifade ettiğine göre Leknevî'nin döneminde Hindistan'da etkili olan beş ekol şunlardır:[314]

1-Hanefilik: Hanefi mezhebinin görüşlerinin esas alındığı bir ekoldür. Bunlar Hanefi mezhebine mensup birinin mezhebinin görüşüne muhalefet etmesini ve tasavvufa karşı bir tavır takınılmasını hoş görmezler. Daru'l-Ulum Diyobend ve Mezahiru'l-Ulûm medresesi gibi birçok medrese bu ekole mensuptur.

2-Ehl-i Hadis: Bu ekol dört mezheb gibi herhangi bir mezhebi taklidi kabul etmeyerek hadis merkezli bir fıkıh anlayışını benimsemiştir. Tasavvuf karşıtlığı bariz vasıfları arasında yer alır. Sıddık Hasan Han'ın Bhopal'de kurduğu medrese bu ekole mensuptur.

3-Kadıyânilik: Mirza Ğulam Ahmed Kadıyâni (1255-1326/1839-1908)'nin peygamber olduğuna inanan bu ekol mensuplarının Kur'an ve sünnet anlayışı diğer ekol mensuplarından oldukça farklıdır. Ortaya çıktıkları ilk günden itibaren bu ekol mensuplarına ilmi reddiyeler yazılmıştır. Leknevî'nin yaşadığı dönemde de birçok alimin Kadıyaniler'e reddiye yazmasından da anlıyoruz ki dönemin ilmi atmosferi içerisinde önemli bir yer işgal ediyorlardı.[315] 1974'teki Pakistan Büyük Meclisi'nin kararına göre bu ekol mensupları İslam milletinin dışında kabul edilmişlerdir.[316]

---

[314] Hilal Mertoğlu, *Abdu'l-Hayy el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003, s. 6-20

[315] Leknevî döneminde bu ekol mensuplarına reddiye yazanlardan biri Mevlana Muhammed Beşir es-Sehsevâni'dir. Kadıyâniler'e karşı *Risâletün fi'r-Reddi ala'l-Kâdiyâni* isminde bir eser kaleme almıştır. Bkz. Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1353. Yine Leknevî'nin döneminde Kâdıyaniler'e reddiyelerde bulunan isimlerden bir diğeri Muhammed Hüseyin Lahori'dir. Bkz. Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1359

[316] Daudi, *a.g.e.*, s. 269

4-Ehl-i Kur'an: Seyyid Ahmed Han'ın fikirlerinden etkilenerek Abdullah Çekralevi (v. 1336/1918) tarafından kurulmuştur.[317]

5-Modernistler: Seyyid Ahmed Han'ın öncülüğünü yaptığı bu ekol mensupları batı tarzı bir eğitim verilmesi gerektiği fikri çevresinde bir araya gelmişlerdir.

Bu tasnifin eleştiriye açık yanları olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin Ehl-i Kur'an ekolünün etkili bir akım haline gelmesi Leknevî'den çok sonra Abdullah Çekrâlevi zamanında gerçekleşmiştir. Tasnif sahipleri bu ekolün başı olarak Seyyid Ahmed Han'ı göstermektedirler ki aynı kişi modernist akımın da başıdır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde eğer ekolleri Leknevî dönemiyle sınırlandırmak suretiyle ele almak istiyorsak Seyyid Ahmed Han'ın iki ekolün de başı olduğunu ifade etmemiz tutarlı olmayacaktır. Ayrıca Seyyid Ahmed Han'ın fikirleri tam olarak Ehl-i Kur'an ekolünün fikirlerinin aynısı değildir. Yani o, Çekralevi gibi hadisleri bütünüyle yok saymamakta kabul için üç şart ileri sürmektedir.[318] İşte bu sebeplerden ötürü Leknevî dönemindeki ilmi ekollerden söz ettiğimizde Ehl-i Kur'an ekolünden bahsetmemiz doğru olmayacaktır. Her ne kadar bu ekolün nüvesini teşkil edecek kimi fikirlerin Leknevî'nin yaşadığı dönemde ortaya çıkmaya başladığı kabul edilebilirse de bu fikirlerin bir ekol haline gelişinin Leknevî'nin yaşadığı dönemden sonraya tekabül ettiği tasnif sahiplerinin de kabul ettiği bir hakikattir. Yine bu tasnifin önemli eksiklerinden biri Hindistan'daki şiilerin ilmi faaliyetlerini liste dışı bırakmış olmasıdır. Oysaki Kadıyâniler'in ve Modernistler'in yer aldığı bir listede şiilerin de yer alması uygun olurdu diye düşünüyoruz. Listeyle ilgili bir başka önemli husus Hanefilerle Ehl-i Hadis ekolü arasında bir tavır sergileyen Şah Veliyyullah medresesiyle Frengi Mahal ulemasını temsil edecek her hangi bir ekol ismine yer vermemiş olmasıdır. Zira Şah Veliyyulah medresesi ve Frengi Mahal uleması ne katı bir Hanefi tutum içerisindedirler ne de Ehl-i Hadis ekolü gibi büstütün mezhep karşıtı bir tavır sergilemektedirler. Öte yandan bu ekol mensupları tasavvufa da Ehl-i Hadis gibi yaklaşmayarak Ehl-i Sünnet tarikatlarından birine mensup olmayı önemli

[317] Hilal Mertoğlu, *a.g.e.*, s. 18

[318] Mustafa İslamoğlu, *Üç Muhammed*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 183

görmektedirler. Bir yönleriyle Hanefilere öbür yönleriyle Ehl-i hadis ekolüne benzeyen bu grubun ayrı bir isim altında tasnife dahil edilmesi yerinde olurdu diye düşünüyoruz. Bu saydığımız gerekçelerden ötürü biz Leknevî'nin zamanındaki ilmi ekolleri şu şekilde tasnif etmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz:

1-Hanefiler: Diyobendiler ve Mezahiru'l-Ulum medresesi mensupları bu ekole mensuptur.

2-Ehl-i Hadis'e Yakın Hanefiler: Delhi'deki Şah Veliyyullah medresesi ve Leknevî'nin başında bulunduğu Frengi Mahal medresesi bu ekole mensuptur. Her ne kadar Leknevî'nin yaşadığı dönemde Delhi'deki Şah Veliyyullah medresesi kapatılmış ve mensupları Ehl-i Hadis ve Diyobendiler diye iki kısma ayrılmışlarsa da Şah Veliyyullah ve neslinden gelenlerin takip ettiği ilmi anlayış ne tam olarak Diyobendiler'e ne de Ehl-i Hadis'e benzemektedir. Leknevî devrinde kapatılmış olsa da bu medresenin çizgisini ve yöntemini devam ettiren Frengi Mahal dışında başka alimler de mevcuttu. Onların şahs-ı manevisini temsil sadedinde bu medreseyi de bu kısımda zikretmeyi gerekli gördük.

3-Ehl-i Hadis: Sıddık Hasan Han ve arkadaşları bu ekole mensuptur.

4-Kadıyaniler

5-Modernistler

6-Şiiler: Daha önce bu ekol mensuplarının Leknevî'nin yaşadığı dönemde Hindistan'da Leknev merkezli bir hükümete sahip olduklarından bahsetmiştik. Leknev'deki Sultânü'l-Medaris ve diğer bazı medreseler bu ekole mensuptur.

2.3. Leknevî'nin Hayatı ve Eserleri

Leknevî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bize ilk elden bilgi veren kaynaklardan biri *er-Ref've't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli kitabının baş tarafında Abdülfettah Ebu Gudde tarafından Leknevî'ye ait altı kitaptan[319] derlenerek oluşturulmuş

[319] Bu altı kitap şunlardır: *en-Nâfiu'l-Kebîr li men Yutâliu'l-Câmia's-Sağîr, et-Ta'lîku'l-Mümecced alâ Muvattai'l-İmâm Muhammed, es-Siâye fi Keşfi mâ fi Şerhi'l-Vikâye, Umdetü'r-Riâye fi Halli Şerhi'l-*

otobiyografidir. Leknevî, bu otobiyografiyi ölümünden 7 sene önce 1297/1879 yılında kaleme aldığını ifade etmektedir.[320] Bunun dışında Leknevî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bir başka önemli kaynak onun çağdaşı ve adaşı kıymetli alim Abdülhayy el-Haseni (v. 1341/1922)'nin *Nüzhetü'l-Havâtır* isimli biyografi kitabıdır. Orada birkaç sayfa içerisinde Leknevî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili kıymetli bilgiler verilmiştir. Leknevî'yle ilgili bir diğer önemli kaynak öğrencisi Ebu'l-Fadl Muhammed Hafîzullah el-Bendevi'nin kaleme aldığı Hindistan baskısı 37 sayfa tutarında olan *"el-Berakât li Mevlânâ Ebi'l-Hasenât"* isimli eserdir. Bu eser de öğrencisi tarafından kaleme alınmış olması hasebiyle önem arzetmektedir. Son olarak Leknevî ile ilgili dağınık bilgileri toplayıp Leknevî'nin hayatını, eserlerini, hoca ve talebelerini tanıtan Veliyyuddin en-Nedvî'nin *el-İmam Abdülhayy el-Leknevî Allâmetü'l-Hind ve İmâmü'l-Muhaddisîn ve'l-Fukaha* isimli kitabı son dönemde Leknevî üzerine yapılan kıymetli çalışmalardan biridir. [321] Üzülerek ifade etmeliyiz ki tüm çalışmaların varlığına rağmen Leknevî'nin şahsi hayatıyla ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır.

2.3.1. Leknevî'nin Hayatı

Leknevî, Hindistan'da Banda şehrinde 26 Zilka'de 1264/1848'de salı günü doğmuştur.[322] Babası Mevlana Muhammed Abdülhalim (v.1285/1868)'dir. Doğumunun yedinci gününde babası ona Abdülhayy ismini, buluğ çağından sonra ise Ebu'l-Hasenât künyesini vermiştir. Molla Abdülhalim de Hindistan'da meşhur bir alimdir. Birçok eser kaleme almıştır.[323] Leknevî'nin naklettiğine göre soyu sahabeden Ebu Eyyub el-Ensâri'ye dayanmaktadır. Leknevî'nin dedeleri önce Medine'den Herat'a, oradan Lâhor'a gelmişlerdir. Leknevî'nin Herat'da doğan büyük büyük dedesi Hace Abdullah el-Herevi (v.482/1089) tasavvufî eseri *Menâzilü's-Sâirîn*'le

---

Vikâye, Ta'lîkâtü's-Seniyye ale'l-Fevâidi'l-Behiyye, Mukaddimetü'l-Hidâye. Bkz: *er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 18

[320] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl*, s. 33

[321] Bu eser Nedvî'nin İmam Abdülhayy el-Leknevî ve Hadisçiliği isimli doktora tezinin ilk kısmıdır.

[322] Banda Hindistan'ın kuzeyinde Leknev'e 120 km. uzaklıkta bir şehirdir. Bkz. Hilal Mertoğlu, *Abdu'l-Hayy el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003, s. 30

[323] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.* C. 7, s. 1005

meşhurdur.[324] Leknevî'nin dedeleri Lahor'da bir müddet ikamet ettikten sonra Delhî'ye oradan da Leknev'in kasabalarından biri olan Sihâlî'ye taşınmışlardır. Sihâlî'den de Sultan Evrengzib Alemgir zamanında Leknev'e geçip Firengî Mahal denilen mahallede meskun olmuşlardır. Burası eskiden Hristiyan tâcirlerin oturduğu bir bölge olarak bilinmektedir. Fransız bir tacir bu mahalleyi kendine özel olarak bina ettirmiştir. O burayı terkedip memleketine döndükten sonra Leknevî'nin dedelerine toprak olarak hediye edilmiştir. Bu sebepten adı Frengi Mahal olarak kalmıştır.[325]

Yine Leknevî'nin ifadelerine göre soyu şu silsileyle Molla Kutbuddin Şehid'e dayanmaktadır:

1-Abdülhayy el-Leknevî (v. 1304/1886)

2-Molla Abdülhalim (v. 1285/1868)

3-Molla Eminullah (v.1253/1837)

4-Molla Muhammed Ekber

5-Müfti Ebu'r-Rahman

6-Molla Muhammed Yakub (v. 1187/1773)

7-Molla Abdülaziz (v. 1165/1751)

8-Molla Muhammed Said (Molla Kutbuddin'in ortanca oğludur.)

9-Molla Kudbuddin Şehid es-Sehalevi (v. 1103/1691)

Molla Kutbuddin ise Hindistan'ın en meşhur alimleri arasında sayılmaktadır. Sihali'de şehid edilmiştir. Molla Kutbuddin'in dört oğlu vardır.[326] Leknevî'nin büyük büyük dedesi Molla Said, Molla Kutbuddin'in ortanca oğludur.[327] Molla Kutbuddin'in

---

[324] Leknevî, *Hasratü'l-Âlem*, s. 4 (*Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde basılmıştır. C. 5, s. 415)

[325] Veliyyuddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 60-67; Leknevî, *en-Nâfiu'l-Kebîr*, 66 ((*Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde basılmıştır, C. 3,s. 281); Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 19-20

[326] Leknevî, *en-Nâfiu'l-Kebîr*, s. 66 (*Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde basılmıştır, C. 3, s. 281)

[327] Leknevî, *Hasratü'l-Âlem*, s. 4 (*Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde basılmıştır. C. 5, s. 415) Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî*, Haz. Naim Eşrafnur Ahmed, İdâratü'l-Kur'an ve Ulûmü'l-İslamiyye, Pakistan, 1419

dört oğlundan bir diğeri olan Molla Nizamüddin (v.1161/1748), Hindistan'daki halen cari olan medrese sisteminin mimarıdır.[328]

Leknevî, babası vefat edene kadar onun yanından hiç ayrılmadığı için babasının hayatıyla ilgili öncelikle kısa bir bilgi verip sonrasında Leknevî'nin hayatıyla ilgili ayrıntılara girmek Leknevî'nin hayatının ana merhalelerini görmek açısından yararlı olacaktır. Böylece babasının vefatına kadar Leknevî'nin nerelerde ve ne kadar süre bulunduğu ana hatlarıyla tesbit edilebilecektir.

Leknevî'nin babası Abdülhalim eğitimini Leknev'de tamamladıktan sonra müderrislik yapmak üzere 1260/1844 yılında Banda'ya gitmiştir. Orada dört sene görev yapmıştır. Leknevî, babasının Banda'daki bu görev yıllarında doğmuştur. Molla Abdülhalim sonrasında Leknev'e dönmüş ve tam bir yıl burada ikamet etmiştir. Ardından Conpur'a giden Abdülhalim orada dokuz sene Medresetü'l-İmâmiyyetü'l-Hanefiyye'de müderrislik yapmıştır. 1276/1859 yılında tekrar Leknev'e dönen Abdülhalim bir sene memleketinde kaldıktan sonra Haydarabâd'a gitmiş ve orada Dâru'l-Ulum'da bir süre müderrislik vazifesini üstlenmiş akabinde hac yapmak için 1279/1862 senesinde Leknevî'yle beraber Harameyn'e gitmiştir. Harameyn'den döndükten sonra 1282/1865 senesinde Haydârabad'da kadılık görevini üstlenmiş ve 1285/1868 yılında vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır.[329] Leknevî babasının vefatından sonra 18 küsür sene daha yaşamış ve 39 yaşında vefat etmiştir. Leknevî'nin hayatının özeti böyledir.

Leknevî doğduğunda Leknev şehri Nevvab hanedanlığına bağlıdır ve başta da 1263/1847 yılında tahta geçen Vacid Ali Şah bulunmaktadır. O da dedeleri gibi İsna Aşeriyye şiasındandır. 1273/1857 ayaklanmasından sonra bu hanedanlık da Babürlüler gibi İngiliz İmparatorluğuna ilhak olunmuştur.[330] Leknevî doğduğu sıralar babası daha

---

[328] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 105; Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.,* C. 6, s. 852

[329] Abdülhayy el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi've'n-Nevâzır,* Dâru'bni Hazm, Beyrut, 1999, C. 7, s.1004

[330] Veliyyuddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 20

önce de ifade ettiğimiz gibi Banda şehrindedir ve Nevvâb Zülfikâr ed-Devle'nin medresesinde müderristir.[331]

Beş yaşına geldiğinde Kur'ân'ı ezberlemeye Hafız Kâsım Ali Leknevî'nin yanında başlayan Leknevî, babasının Confur'a[332] taşınması üzerine ezberini orada on yaşındayken tamamlamıştır. Babası orada el-Hâc İmam Bahş'ın medresesinde müderrislik yapmıştır. Hafızlığını tamamlayınca o beldede adet olduğu üzere teravih namazlarında imamlık yapan Leknevî, bir taraftan Kur'an'ı ezberlerken öte taraftan da babasından bazı Farsça kitapları okumuş, inşa ve hat öğrenmiş ayrıca zaruret miktarınca diğer bazı dersleri almıştır.[333]

Confur'da ikamet ettikleri sıralar 11 yaşındayken babasından akli ve nakli ilimleri tahsil etmeye başlamıştır.[334] Onun en büyük hocası babasıdır. Babası dışındaki hocalarından çok az şey okumuştur. O zamanın medreselerinde resmi müfredatta okutulan sarf, nahiv, meâni, beyân, mantık, hikmet, tıp, fıkıh, usul-i fıkıh, kelam, hadis ve tefsir gibi ilimleri 17 yaşına kadar tamamlamıştır. Ardından Haydarâbad'da bir müddet ders vermiştir. Haydarâbad'daki ders verme işini ikinci kez hacca gidip döndüğünde hicri 1293/1876 senesinde bırakmıştır.[335] Tahsili sırasında bir Haydârâbâd Dekken'e gitmesi bir de Harameyn'e gitmesi sebebiyle olmak üzere iki kez fasıla vermiştir.[336]

Babasının vefatından sonra riyazi ilimleri babasının dayısı ve aynı zamanda hocası olan Mevlana Muhammed Nimetullah b. Mevlana Nurullah (v.1290/1873)'dan okumuştur. *Şerhu'l-Cağmînî*'yi Bircendî'nin haşiyesiyle beraber okumuştur. *Tuhfe* ve *Zîc-i Uluğ Bey'*i Bircendî şerhiyle beraber okumuştur. Tûsî'nin Usturlab risalesini ve Seyyid Şerif'in *Tezkire* üzerine yazdığı şerhinin büyük kısmını okumuştur. Hatta muhtemelen bu ilimlerle çokça meşgul olmasından mütevellid bir gece rüyasında

---

[331] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 248

[332] Confur Hindistan'ın kuzeyinde eski bir şehirdir. İslam medeniyetinin kökleri burada atılmıştır. Müslümanların hâkimiyeti sırasında Hindistan'ın başkentiydi. Bkz. Hilal Mertoğlu, *a.g.e.*, s. 30

[333] Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 20

[334] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 248

[335] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.*, C. 8, s. 1268; Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 29

[336] Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 21

Nasıruddin Tûsi'yi görmüş, bazı sorular sormuş ve takdirini kazanmıştır. Hesap ilmini babasının en iyi öğrencilerinden ve dostlarından biri olan Mevlevi Hadim Hüseyin Muzafferpuri el-Azîmâbâdî'den öğrenmiştir.[337]

Ders okutmayı ve telifte bulunmayı severdi. Hatta o kadar ki annesinin vefat ettiği gün taziyeye gelen kimseler onun kitaplarla meşgul olduğunu görünce hayretlerini gizleyememişlerdir. Okuduğu her kitabı okutmaya da çalışmıştır. Hatta Mevlana Nimetullah'tan okumadığı Tusi'nin *Şerhu'l-İşârât'*ı, *Ufuku'l-Mübîn*, *Kanûnu't-Tıb* ve *Resâilü'l-Arûz* gibi eserleri dahi talebelerine okutmuştur. [338]

Leknevî'nin ilme ve ders vermeye olan düşkünlüğünün işaretlerinden biri de babasının 1285/1868 senesinde Haydarâbad Dekken'de vefat etmesi üzerine onun kazâ görevinin kendisine teklif etmelerine rağmen reddedip Leknev'e gelerek telif ve tedrisle meşgul olmayı tercih etmesidir. Oysa kâdılıktan kazanacağı ücret daha fazladır. Fakat kendisi telif ve tedrisi seçmiştir.[339]

Leknevî, hayatında iki kez hacca gitmiştir. İlkini babasıyla birlikte 1279/1862 senesinde gerçekleştirmiştir. [340] Bombay'dan deniz yoluyla Mekke'ye gelip hac yapmışlar ardından Medine'ye varıp sekiz gün Medine kalmışlardır. Sonra tekrar Mekke'ye oradan da tekrar deniz yoluyla Hindistan'a geri dönmüşlerdir. İkinci haccını ise bu sefer kendi başına 1292/1875 senesi sonlarında gerçekleştirmiştir. Yine önce Mekke'ye gelip haccını yaptıktan sonra Medine'ye geçerek on gün kalmış ardından tekrar Mekke'ye geçip oradan da ülkesine geri dönmüştür. Hac dönüşünde Haydarâbad'daki görevinden Leknev'de iki sene ikamet etmek amacıyla emekliye ayrılmıştır. Yaptığı iki hac sırasında birçok âlimle görüşmüş ve onlardan akli ve nakli ilimlerle ilgili icâzet alma imkânı bulmuştur. [341]

---

[337] Leknevî, *en-Nâfiu'l-Kebîr*, s. 66-67

[338] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 72; Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22

[339] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.,* C. 8, s. 1268; Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 27

[340] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 248

[341] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 28-29

İlk hac ziyaretinden babasıyla beraber döndükten sonra 1283/1866 yılında muhtemelen 19 yaşındayken Leknevî, amcası Mevlevi Muhammed Mehdi b. Muhammed Yusuf'un kızıyla evlenmiştir.[342]

Leknevî halk katında büyük bir şöhret ve saygınlığa sahipti. Buna işaret eden olaylardan biri şöyle meydana gelmiştir. Bir keresinde Leknevî'nin yanına Hindu çocuklarından biri gelmişti. Leknevî ondan müslüman olmasını istemiş o da müslüman olmayı kabul etmişti. Bunun üzerine çocuğun babası, evladının dinini değiştirdiği ve onu kafir yaptığı gerekçesiyle İngiliz yöneticileri katında şikayetçi oldu. İngiliz yöneticiler mahkeme etmek için Leknevî'yi Derbehenke vilayeti sınırlarındaki Bihar şehrine çağırdılar. O da mahkeme için Bihar'a gitmeye karar verdi. Onun şehre geleceğini duyan binlerce kişi şehrin girişinde onu karşılamaya koştu. Bu büyük teveccüh karşısında İngilizler şaşırdılar. Büyük bir zât olduğuna karar verdiler. Çocuğun babası da şikâyetini geri çekti ve mesele böylece kapanmış oldu.[343] Bu hadise o dönemde Hindistan halkının ulemaya karşı ne denli düşkün ve saygılı olduğunu gösterdiği gibi Leknevî'nin Hindistan halkı üzerindeki etki ve nüfuzunun büyüklüğüne de işaret etmektedir.

Leknevî, hayatında bazen şiîlerin sebep olduğu problemlerle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Örneğin hicri 1294/1877 senesi ramazan ayının ilk günü olan pazartesi gecesi insanlar hilali görmüş ve sabahında da oruca başlamışlardı. Ramazan ayının yirmi dokuzuncu gecesi gene pazartesiye denk gelmiş fakat hava kapalı olduğundan hilali görmek mümkün olmamıştı. İnsanlar doğal olarak ayı otuza tamamlamak mecburiyeti hissetmişlerdi. Fakat ertesi gün yakın beldelerden bir önceki gece hilalin görüldüğü haberi alınınca genel fetva yayınlanmış ve insanlar iftar ve bayram etmeye çağırılmıştı. Tüm herkes iftar ve bayram ederken sadece İmamiyye şiasından olan kimseler iftar etmekten sakınmış ve gündüz görülen hilalle o gün iftar edilmez diye yaygara koparmışlardır. Bu da bazı kimselerin kafa karışıklığı yaşamasına sebep olmuştur. Leknevî iftarın gündüz görülen hilal sebebiyle değil bir önceki gece yakın beldelerde hilalin görülmüş olması sebebiyle yapıldığını izah

---

[342] Leknevî, *Hasratü'l-Âlem*, s. 15 (*Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde basılmıştır. C. 5, s. 415)

[343] Veliyyüddin Nedvî, *a.g.e.*, s. 77

sadedinde bir eser yazmak mecburiyetinde kalmıştır. Eserine de *el-Felekü'd-Devvâr fî Ru'yeti'l-Hilâl bi'n-Nehâr* adını vermiştir. Bu olay aynı zamanda Leknev'de şiilerin ne derece etkin olduklarının da bir göstergesi mahiyetindedir.[344]

Abdülhayy el-Haseni'nin anlattığına göre Leknevî, ilim ehliyle bir araya geldiğinde onların arasındaki tartışmayı susarak dinler ve bir süre sonra herkes acaba bu konuda onun fikri nedir diye merak edip kendisine döndüklerinde herkesin kabul edeceği bir tarzda konuşur ve mecliste bulunan herkesi ikna ederdi.[345] Bu da Leknevî'nin akranları arasındaki ilmi kudretine işaret etmektedir.

Leknevî ömrünün sonuna doğru üç defa şiddetli hastalığa yakalanmış ilk ikisinden iyileşerek kurtulmasına rağmen üçüncüsünde hastalığı gittikçe ağırlaşmış ve daha ömrünün baharındayken 38-39 yaşları dolaylarındayken hicri 1304/1886 senesinde vefat etmiştir. Atalarının bulunduğu kabristana defnedilmiştir. Cenaze törenine katılım o derece yoğun olmuştur ki üç defa cenaze namazı kılınmak zorunda kalınmıştır.[346]

Leknevî'nin birden fazla çocuğu dünyaya gelmesine rağmen bir kızı hariç hepsi Leknevî'den önce vefat etmişlerdir. Leknevî'nin hanımı da kendisinden dört sene sonra hicri 1308/1890 senesinde Mekke-i Mükerreme'de vefat etmiştir.[347]

2.3.2. Leknevî'nin Eserleri

Leknevî'nin eserlerinin sayısıyla ilgili farklı rakamlar verilmiştir. Bunlar Leknevî'nin bazı kitaplarında kendi eserlerinden ve hayat hikâyesinden bahsederken kullandığı ifadelerden kaynaklandığı gibi Leknevî'nin eserlerinin tamamını saymayı amaç edinmeyen yazarların eserlerinden de kaynaklanmaktadır. Leknevî'nin eserlerinin sayısı konusundaki farklılığın bir diğer sebebi tamamlanmamış eserleridir.

---

[344] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 241

[345] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1268

[346] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 39; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 78

[347] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 83

Leknevî'nin ufak çaplı eserleri yani risaleleri farklı mecmualarda basılmıştır. En son Naim Eşrafnur Ahmed tarafından farklı mecmualardaki risaleler bir araya getirilmiş ve 6 büyük cilt halinde Pakistan'da basılmıştır. Yaklaşık 46 risalenin mevcut olduğu bu baskı Leknevî'nin ufak çaplı eserlerinin bir araya toplanması açısından önem arzetmektedir.[348]Leknevî'nin irili ufaklı tüm eserleri ilgili olduğu ilim dallarına göre şunlardan ibarettir:

2.3.2.1. Mantık ve Hikmet

1-Hidâyetü'l-Verâ ilâ Livâi'l-Hüdâ: Risâle-i Kutbiyye diye meşhur olan esere Mir Zâhid bir haşiye kaleme almıştır. Bu hâşiye üzerine Ğulam Yahya el-Bihâri bir haşiye yazmıştır. Leknevî işte bu haşiye üzerine bir ta'likte bulunmuştur.[349]

2-Misbâhu'd-Dücâ fi Livâi'l-Hüda: Bu eser Gulam Yahya el-Bihâri'nin hâşiyesi üzerine yazdığı ikinci bir ta'liktir.[350]

3-Alemü'l-Hüdâ: Bu eser de Gulam Yahya el-Bihâri'nin hâşiyesi üzerine yazdığı üçüncü bir ta'liktir.[351]

4-Nûru'l-Hüdâ li Hameleti Livâi'l-Hüda: Bu eser de Gulam Yahya el-Bihâri'nin hâşiyesi üzerine yazdığı dördüncü bir ta'liktir.[352]

5-*Hallü'l-Muğlak fi Bahsi'l-Mechûli'l-Mutlak:* Muhibbullah el-Bihâri, mantık ilmiyle alakalı *Süllemü'l-Ulûm* isimli bir kitap yazmıştır. Bu kitabın içinde el-Mechûlü'l-Mutlak diye bir konu vardır ki gayet çetrefilli ve zor bir konu olup Leknevî bu konuyu açıklamak gereği duyarak bu kitabı kaleme almıştır.[353]

6-el-Kelâmü'l-Metîn fi Tahrîri'l-Berâhîn: Bu risalesinde Leknevî, tenâhi (sonluluk)

---

[348] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî*, Haz. Naim Eşrafnur Ahmed, İdâratü'l-Kur'an ve Ulûmü'l-İslamiyye, Pakistan, 1419

[349] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 287*; er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 23

[350] Serkis, *Mu'cem*, C. 2, s. 1597; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 292

[351] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 291

[352] Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 23*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 293

[353] Serkis, *a.g.e.*, C. 2, s. 1596; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. *290; er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 23; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

meselesini ele almış ve lâ mütenâhîliğin iptali hakkında deliller serdetmiştir.[354]

7-Müyessiru'l-Asîr fi Mebhasi'l-Müsennâti bi't-Tekrîr: Matematik ve geometriyle ilgili bazı meselelerin ele alındığı bir risaledir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[355]

8-el-İfadetü'l-Hatîra fi Bahsi Nisbeti Süb'i Arzin Şeîra: Mantık ilmiyle bağlantılı bir konuyu ele aldığı kitabının adıdır.[356]

9-Hâşiyetü alâ Şerhi Mulla Celâlüddin ed-Devvâni li Kitâbi Tehzîbi'l-Mantık: Teftâzani'nin *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm* isimli kitabına Celalüddin Devvâni bir şerh yazmıştır. Leknevî bu şerh üzerine bir hâşiye yazmıştır.[357] Abdülfettah Ebu Gudde'nin Leknevî'nin eserleri arasında yer verdiği "*et-Ta'lîku'l-Acîb li Halli Hâşiyeti'l-Celâli'd-Devvâni li Mantıki't-Tehzîb*" isimli kitap da bu eserin aynısı olsa gerektir.[358] Zira *Mantıku't-Tehzib* isimli bir kitap tesbit edemedik. Bu olsa olsa *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelam* isimli eserin mantık kısmını ifade eden bir kısaltma olmalıdır. Ayrıca Devvâni'nin şerh yazdığı eser *Tehzibu'l-Mantık* olduğundan bu iki eserin aynı eser olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca Leknevî'nin arkadaşlarından Abdülhayy el-Haseni de sadece *et-Ta'lîku'l-Acîb bi Halli Hâşiyeti'l-Celâl ale't-Tehzîb* adında bir eser zikretmekte bunun dışında *Tehzîbu'l-Mantık'la* ilgili bir şerh veya ta'likten bahsetmemektedir.[359] Bu da bu iki eserin aynı olduğuna işaret sayılabilir. Fakat Ebu Gudde bu iki eseri ayrı iki eser olarak zikretmiştir. Leknevî'nin aynı esere hem bir hâşiye hem de bir ta'lik yazmış olabilmesi de mümkündür. En doğrusunu Allah bilir. Serkis de *Mu'cem*'inde bu eseri et-*Ta'lîku'l-Acîb ala Metni't-Tehzîb* diye kaydetmektedir.[360]

10-Ta'likun ala Hâşiyeti'z-Zâhid Şerhi't-Tehzîb li'd-Devvâni: Bu eser Devvâni'nin şerhi üzerine Mir Zahid el-Herevi'nin yazdığı haşiyenin üzerine yazılmış bir ta'liktir. [361]

---

[354] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 23*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 291*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[355] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 23*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 293; Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 5, s. 383; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[356] Serkis, *a.g.e.*, C. 2, s. 1595; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 285; Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 23; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[357] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 289; Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 23

[358] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 23; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 286

[359] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[360] Serkis, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[361] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 287

10-Tekmiletü Halli'n-Nefis: İbn Nefîs'in *Mûcezü'l-Kânûn* isimli bir eseri mevcuttur. Bu kitabı İbn Sina'nın *el-Kânûn fi't-Tıb* adlı kitabını özetlemek suretiyle meydana getirmiştir. Leknevî'nin babası Molla Abdülhalîm bu esere bir şerh yazmaya başlamış fakat tamamlayamamıştır. Leknevî babasının yarım bıraktığı bu şerhi h.1288 senesinde tamamlamıştır.[362]

11-Ta'lîku'l-Hamâil ala Ta'lîki Seyyid Zâhid el-Müteallik bi Şerhi'l-Heyâkil: Şehâbedddin Sühreverdi hikmet ilmiyle alakalı "*Heyâkilü'n-Nûr"* isimli bir eser kaleme almıştır. Devvâni bu eseri şerhetmiş, Mir Zâhid el-Herevi (v. 1101/1689)[363] bu şerh üzerine bir hâşiye yazmıştır. Leknevî, bu hâşiye üzerine bir ta'lik yazmıştır.[364]

12-*Ta'likun ala Havâşi'z-Zâhid ala Şerhi'l-Mevâkıf*: Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* isimli eseri üzerine Mir Zâhid el-Herevi bir hâşiye yazmıştır. Leknevî bu hâşiye üzerine bir ta'lik yazmıştır.[365] Veliyyuddin Nedvî, Leknevî'ye "*el-Meârif bimâ fi Havâşi Şerhi'l-Mevâkıf"* diye bir eser daha nisbet etmektedir. Bu eserde Leknevî, Mir Zahid'in *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine haşiyesinin umur-i âmme bahsine bir ta'lik yazmış fakat eser yarım kalmıştır. Abdülhayy el-Haseni ise *el-Meârif li mâ fi Havâşî Şerhi'l-Mevâkıf* adından bir eserden bahsetmekte ve bunun dışında şerh ve hâşiye kabilinden *Şerhu'l-Mevâkıf'la* ilgili bir eser zikretmemektedir. O da eserin tamamlanmamış olduğunu ifade etmektedir.[366] Biz her iki eserin de aynı olabileceğinin doğruya daha yakın olduğu kanaatindeyiz.

13-*et-Ta'lîkât alâ Şerhi's-Sadri'ş-Şirâzî li Hidâyeti'l-Hikme*: Ebheri'nin *Hidâyetü'l-Hikme* isimli kitabına (Molla Sadra) Sadruddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şirâzi (v.1050/1640)[367] bir şerh yazmış Leknevî de bu şerhe ta'likte bulunmuştur.[368]

14-*Hâşiyetü Bedîi'l-Mîzân*: Muhammed Abdülbaki el-Leknevî'nin ve Abdülhayy el-Haseni'nin bildirdiğine göre bu eser tamamlanmamıştır.[369]

---

[362] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 288; *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 23; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[363] Ömer Rıza Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifîn, C. 3, s. 746

[364] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 290

[365] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 287

[366] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[367] Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, C. 2, s. 279

[368] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 288

[369] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 288,289*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

15-*Hâşiyetü ala Şerhi Tehzîbi'l-Mantık li Abdillah el-Yezdi*: Abdullah el-Yezdî'nin *Tehzîbu'l-Mantık* üzerine yazdığı şerhe hâşiye olarak kaleme alınmıştır.[370]

16-*Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Meybuzî li Hidâyeti'l-Hikme*: Hüseyin b. Muînuddin el-Meybuzî (870/1466)[371] "*Hidayetü'l-Hikme*" üzerine bir şerh yazmıştır. Leknevî bu şerh üzerine bir hâşiye kaleme almıştır.[372]

17-*Hâşiye alâ Şemsi'l-Bâziğa*: Molla Mahmut b. Mahmut el-Fârûki el-Confûri (h:1062)'nin eseri üzerine yazılmış bir haşiyedir.[373]

18-*Def'u'l-Kelâl an Tullâbi Ta'lîkâti'l-Kemâl:* Devvâni'nin *Tehzîbu'l-Mantık* üzerine yazdığı şerhe Mir Zahid bir hâşiye yazmıştı. Mevlevi Kemâlüddin Leknevî de bu haşiye üzerine bir haşiye yazmıştır. Leknevî de bu haşiye üzerine bir ta'lik kaleme almıştır. Bu ta'lik *Mecmuatü Resâili'l-Erbaa* içinde Çezme-i Feyz matbaası tarafından h.1304/1886'de Leknev'de basılmıştır.[374]

19-*el-Kelâmü'l-Vehbî fi Halli Ba'zi İbârâti'l-Kutbî*: Kutbuddin Râzi'nin *Şemsiye* şerhiyle ilgili Kalkuta'da bulunan Medrese-i Âliyye'den gelen sorulara cevap sadedinde yazdığı küçük bir risaledir.[375]

20-*Mufîdu'l-Hâidîn fi Cevâbi men Radde alâ Muînu'l-Ğâisîn*: Leknevî'nin babası Molla Abdülhalim Efendi *Muînu'l-Ğâisîn fi Raddi'l-Muğâlitîn* isimli bir eser kaleme almıştır.[376] Ulemadan bazısı bu esere reddiye yazmıştır. Leknevî de babasını müdafaa sadedinde bu eseri telif etmiştir.[377]

2.3.2.2. Münâzara İlmi

1-*el-Hediyyetü'l-Muhtâriyye Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye*: Adududdin İci'nin münazara ilmi hakkındaki risalesine bir ta'lik olarak yazılmıştır. Serkis, *Mu'cem*'inde bu eseri *"Hediyyetü'n-Nediyye Şerhu alâ'l-Adudiyye"* şeklinde kaydetmektedir ki her ikisi de aynı

---

[370] Leknevî, *er-Ref've't-Tekmîl*, s. 23; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 289

[371] Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.*, C. 1, s. 645

[372] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 289

[373] Gös. yer

[374] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 290-291

[375] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 292*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[376] Serkis, *Mu'cem*, C. 2, s. 1598

[377] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 293

eserdir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[378]

2-*Hâşiyetü ala Şerhi'ş-Şerîfiyye*: Seyyid Şerif Cürcânî münazara ilmi konusunda bir eser kaleme almıştır. Mevlevi Abdürraşid el-Confûrî de bu esere bir şerh yazmış ve *er-Raşidiyye* adını vermiştir. Leknevî bu şerhe bir ta'lik yazmıştır.[379]

2.3.2.3. Akâid

1-*el-Âyâtü'l-Beyyinât alâ Vücûdi'l-Enbiyâi fi't-Tabakât:* Bu eser Urducadır. Leknevî, İbn Abbas (r.a.)'ın bir rivayetini savunur.[380]

2-*Hâşiyetü alâ Havâşi'l-Hayâli*: Teftâzani'nin *Şerhu'l-Akâid* isimli meşhur eserine Osmanlı ulemasından Hayâli'nin yazdığı haşiye üzerine kaleme aldığı bir haşiyedir.[381]

3-*Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye.*[382]

4-*Dâfiu'l-Vesvâs fi Eseri'bni Abbâs:* Leknevî bu eserini Urduca kaleme almıştır. *el-Âyâtü'l-Beyyinât alâ Vücûdi'l-Enbiyâi fi't-Tabakât* adlı eserinin çok kısa olduğunu düşünen Leknevî mevzuyu biraz daha şerhetmek ve açıklığa kavuşturmak maksadıyla bu ikinci kitabı kaleme almıştır.[383]

5-*Cem'u'l-Ğurar fi Raddi Nesri'd-Dürar*: Leknevî'nin babası *Nazmü'd-Dürar fi Silki Şakki'l-Kamer* isminde Hz. Peygamber'in ayın yarılmasıyla ilgili mucizesi hakkında bir eser kaleme almıştı. Ahmed Ali Mustafa Âbâdi de buna *Nesru'd-Dürar* isminde bir reddiye yazmıştı. Leknevî bu reddiyeye bir cevap sadedinde bu eseri kaleme almıştır.[384]

2.3.2.4. Dil Bilimleri

---

[378]Serkis, *a.g.e.,* C. 2, s. 1597; Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 23; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 295; Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî*, C. 1, s. 273; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[379] Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 23; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 294-295

[380] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 166*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[381] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 167

[382] Gös. yer

[383] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 168*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[384] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 218*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

1-İmtihânu't-Talebe fi's-Sîyeği'l-Müşkile: Bu eser Farsçadır. Leknevî bu eseri Arapça'daki müşkil siğaların çekimini izah için 12 yaşlarındayken kaleme almıştır.[385]

2-et-Tıbyân fi Şerhi'l-Mîzân: Eser Farsçadır. Leknevî bu eserini 12 yaşları dolaylarındayken *Mizânü's-Sarf* isimli esere şerh olarak kaleme almıştır.[386]

3-Tekmiletü'l-Mîzân: Leknevî bu eserini *"et-Tıbyân fi Şerhi'l-Mîzân"* isimli eserine tetimme (ilave-tamamlayıcı) olarak kaleme almıştır.[387]

4 -*Şerhu Tekmileti'l-Mîzân*[388]

5- *Çarkel:* Farsça bir eserdir Arapça siğaların çekimi hakkındadır.[389]

6- *Hayru'l-Kelâm fi Tashihi "Kelâmu'l- Mulûki Mulûku'l-Kelâm":* Leknevî bu eserinde "كلام الملوك ملوك الكلام" ibaresinin irabının vecihlerini ele almıştır.[390]

7- *İzâletü'l-Cemd an İ'râbi Ekmeli'l-Hamd:* Bu kitabında Leknevî,

الحمد لله أكمل الحمد ibaresinin irabıyla ilgili vecihleri zikretmiştir. Ref, nasb ve cer olmasının caiz olduğunu fakat evla olanın nasb olması gerektiğini tesbit etmiştir.[391]

8-*Tuhfetü's-Sikât fi Tefâduli'l-Lüğât:* Arapça, Süryanice, Farsça ve Hintçe gibi dillerin

---

[385] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 296; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[386] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 297; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[387] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 297; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[388] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 298; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[389] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 298; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[390] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 296; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[391] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 22; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 296; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

bir birine göre üstünlüklerini ve bu konudaki rivayetleri ele almıştır. Eser tamamlanmamıştır.[392]

2.3.2.5. Fıkıh Usulü

1-*Hâşiyetü alâ't-Telvîh*: Sadru'ş-Şeria usul-ü fıkıh sahasında önce *Tenkîhu'l-Usûl* diye bir kitap yazmış arkasından da buna *et-Tevdîh fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh* isminde bir şerh yazmıştır. Teftâzâni bu şerh üzerine *et-Telvîh* isminde bir şerh yazmıştır. İşte Leknevî bu *Telvîh* üzerine bir hâşiye kaleme almıştır.[393]

2.3.2.6. Fıkıh

1-*Âkâmü'n-Nefâis fi Edâi'l-Ezkâr bi Lisâni'l-Fâris:* Leknevî bu eserinde ibadetlerde Farsça'nın kullanılmasının hükmünü incelemektedir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[394]

2-*İhkâmü'l-Kantara fi Ahkâmi'l-Besmele*: Bu eserinde Leknevî, besmelenin lüğavi anlamı, besmelenin Kur'an'dan olup olmaması ve ibadetlerde besmeleyle ilgili konuları ele almıştır. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur.[395]

3-*el-İfsâh an Şehâdeti'l-Mer'eti fi'l-İrdâ'*: Leknevî ile Dekken medreselerindeki bazı hocalar arasında süt annenin şahitliğiyle ilgili bir mesele hakkında münakaşa olmuştu. Mesele özetle şöyledir: Bir adam bir kızla nişanlansa ve nişanlandıktan sonra kızın annesi ben bu oğlanı emzirmiştim dese fakat ne kadın ne de erkek herhangi bir şahidi bulunmasa bu kadının şahitliğine itibar edilir mi? Leknevî bu mesele hakkında *el-İfsâh'*ı kaleme almıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur. [396]

4-*İkâmetü'l-Hücce alâ enne'l-İksâra fi't-Teabbudi Leyse bi Bid'a*: Leknevî bu risalesinde tüm zamanını ibadet ve zühde vermeyi meneden rivayetlerin ne manaya geldiğini,

---

[392] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 208*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[393] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 195

[394] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 4, s. 333; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 196*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1595

[395] Leknevî, *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî*, C. 1, s. 33; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 198*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[396] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 5, s. 201; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 200-201*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

bu rivayetlerle seleften kendini zühd ve ibadete verenlerin nasıl telif edilebileceğini izah etmeye çalışır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[397]

5-*İmâmü'l-Kelâm fi mâ Yetealleku bi'l-Kırâeti Halfe'l-İmâm*: Namazda imama uyanların kendilerinin kıraatta bulunup bulunmayacağıyla ilgili meseleyi mezheplerin görüşleri açısından ele alıp en doğru olan görüşün imamın arkasındaki kişilerin de kıraat etmesi olduğu sonucuna varır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[398]

6-*Ğaysü'l-Ğumâm alâ Havâşî İmâmi'l-Kelâm*: Leknevî bu eserini bir önceki *İmâmü'l-Kelâm* isimli eserine ta'lik olarak kaleme almıştır.[399]

7-*el-İnsâf fi Hükmi'l-İ'tikâf:* İ'tikâfin kifaye bir sünnet-i müekkede mi yoksa aynî bir sünnet-i müekkede mi olduğu konusunu açıklığa kavuşturmak için yazılmıştır. Bu esere yazmış olduğu *el-İs'âf bi Tahşiyeti'l-İnsâf* isimli haşiyeyle beraber *Mecmûatü Resâli'l-Leknevî* içinde basılmıştır.[400]

8-*Tuhfetü'l-Ahyâr fi İhyâi Sünneti Seyyidi'l-Ebrâr*: Bu eserinde Leknevî, fıkıhçılara göre sünnet kavramını ele almıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[401]

9- *Nuhbetü'l-Enzâr alâ Tuhfeti'l-Ahyâr*: Leknevî'nin kaleme aldığı *et-Tuhfetü'l-Ahyar* isimli kitaba bir ta'lik çalışmasıdır. Bu çalışmada bazı isimlerin terceme-i hâli, bazı hadislerin tahkik ve tahrici ve bazı kitapların tanıtımı hakkında bilgiler vermiştir.[402]

10-*Tuhfetü't-Talebe fi Tahkîki Meshi'r-Rakabe*: Boynu meshetmenin hükmünü ve bu konuda varid olmuş rivayetlerin değerlendirmesini yapar. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur.[403]

11-*Tuhfetü'l-Kemele alâ Havâşi Tuhfeti't-Talebe*: Bu eserini Leknevî, Tuhfetü't-

---

[397] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* 2/153; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 201-202*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[398] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 1; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 203-204*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1595

[399] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 240*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[400] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 377; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 205*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[401] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 4, s. 241; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 207*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[402] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.* , s. 251*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[403] Leknevî, *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî,* C. 1, s. 249; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 210*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

Talebe isimli eserine ta'lik olarak yazmıştır. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur.[404]

12-*Tühfetü'n-Nübela fi Cemâati'n-Nisâ*: Bu eserinde Leknevî, kadınların kendi aralarında namazlarını cemaatle kılmaları konusunu ele almaktadır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur. [405]

13-*et-Tahkîku'l-Acîb fi't-Tesvîb*: Tesvîb, ezandan sonraki kâmete ve sabah ezanındaki "es-Salâtü Hayrun-Mine'n-Nevm" ifadesine verilen isimdir. Leknevî bu risalesinde bu konudaki rivayetleri ve ulemanın bu konudaki görüşlerini münakaşa etmiştir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[406]

14-*Tedvîru'l-Felek fi Husûli'l-Cemâati bi'l-Cinni ve'l-Melek*: Leknevî bu eserinde cin ve meleklere uyularak cemaat teşkil edilebilir mi? Bu konuda fukahanın görüşleri nelerdir? şeklindeki sorulara cevap aramıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[407]

15-*Tervîhu'l-Cinân bi Teşrîhi Hükmi Şurbi'd-Duhân*: Bu eserde sigara içmenin hükmü elen alınmış olup ne haram diyenlerin ne de mübah diyenlerin isabet edemedikleri tesbit edilmeye çalışılmış ve kerahetle mübah olduğu görüşüne meyledilmiştir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[408]

16-*Zecru Erbâbi'r-Rayyân an Şurbi'd-Duhân*: Bazı kimselerin sigara içmeyi caiz görüp hatta bunun orucu bile bozmayacağı görüşünde olduklarını işitince Leknevî konuyu bu eserini yazmak suretiyle açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[409]

17-*et-Ta'lîk alâ Nûri'l-Îmân bi Ziyârati Âsâri Habîbi'r-Rahmân*: Leknevî'nin babası Molla Abdülhalîm Efendi, Rasulullah (s.a.v)'in kabrini ziyaret hususunda *Nûri'l-Îmân bi*

---

[404] Leknevî, *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî,* C. 1, s. 249; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 211*;* Abdülhayy el-Hüsenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[405] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 5, s. 211; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 212*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[406] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 381; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 213-214*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[407] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 1, s. 369*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 215*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[408] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 251; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 216*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[409] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 311; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 226*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

Ziyârati Âsâri Habîbi'r-Rahmân isimli bir eser kaleme almıştır. Leknevî de bunun üzerine bir ta'likte bulunmuştur.[410]

18-*el-Kavlü'l-Câzim fi Sükûti'l-Haddi bi Nikâhi'l-Mehârim*: İmam Leknevî'ye şii bir kimse gelip evlenilmesi haram olan kişilerle nikahın Hanefilere göre haddin düşmesine sebep olması gerekçesiyle Hanefilerin evlenilmesi haram olan kimselerle nikahlanmayı helal gördüklerini söylemiş ve bununla Hanefi mezhebine saldırmaya çalışmıştı. İmam Leknevî de bu kimseye cevap sadedinde bu eserini kaleme almıştır. Burada kısaca haddin düştüğü kanaatinde olmalarının onların evlenilmeleri haram olan kimselerle nikahın helal olduğu kanaatinde olmalarını gerektirmeyeceği ve bu iki husus arasında lazım-melzum ilişkisinin olmadığı üzerinde durulmuştur.[411]

19-*et-Ta'lîk alâ'l-Kavli'l-Câzim* : Bu eseri de *el-Kavlü'l-Câzim fi Sükûti'l-Haddi bi Nikâhi'l-Mehârim* adlı eseri üzerine bir ta'lik çalışmasıdır.[412]

20-*Hâşiyetü ale'l-Câmü's-Sağîr*: İmam Muhammed'in *Câmiu's-Sağir* isimli fıkıh ilmiyle alakalı kitabı Leknevî'den önce matbaada basılmıştı. Leknevî bu eseri yazma nüshalarıyla karşılaştırmak suretiyle tahkik edip bastı. Bu basım esnasında bazı kapalı mevzuları açığa kavuşturacak ta'liklerde bulunmuştur.[413]

21-*Hâşiyetü'l-Hidâye*: Leknevî, Merginânî'nin *el-Hidaye* isimli fıkıh kitabının tahkikli basımını yapmış babasıyla birlikte bu kitaba bazı kapalı ve açıklanması gerekli kısımlar için hâşiyeler yazmışlardır. Eseri bu şekilde basıma vermişlerdir. Hâşiye bu haliyle babasıyla birlikte oluşturdukları bir eser hüviyetine sahiptir.[414]

22-*Hüsnü'l-Velâye bi Halli Şerhi'l-Vikâye: Vikâye* isimli eser Hanefi mezhebinin en önemli fıkıh kitaplarından biridir. Tâcü'ş-Şerîa Mahmud b. Sadru'ş-Şerîa Ahmed b. Ubeydullah el-Buhari tarafından *el-Hidaye* kitabından seçilerek vücuda getirilmiştir. Daha sonra Ubeydullah Sadru'ş-Şerîa b. Mes'ud b. Mahmud Tâcu'ş-Şerîa (v.747/1346) tarafından buna bir şerh yazılmıştır. Babasıyla beraber bu şerhi okurken bazı kapalı yerleri izah sadedinde babasının açıklamalarını kaydeden Leknevî onlardan bu ta'lik eseri vücuda getirmiştir.[415]

---

[410] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 218

[411] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 245*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[412] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 218

[413] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 221

[414] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 221

[415] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 222

23-*Umdetü'r-Riâye fi Halli Şerhi'l-Vikâye*: Leknevî bir önceki maddede belirttiğimiz üzere kaleme aldığı ta'lik çalışmasını genişletme gereği duyarak bu eseri yazmıştır.[416]

24-*es-Siâye fi Keşfi mâ fi Şerhi'l-Vikâye*: Bu eserinde ise geniş izahlarla *Vikaye* şerhini ele almıştır. Eser tamamlanmamıştır.[417]

25-*Rad'u'l-İhvân an Muhdesâti Âhiri Cum'ati Ramadân*: Leknevî zamanında ortaya çıkan bazı hurafelerle de mücadele etmiştir. O sıralar ortaya çıkan bir hurafeye göre kim Ramazan ayının son Cuma günü beş vakit namazı cemaatle kılarsa bu, tüm ömrünce geçirmiş olduğu namazlar için bir keffaret olur. İşte İmam Leknevî eserinde hurafeyi ele alıp meseleyi açıklığa kavuşturmuştur. Eser *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[418]

26-*Raf'u's-Sitr an Keyfiyeti İdhâli'l-Meyyiti ve Tevcîhihi ile'l-Kıbleti fi'l-Kabr*: Leknevî bu eserinde ölüyü kabre koyarken ne şekilde koyulması gerektiğini ele almış ve kıbleye çevirilmesi meselesi hakkındaki rivayetleri serdetmiştir. *Mecmuatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[419]

27-*Sibâhatü'l-Fikr fi'l-Cehri bi'z-Zikr*: Cehrî zikrin caiz olup olmadığı konusuna açıklık getirmek için bu eserini kaleme almıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[420]

28-*es-Sa'yu'l-Meşkûr fi Raddi'l-Mezhebi'l-Me'sûr*: Leknevî daha önce kaleme aldığı Hz. Peygamberin kabrini ziyaretle ilgili kitabına reddiye yazan Mevlevi Beşir Ahmed es-Sehsevâni'ye bazı noktalarda cevap vermek adına bu eserini kaleme almıştır.[421]

29-*Ğâyetü'l-Mekâl fi ma Yetealleku bi'n-Niâl*: Leknevî bu eserinde abdest ve namazda ayakkabı konusuna açıklık getirmeye çalışmış ve Türkçe'de nalin denilen "na'l"in din

---

[416] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 234-235*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[417] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 231

[418] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 347; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 223*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[419] Leknevî, *Mecmuatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 357*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 225*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1597

[420] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 457; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 229*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[421] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e,* s. 233*;* Abdülhayy el-Hüsenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

dilinde ne anlama geldiğini izah etmiştir. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur.[422]

30-*Zaferu'l-Enfâl alâ Havâşî Ğâyeti'l-Mekâl*: Bu eseri bir önceki maddede adı geçen Ğâyetü'l-Mekâl isimli eseri üzerine bir ta'lik çalışmasıdır. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur. [423]

31-*el-Felekü'd-Devvâr fî Ru'yeti'l-Hilâl bi'n-Nehâr*: Leknevî bu eserinde zevalden önce veya sonra hilal görülse dahi o günün gündüzü iftar etmenin caiz olmadığını ifade etmek için bu eseri yazmış ve fukaha ve ehâdisten yaptığı nakillerle görüşünü isbata çalışmıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[424]

32-*el-Fülkü'l-Meşhûn fi mâ Yetealleku bi'ntifâi'l-Mürteheni bi'l-Merhûn*: Rehin bırakılan maldan rehin bırakılan kişinin faydalanıp faydalanamayacağını faydalanabilirse hangi şartlarla faydalanabileceğini hadislerden ve fakihlerin görüşlerinden yaptığı alıntılarla ele almaktadır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur. [425]

33-*Kûtü'l-Muğtezîn bi Fethi'l-Muktedîn*: Leknevî bu eserinde imama uyan kimsenin kıraat esnasında takıldığında imamını açmasıyla ilgili meseleyi ele almıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur. [426]

34-*el-Kavlü'l-Eşraf fi'l-Fethi ani'l-Mushaf*: Leknevî Haydarâbad'a geldiğinde orada bazı kimselerin cemaatle namaz kılarken önlerine mushafı koyup ya da ellerine alıp imam takıldığında mushaftan imamlarını düzelttiklerini görmüş ve bu bid'atten dolayı şaşkınlık yaşamıştır. Bunun ne derece yanlış ve namazı hem cemaat hem de imam için ifsad edici bir durum olduğunu beyan etmek adına bu eseri kaleme almıştır.[427]

35-*el-Kavlu'l-Menşûr fi Hilâli Hayri'ş-Şuhûr*: Leknevî, bu eserinde Ramazan

---

[422] Leknevî, *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî,* C. 1, s. 157; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 237*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[423] Leknevî, *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî,* C. 1, s. 157; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 234*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[424] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî*, C. 2, s. 219; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 241*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[425] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 401*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 242*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[426] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 235; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 243*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[427] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 244-245*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1269

hilalinin tesbitinde yıldız hesabına ve müneccimlerin sözlerine itimad edip hilali gözetlemek için hazırlık yapılmamasına karşı çıkmakta ve meseleyi bu eserinde inceleme konusu yapmaktadır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[428]

36-*el-Kavlu'l-Mensûr alâ'l-Kavli'l-Menşûr*: Bu eser bir üst maddedeki *"el-Kavlü'l-Menşûr"* isimli eser üzerine yazılmış bir ta'lik çalışmasıdır.[429]

37-*el-Kelâmü'l-Celîl fi mâ Yetealleku bi'l-Mindîl*: Abdestten sonra mendil ve havlu kullanımı ve benzeri meseleleri rivayetler muvacehesinde ele alan bir eserdir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[430]

38-*el-Kelâmü'l-Mübram fi Nakzi'l-Kavli'l-Muhakkaki'l-Muhkem*: Leknevî bu eserini Mevlevi Muhammed Beşîr es-Sehsevânî'ye (v. 1323/1905) reddiye olarak Urduca kaleme almıştır. Sehsevânî hacda Hz. Peygamber (s.a.s)'in kabrini ziyaretin Hanefiler'in cumhuruna göre vacip değil müstehab olduğunu ifade etmek için *el-Kavlü'l-Muhakkaku'l-Muhkem fi Ziyârati Kabri'l-Habîbi'l-Ekram* isminde bir eser yazmıştır. Leknevî de Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaretin vacip olduğunu ispatlamak için bu eseri kaleme almıştır.[431]

39-*el-Kelâmü'l-Mebrûr fî Raddi'l-Kavli'l-Mensûr*: Leknevî Sehsevâni'ye cevap mahiyetinde *el-Kelâmü'l-Mübram"*ı yazınca Sehsevâni de bir süre sonra Leknevî'ye cevaben *el-Kavlü'l-Mensûr fi Ziyârati Seyyidi'l-Kubûr* diye bir eser yazmış ve Leknevî'nin dayandığı hadislerin zayıf olduğunu ifadeye çalışmıştır. Leknevî de bunun üzerine sadedinde olduğumuz eseri kaleme almıştır.[432]

40-*Mecmûatü'l-Fetâvâ*: Halk ve ulema Leknevî'yi fetva makamı olarak görüyor ve ona fikhi ve akidevi mevzuları danışıyordu. O da kah Arapça, kah Urduca ve kah Farsça olmak üzere fetvalarını kaleme alıyordu. Bu da özellikle halkın fetvalardan tam anlamıyla istifadesini zorlaştırıyordu. Müfti Beraketullah Firangi Mahal fetvaları Urduca'ya tercüme edip topluca yayınlamıştır. [433]

---

[428] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 209; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 247*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1269

[429] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 246*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1269

[430] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 5, s. 367; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.* , s. 248*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

[431] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 311*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

[432] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 311*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

[433] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 250-251*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

41-*Nüzhetü'l-Fikr fi Sübhati'z-Zikr:* Sufilerin edindikleri virdlerin sünnet mi yoksa bid'at mı olduğunu nakiller çerçevesinde ele almaktadır. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur.[434]

42-*en-Nefha bi Tahşiyeti'n-Nüzhe*: Bu eser *Nüzhetü'l-Fiker'*e ta'lik olarak yazılmıştır. *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî* içinde matbudur.[435]

43-*Nef'u'l-Müftî ve's-Sâil bi Cemîi Müteferrikâti'l-Mesâil*: Abdest, namaz gibi değişik fikhi meselelerde sorulan sorular sebebiyle kaleme alınmış bir eserdir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur. [436]

44-*Hediyyetü'l-Mu'tedîn ilâ Fethi'l-Muktedîn*: Leknevî, bu eserini daha önce Arapça yazdığı iki eserindeki aynı mevzuyu Urduca ele almıştır. Mushafi önüne alarak cemaat imamlarının takıldığı yerleri düzeltebilir mi? Bu konuyu ele alan Leknevî, soruya hayır şeklinde cevap vermiştir.[437]

45-*el-Heshese bi Nakzi'l-Vudûi bi'l-Kahkaha*: Namazda kahkahayla gülmenin hem namazı hem de abdesti bozması konusunu ele almaktadır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[438]

46-*Ta'lîku ale'ş-Şerîfiyye Şerhi's-Sirâciyye:* Muhammed b. Abdi'r-Raşîd es-Secâvendî (v. 600/1203) ferâiz ilmi konusunda *Sirâciyye* adı verilen bir eser yazmıştır. Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1413) de bunun üzerine *Şerîfiyye* adı verilen bir şerh yazmıştır. Leknevî bu eser üzerine bir ta'lik kaleme almıştır.[439]

47-*el-Letâifü'l-Müstehsene bi Cem'i Hutabi Şuhûri's-Sene*: Leknevî'nin senenin her ayı ve her haftasına mahsus olarak yazdığı hutbelerin bir araya getirilmiş halidir. *Mecmûatü*

---

[434] Leknevî, Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî, C. 1, s. 117; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 252*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

[435] Leknevî, *Mecmûâtü Resâli'l-Leknevî,* C. 1, s. 117; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 254*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

[436] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 4, s. 1*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 255*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270

[437] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 256

[438] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 417; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 257*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.*, C. 2, s. 1597

[439] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 258

Resâili'l-Leknevî içinde matbudur. [440]

48-*İfadetü'l-Hayr fi'l-İstiyâk bi Sivâki'l-Ğayr:* Leknevî, 5-6 sayfalık bu risalesinde başkasının misvağıyla dişleri fırçalamanın caiz olup olmadığı konusunu hem fikhi açıdan ele almış hem de bu konudaki bazı rivayetleri serdetmiştir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.*[441]*

49-*Mukaddimetü Umdeti'r-Riâye fi Halli Şerhi'l-Vikâye*: *Vikâye* şerhi üzerine yazdığı *Umdetü'r-Riâye fi Halli Şerhi'l-Vikâye* isimli çalışma için yazılmış bir mukaddimedir. Bu risalesinde Leknevî, fıkıh ilminin ve mezheplerin gelişmesinden ve özellikle Hanefi mezhebi'nin gelişiminden bahseder. Ardından fikhi ve usûli meselelerle ilgili bazı konuları açıklar.[442]

50-*en-Nâfiu'l-Kebîr li men Yutâliu'l-Câmia's-Sağîr*: İmam Muhammed'in *Câmiu's-Sağîr*'indeki bazı kapalı meseleleri ve açıklanmaya ihtiyaç duyan yerleri talebe ve muallimler için faydalı olacak tarzda izah etmek maksadıyla kaleme aldığı bir risaledir. *Mecmuatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[443]

2.3.2.7. Hadis ve Hadis İlimleri

1-*el-Âsâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa*: Leknevî bu eserinde belli gün ve gecelere has olarak kılınan namazlarla ilgili rivayetleri ele almış ve mevzu olanlarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. [444]Ayrıca kitabın giriş kısmında mevzu hadislere yaklaşımımızın nasıl olması gerektiği hususunda aydınlatıcı açıklamalarda bulunmuştur.[445]

2-*el-Ecvibetü'l-Fâdıle li'l-Es'ileti'l-Aşerati'l-Kâmile*: Leknevî bu eserini Muhammed Hüseyin Lahori (v. 1338) tarafından hadis usulüyle ilgili sorulan on soruya cevap olarak kaleme

---

[440] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 2, s. 1; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 259*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[441] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 3, s. 375*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[442] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 275*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[443] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî*, C. 3, s. 281; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 279*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1597

[444] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 168

[445] Leknevî, *el-Âsâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa*, , thk: Muhammed Said b. Besyûni Zağlûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1984*;* s. 7-36; Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1595

almıştır.[446]

3-*et-Ta'lîku'l-Mümecced alâ Muvattai'l-İmâm Muhammed*: İmam Malik'in İmam Muhammed tarafından rivayet edilen *Muvatta* nüshası üzerine yazılmış bir ta'liktir.[447]

4-*Hayru'l-Haber fi Ezâni Hayri'l-Beşer:* Bu eser hicri 1303/1885'de Leknev'de *Mecmûati Resâili's-Sitte* içinde basılmıştır. Eserde Leknevî, Rasulullah (s.a.v) bizzat ezan okumuş mudur? sorusunu incelemekte ve bu konuda gelen rivayetleri değerlendirmektedir. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[448]

5-*er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl:* Leknevî bu eseri Leknev'de Envâr-ı Muhammedi matbaasında iki cilt halinde basılacak olan Zehebi'nin *Mizânü'l-İ'tidal* isimli eserinin sonuna konması için kaleme almıştır.[449] Böylece Zehebi'nin cerh ve ta'dille ilgili bu kitabı özelinde Cerh ve Ta'dil ilminde sıkça düşülebilecek hatalara ve yanlış anlaşılabilecek hususlara işaret edilmiştir.

6-*Zecru'n-Nâs alâ İnkâri Eseri'bni Abbas*: Mecmûatü Resâili'l-Hams içinde basılmıştır. İbn Abbas (r.a)'den Allah Teala'nın Talak Suresindeki " Allah, yedi göğü ve yerden de onlar gibisini yaratandır" [450] ayetinin tefsiri mahiyetinde aktarılan "Allah yedi yeryüzü yaratmıştır ki onlardan her birinde sizin peygamberiniz gibi bir peygamber, sizin Âdem'iniz gibi bir Âdem, sizin Nuh'unuz gibi bir Nuh, sizin İbrahim'iniz gibi bir İbrahim, sizin İsa'nız gibi bir İsa vardır." rivayeti hakkında uydurma olduğuna yönelik eleştirileri değerlendirmiş ve rivayetin sahih tariklerinin olduğunu ifadeye çalışmıştır.[451]

7-*Şerhu'l-Hısni'l-Hasîn*: Leknevî, bu eserinde İbnü'l-Cezeri'ye ait olan *el-Hısnu'l-*

---

[446] Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâdıle li'l-Es'ileti'l-Aşerati'l-Kâmile,* thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye- Daru's-Selâm, Haleb, 2009*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Selman Başaran (1994), *el-Ecvibetü'l-Fâdıla, DİA*, C. 10, s. 386

[447] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 177*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[448] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 4, s. 321; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 182*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[449] Leknevî, er-Ref' ve't-Tekmîl s. 16*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596; Kehhâle, *a.g.e.*, C. 3, s. 388

[450] Talak Suresi, 65/12

[451] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 1, s. 393*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 189*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

Hasîn isimli kitaba bir şerh yazmıştır.[452]

8-*Zaferu'l-Emânî bi Şerhi Muhtasari'l-Cürcânî*: Leknevî, bu eserinde Cürcânî tarafından kaleme alına muhtasar hadis usulü eserini şerh etmiştir.[453]

9-*Risâletün fi Ma'rifeti'l-Evâil*: Bu eser içinde "Evâil" lafzının geçtiği rivayetleri cem etmek için kaleme alınmış olmalıdır.[454]

10-*Mukaddimetü't-Ta'lîku'l-Mümecced*: İmam Muhammed'in *Muvatta* rivayetinin şerhi olan *et-Ta'lîku'l-Mümecced* için yazılmış bir mukaddimedir. *Muvatta*'dan ve bazı hadis meselerinden bahseder.[455]

2.3.2.8. Tarih, Terâcim ve Diğerleri

1-*Tebsıratü'l-Besâir fi Ma'rifeti'l-Evâhir*: Âhir lafzı geçen rivayetleri (hadis, sahabe sözü ve tabiin sözlerini) bir araya topladığı bir eserdir. Eser tamamlanmamıştır.[456]

2-*el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*: Mahmud b. Süleyman el-Kefevî (v.990/1582) Hanefi mezhebine mensub alimleri tanıttığı *A'lâmü'l-Ahyâr* adında bir tabakat kitabı yazmıştır. Leknevî bu eseri telhis etmiş ve bazı ilavelerde bulunarak eserini kaleme almıştır.[457]

3-*et-Ta'lîkâtü's-Seniyye ale'l-Fevâidi'l-Behiyye*: Bu eserini *el-Fevâidü'l-Behiyye* isimli eserine ta'lik olarak kaleme almıştır.[458]

4-*Tuhfetü'l-Emcâd bi Zikri Hayri'l-A'dâd*[459]

5-*Hayru'l-Amel bi Zikri Terâcimi Ulemâi Firangi Mahal*: Bu kitap tamamlanmamıştır. Fakat vefatından sonra talebesi Muhammed Abdülbâki el-Ensârî tarafından

---

[452] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 190

[453] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, , thk. Abdülfettah Ebu Ğudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut, 1429, s. 21-22*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[454] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 266

[455] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 274*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[456] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 261*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[457] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 268*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[458] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 262*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1597

[459] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 263

tamamlandığı söylenmektedir.[460]

6-*Def'ul-Ğavâye an men Yutâliu Şerhe'l-Vikâye*: Leknevî bu eserini *es-Siâye* isimli eserine bir giriş mahiyetinde kaleme almıştır. Burada *es-Siâye*'de geçen bazı şahıs isimlerinin terceme-i hâline yer vermiştir.[461]

7-*Risâletün Uhrâ fi Terâcimi's-Sâbikîn min Ulemâi'l-Hind*: Bu eseri aslında Leknevî'nin yazmayı planladığı *İnbû'l-Hullân bi Ebnâi Ulemâi Hindüstân* isimli ansiklopedik eserin bir parçası olarak kaleme alınmıştır fakat tamamlanamamıştır.[462]

8-*Tarbu'l-Emâsil bi Terâcimi'l-Efâdil:* Muhtelif mezheplerden 399 alimi ve eserlerini ele aldığı bir çalışmadır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[463]

9-*Ferhatü'l-Müderrisîn bi Zikri'l-Müellefâti ve'l-Müellifîn*: Mühim bazı eserleri ve müelliflerini tanıttığı bir eseridir.[464]

10-*Müzîletü'd-Dirâye li Mukaddimeti'l-Hidâye:* Merğinâni'nin *Hidaye*'sinin matbu basımı için yazdığı mukaddimenin zeylidir. *Hidaye*'de geçen bazı şahıs ve yer isimlerinin yanı sıra bir çok önemli hususu açıklığa kavuşturmak için kaleme alınmış bir eserdir.[465]

11-*en-Nasîbu'l-Evfer fi Terâcimi Ulemâi'l-Mieti's-Sâliseti Aşer*: Bu eser Leknevî'nin yazmak istediği fakat tamamlayamadığı *İnbâu'l-Hullân* isimli ansiklopedik eserin bir parçası mahiyetinde kaleme alınmış fakat tamamlanamamıştır. Abdülhayy el-Haseni ise eseri *en-Nasîfu'l-Evfer …* şeklinde zikretmektedir.[466]

12-*Hasratü'l-Âlem bi Vefâti Merci'i'l-Âlem*: Leknevî bu eserinde babası Muhammed Abdülhalîm'in hayatı ve menakıbını kaleme almıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[467]

---

[460] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 24 (1. Dipnot); Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 263*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[461] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 263

[462] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 265*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[463] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 5, s. 239; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 266; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1597

[464] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 267

[465] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 270

[466] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 281*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

[467] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 5, s. 415; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 281*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269

13-*Derkü'l-Meârib fi Şe'ni Ebi Tâlib*: Bu eser de tamamlanmamıştır.[468]

14-*İbrâzü'l-Ğayyi'l-Vâki' fi Şifâi'l-Ayy*: Leknevî bu eserinde ilmi rakibi sayılabilecek Sıddık Hasan Han'ın muhtelif eserlerindeki terâcim-i hâlle ilgili yanlışları ele alıp açıklığa kavuşturmuştur. Bu eser aynı zamanda Sıddık Hasan Han'a bir eleştiri mahiyeti taşır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[469]

15-*Tezkiratü'r-Râşid bi Raddi Tebsırati'n-Nâkıd*: Leknevî bu eseri Mevlevi es-Sehsevâni'ye ve Sıddık Hasan Han'a bazı hatalarını eleştirmek maksadıyla yazmıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur.[470]

16-*Tenbîhu Erbâbi'l-Hibra alâ Müsâmehâti Müellifi Hıtta*: Leknevî, Sıddık Hasan Han'ın kitaplarında tesbit ettiği 100 hatayı eleştirmek için bu eseri kaleme almıştır. *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî* içinde matbudur. [471]

17-*Zecru'ş-Şübbân ve'ş-Şeybe an İrtikâbi'l-Ğîbe*: Leknevî avam-havas herkesin gıybeti küçümsediğini ve önemsemeden işlediklerini müşahade edip bu konuda yeterli bir eser yazılmamış olduğunu farkedince genç-yaşlı herkesi bu büyük günahtan sakındırmak için bu eserini kaleme almıştır.[472]

18-*Umdetü'n-Nesâih fi Terki'l-Kabâih*: Eser Urducadır. Leknevî, Kibir, Gıybet, Buğz gibi çirkin amelleri alimlerin işlemesine rağmen minberlerde halkı bundan sakındırdıklarını fakat bu sakındırmaların dahi kendileri o çirkin amelleri işliyor olmaları sebebiyle tesirsiz kaldığını görerek avam-havas herkesi sakındırmak adına bu eseri kaleme almıştır.[473]

2.3.3. Ulemanın Onun Hakkındaki Sözleri

İmam Zâhid el-Kevseri Hindistan'daki Hanefi mezhebine mensub muhaddislerden bahsederken Leknevî'yi de zikreder ve şunları söyler:

"*Ahkam hadislerini yaşadığı devirde en iyi bilen odur. 1304/1886'de vefat etmiştir.*

---

[468] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 282

[469] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 6, s. 1*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 282*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1595

[470] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 6, s. 93*;* Veliyyüddin en-Nedvî, *el-İmâm Abdülhayy el-Leknevî,* 284*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1269; Serkîs, *a.g.e.,* C. 2, s. 1596

[471] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 6, s. 390; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 284

[472] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 227*;* Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1270

[473] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 236

Fakat bazı şâz görüşleri vardır ki mezhepte makbul değildir. İçindekileri doğru dürüst bilmeden cerh kitaplarına teslim oluşu bu kitaplardaki (hatalı bilgileri) bilenlerce hoş karşılanacak bir şey değildir."[474]

Leknevî'nin adaşı, hemşehrisi ve çağdaşı olan Abdülhayy el-Haseni onun hakkında şunları söylemiştir:

" *O, zamanındaki eşsiz kimselerden biri olduğu gibi Hindistan'ın en faziletli kimselerinden biriydi. Onu övmek hususunda icma edilmiştir. Yüksek faziletlerini itiraf etme hususunda ihtilaf bile mevcut değildir."* [475]

Ebu'l-Hasen en-Nedvî onu Hindistan'ın kendisiyle övündüğü alimlerden bazılarını sayarken zikreder ve onun bol eser veren velüd bir yazar olduğunu ifade etmeden hemen önce hakkında "*Hindistan'ın allâmesi ve müteahhirun dönemi alimlerinin övünç kaynağı*" nitelemesinde bulunur.[476]

Hindistan'ın Leknevî'nin döneminde yaşayan büyük alimlerinde Muhammed Nezir Hüseyin ed-Dihlevi, bir topluluk önünde ona şöyle hitabederek övgülerde bulunmuştur:

" *Sen zamanının biriciğisin (ferîdü dehrihi). Asrının tekisin (vahîdu asrihi). Bu yüzyılda senin getirdiğini kimse getirebilmiş değildir (mâ câe ehadün bimâ ci'te bihi fi hazihi'l-mieti). Allah senin hayatına bereket katsın."*[477]

2.4. İlmi Kişiliği

Leknevî, kısa ömrüne rağmen çok önemli ilmi çalışmalara imza atmış mühim bir şahsiyettir. Hayatının son dönemine doğru yaşadığı akıl zayıflaması gibi rahatsızlıklıklar haricinde keskin zekası ve kuvvetli hafızasıyla akranları arasından sıyrılıp öne geçmiştir. İlimde takib ettiği metod tahkiktir. Hatta onun günümüz edisyon kritik yöntemlerine yakın bir tarzda tahkikli basımlar yaptığı bu sebepten bu tür tahkiklere öncülük ettiği Süleyman en-Nedvî tarafından iddia edilmektedir.[478] Bunun

---

[474] Muhammed Zâhid el-Kevseri, *Fıkhu Ehli'l-Irâk ve Hadîsuhum*, thk: Abdülfettah b. Muhammed Ebu Gudde, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, Mısır, 2002, s. 77

[475] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1268

[476] Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 54

[477] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 87

[478] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 158

yanı sıra Hanefi olmasına rağmen hadis merkezli bir ilmi anlayışı benimsediğinden kimi zaman mezhebinin görüşlerine aykırı olan görüşleri delillerini daha kuvvetli bulduğundan kabul etme yoluna gitmiştir.[479]

2.4.1. Hocaları ve Talebeleri

Asırlar boyu İslami ilimlerle meşgul olmuş alim bir sülaleden gelen Leknevî gözlerini ilimle dopdolu bir eve açmıştır. İlk ve en önemli hocası babası Molla Abdülhalîm olmuştur. Kendisinden akli ve nakli ilimleri tahsil etmiştir. Vefat edene kadar da babasının yanından ayrılmamış her fırsatta ondan istifade etmenin yollarını aramıştır. Birçok alimden ders görmek ve icazet almak ilim dünyasında önemli görülen işler arasındadır. Fakat bazıları çok fazla hocadan okumamış olmalarına rağmen ilimde yüksek mertebeleri elde edebilmişlerdir. Leknevî de bunlardan biridir. Onun da hocalarının sayısı pek fazla değildir. Leknevî'nin hocalarını sıralamak gerektiğinde bu zatların öncelikle iki kısımda mütalaa edilmesi gerektiğini müşahede etmekteyiz. Birinci gruptakiler Leknevî'nin bizzat dizlerinin dibine çöküp kendilerinden ders aldıkları kimselerden oluşurken, ikinci gruptakiler bizzat derslerinde bulunmamışsa da kendisinden icazet almak suretiyle talebesi olduğu kimselerdir.

Birinci gruba dâhil olup Leknevî'nin bizzat ders aldığı hocaları:

1-Babası Molla Muhammed Abdülhalîm (v. 1285/1868): Akli ve nakli ilimlerde kendisinden çokça istifade etmiştir. Ayrıca babası Harameyn ziyaretinde aldığı icazetlerin tümü hakkında Leknevî'ye icazet vermiştir.

2-Müftü Nimetullah b. Nurullah (v. 1299/1881) : Hey'et, hendese ve hesap gibi riyâzi ilimlerde ve mantık gibi akli ilimlerde ileri seviye de olan bir alimdir. Leknevî ve babası Abdülhalim kendisinden riyazi ve akli ilimleri okumuştur.[480]

3-Muhammed Hâdim Hüseyin Muzafferpuri: Leknevî'nin babasının en sadık ve en ileri gelen talebesidir. Leknevî ile beraber Molla Abdülhalim'e yardım eder ve kitaplarını basılması işlerini takib ederdi. Babasının vefatından sonra Leknevî ondan Farsça ve riyâzi ilimlerle ilgili dersler almıştır.[481]

İkinci gruba dahil olup bizzat derslerinde bulunmamakla birlikte akli ve nakli ilimlerde

---

[479] Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmil*, s. 36

[480] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.*, C. 8, s. 1125-1126; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 100

[481] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.*, s. 101

kendilerinden icazet aldığı hocalarıdır ki bunlardan icazeti babasıyla beraber Haremeyn ziyareti sırasında edinmiştir. İsimleri şunlardır:[482]

1-Ebu'l-Abbas Ahmed b. Zeyn Dahlân (v. 1304/1886): Mekke'nin şafii müftüsüdür. Vehhabilikle yapmış olduğu mücadele ile meşhur olmuştur.[483] Leknevî henüz daha on beş yaşındayken babasıyla gittiği Haremeyn'de bu büyük alimle karşılaşmış ve ondan övgüyle dolu bir icazet almıştır.[484]

2-Şeyh Ali el-Harîri

3-Abdülğani b. Ebi Said ed-Dihlevi

4-Muhammed Abdullah b. Ali el-Âmiri el-Hanbelî

Leknevî, uzun ömürlü bir alim olmamasına rağmen genç yaşta Hindistan sathında yaygın bir üne kavuşmuştur. Her taraftan alimler ve talebeler ziyaretine gelir kendisinden bir şekilde istifade ederlerdi. Leknevî'nin talebelerinden sözederken çok büyük bir rakamdan bahsettiğimizi ifade etmeliyiz. Fakat bunlar içerisinde önde gelen birkaç isim şunlardır: [485]

1-İdris b. Abdilali el-Hanefi (v. 1330/1911)

2-İfhâmullah b. İn'âmullah el-Leknevî (v. 1316/1898)

3-Envârullah b. Şücâuddin el-Hanefi (v. 1336/1917)

4-Seyyid Emin b. Taha el-Hüseyni en-Nasîrâbâdî (v. 1349/1931)

5-Bediuzzaman b. Mesihuzzaman el-Leknevî (v. 1304/1886)

6-Hafizullah b. Dîn Ali el-Bendevî (v. 1362/1943)

7-Şîr Ali b. Rahim Ali el-Haydarâbâdî (v. 1354/1935)

8-Zuhurulislam b. Hasen Ali el-Fetihpûri (v. 1329/1911)

9-Muhammed Mekki b. Sehâvet Ali el-Confûrî (v. 1322/1904)

10-Osman b. Eşref Ali el-Hanefi

2.4.2. İlmi Tartışmaları

Leknevî, dönemindeki ulemayla sürekli iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Hem onlara saygı ve sevgi beslemiş hem de kendisi onlardan sevgi ve ihtirâm görmüştür. Bu onun alimlerle

---

[482] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1268

[483] Serkis, *a.g.e.,* C. 1, s. 990; Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.,* C. 1, s. 143

[484] Leknevî, *en-Nâfiu'l-Kebîr*, s. 71; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 102

[485] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 120-129

münakaşa ve münazaralarda bulunmasına engel olmamıştır. Dönemindeki alimler onun ilimdeki üstünlüğünü ve faziletini teslim etmişlerdir. Leknevî'nin döneminde ulemayla ilişkilerini iki ana kısımda incelemek mümkündür. Birinci kısımdakiler kendisiyle muvafakat içerisinde olduğu kimselerdir. Bunlarla karşılıklı ziyaretleşmelerde bulunmuşlar ve genellikle aralarında pek fazla münakaşa cereyan etmemiştir. Bu kısma dahil olanlardan bazıları şunlardır:

Muhaddis Nezir Hüseyin ed-Dihlevi (v. 1320/1902): Kendisi Şah Abdülaziz ed-Dihlevi'nin torunu İshak b. Muhammed ed-Dihlevi'nin talebesidir. Uzun süre Delhi'de ders vermiştir. Talebeleri arasında *Ebu Davud* şerhi *Avnu'l-Ma'bûd*'un yazarı Şemsülhak ed-Diyânevi de yer alır. Leknevî, Delhi'ye geldiğinde Nezir Hüseyin'i ziyaret etmiş o da Leknevî'yi muhabbet ve ihtiramla karşılamıştır.

Mevlâna Fazlurrahman Genc Muradâbâdî (v. 1313/1909): Kendisi hem Şah Abdülaziz ed-Dihlevi'nin hem de torunu İshak b. Muhammed ed-Dihlevi'nin talebesidir. Zühd ve takvasıyla meşhurdur.[486] Leknevî bu büyük alimi de ziyaret etmiştir. Mevlana Fazlurrahman, Leknevî'nin hadis ve fıkıh ilmindeki derin bilgisini methetmiştir.

Muhammed Kasım Nanotevi: Diyobend'deki meşhur Daru'l-Ulûm'un kurucusudur. Leknevî'nin onunla da iyi ilişkileri mevcuttur. Hatta Nanotevi'ye hediyeler gönderdiği rivayet edilmektedir.[487]

İkinci kısmdakiler kendileriyle ilmi tartışmalarda bulunduğu kimselerdir. Bunlarla ilmi münakaşalar yapmış ve bazıların kitaplarında gördüğü hatalara reddiyelerde bulunmuştur. Bu ilmi münakaşalar Leknevî'nin ilmi hayatında büyük bir yekün teşkil etmektedir. Kendisiyle ilmi münakaşalarda bulunduğu bu ikinci sınıfa dahil olan kimselerden en önemlileri şunlardır.

Sıddık Hasan Han Kannûcî (v. 1339/1921): Hindistan'da muhtelif merkezlerde ilim tahsil ettikten sonra Haremeyn'e gitmiş ve Hac farizasını yerine getirmenin yanı sıra oradaki ulemadan istifade etmeye çalışmıştır. Yemen'e yaptığı seyahatinde Şevkânî'nin talebelerinden ders görmüştür. Hindistan'a döndükten sonra Bhopal kraliçesiyle evlenmiş ve İngilizler tarafından Bhopal emiri olarak kabul edilmiştir. Kendisi o dönemde Hindistandaki Ehl-i Hadis ekolünün en önemli temsilcilerinden biridir. Mezhep imamlarına ve sufilere karşı şiddetli bir muhalefet göstermiştir. Ünlü mutasavvıf Fazlurrahman Genc Muradâbâdî'nin himmetiyle ömrünün sonuna doğru bundan tevbe ettiği ve son eserinde bu görüşlerini dile getirdiği rivayet

---

[486] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.,* C. 8, s. 1326-1327

[487] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 300

edilmektedir.[488]

Leknevî'yle aralarındaki ilmi ihtilaflar Leknevî'nin onun bazı kitaplarında ulemanın doğum ve ölüm tarihleriyle ilgili verdiği yanlış bilgileri düzeltmesi sebebiyle başlamıştır. Leknevî *en-Nâfiu'l-kebir* ve *et-Ta'likâtü's-Seniyye* isimli kitaplarında bunlardan bazılarına değinmiştir.[489]

Sıddık Hasan Han *el-İksîr fi Usuli't-Tefsîr* isimli kitabında Fahruddin Razi'nin ölüm tarihini hicri 660/1261 olarak vermiştir. Leknevî' de onun *İthâfü'n-Nübela* isimli eserinde Fahruddin Razi'nin ölüm tarihini bu sefer 606/1267 olarak verdiğini göstermek suretiyle iki tarih arasındaki çelişkiyi ortaya çıkarmış ve Sıddık Hasan Han'ı eleştirmiştir.

Sıddık Hasan Han, *İthâfu'n-Nübela* isimli eserinde İbnü'l-Hümâm'ın Hanefi mezhebinde müteassıb bir kimse olduğunu iddia etmiştir. Leknevî ise İbnü'l-Hümâm'ın hadislere aykırı olması gerekçesiyle birçok meselede Hanefi mezhebinin görüşlerine muhalefet ettiğini ifade ederek bu suçlamanın büyük bir yalan olduğunu ileri sürmüştür.

Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'ın kitaplarındaki düzelttiği hatalardan biri de *el-Cennetü bi'l-Üsveti'l-Haseneti bi's-Sünne* isimli kitabıyla ilgili olmuştur. Bu kitapta Sıddık Hasan Han Süyuti'nin İbn Hacer'in talebesi olduğunu ifade etmiştir. Leknevî de bizzat Süyuti'nin *Hüsnü'l-Muhâdara* isimli eserinde bildirdiğine göre İbn Hacer'in vefat tarihi hicri 852/1448'dir. Süyuti'nin doğumu ise 849/1445 olduğuna göre nasıl olur da İbn Hacer'in talebesi olması mümkün olur? diyerek Sıddık Hasan Han'ın bu ifadelerinin büyük bir hata olduğunu zikretmiştir.

Sıddık Hasan Han'a yönelik eleştirilerinden bir diğeri *et-Ta'lîkâtü's-Seniyye* isimli kitabında vaki olmuştur. Leknevî, Sıddık Hasan Han'ın Cürcânî'ye ait olan hadis usulüyle ilgili *Muhtasar*'ın İbn Ebi Şerif'e ait olduğunu iddia ettiğini fakat bununla ilgili sadra şifa bir delil gösteremediğini ifade etmek suretiyle Sıddık Hasan Han'ı eleştirmiştir.

Sıddık Hasan Han *el-İksîr fi Usûli't-Tefsîr* isimli eserinde Alâuddin el-Kuşenci'nin Kuşenc denilen memlekete nisbetle bu ismi aldığını ifade etmiştir. Leknevî *et-Ta'lîkâtü's-Seniyye* isimli eserinde bunun bir hata olduğunu zira bu zata Kuşenci denilmesinin sebebinin başka olduğunu zikretmiştir. Kuşenci'nin babası Uluğ Bey'in hizmetkarlarından biridir. Onların dilinde Bâzi denilen kuşu besleyenlere bu isim verilmektedir. Alâaddin'e de Kuşenci nisbesinin

---

[488] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* s. 1246-1250

[489] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 37

verilmesinin sebebi budur diyerekten Leknevî, Sıddık Hasan'ın el-Kuşenci'yle ilgili verdiği bilgileri eleştirmiştir.

Leknevî'nin bu reddiye ve tenkidleri Sıddık Hasan Han'a ulaştığında üzülüyor, taassub ve inada meylediyordu. Bu sebepten Leknevî ona tenkidlerde bulunmaktan vazgeçmeye başlamıştı ki Ebu'l-Feth Abdünnâsır isminde tanınmayan bir kimse Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'a eleştirilerine karşılık *Şifâu'l-Ayy ammâ Evradehu'ş-Şeyh Abdülhayy* isminde bir reddiye kaleme almıştır. Leknevî de bu esere cevap sadedinde *İbrâzu'l-Ğayyi'l-Vâkı' fi Şifâi'l-Ayy* isimli eserini yazmıştır. Bu eserde kendisine reddiye yazan kişinin Bhopal'de tanınmadığını ya bir liyakatsiz ilim talebesi ya da Muhammed Beşir es-Sehsevânî olduğu bilgisinin kulağına geldiğini ifade etmiştir. Eserinde ayrıca Sıddık Hasan Han'ın başka hatalarına da temas etmiştir. Bu kitabın çıkmasından kısa süre sonra Ebu'l-Feth müstear ismiyle yazan kişi Leknevî'nin yazdıklarına reddiye sadedinde *Tebsiratü'n-Nâkid bi Reddi Keydi'l-Hâsid* isminde bir kitap kaleme almıştır. Bu kitapta Sıddık Hasan Han'ın vaki olan hatalarının ya kaynak olarak kullandığı nüsha ve basımların hatalı olmasından kaynaklandığını veya Sıddık Hasan Han'ın yazım esnasında kaynağa doğrudan müracaat etmemiş olması gibi küçük kusurlardan kaynaklandığını ifadeye çalışmıştır. Fakat bu eser Leknevî'ye hasetçilik suçlamasında bulunduğu için Leknevî bu esere reddiye olarak *Tezkiratü'r-Râşid bi Reddi Tebsıratü'n-Nakid* isimli eserini kaleme almıştır. Bu eserinde eleştirilerin ilmi kaygılardan ve muhatabının hatalarını görüp düzeltebileceğine olan inancından kaynaklandığını ifade etmiştir. Leknevî'yle karşı taraf arasındaki bu reddiyeleşme süreci Leknevî'nin vefatıyla sona ermiştir. [490]

Muhaddis Muhammed Beşîruddin b. Sadruddin el-Amri es-Sehsevâni (v.1323/1905): Memleketi Sehsevan'da ilk eğitimini gördükten sonra Leknev ve Delhi'de ilim tahsil etmiş olan Sehsevâni daha önce zikri geçen Nezir Hüseyin ed-Dihlevî'nin talebelerindendir. Önceleri Hanefi mezhebinden iken daha sonraları dönüşüme uğrayan fikirleri neticesinde mezhebleri taklid etmeye karşı savaş açmıştır. Bhopal'e giderek Sıddık Hasan Han ile beraber ilmi çalışmalarını ve mezhep taklidine karşı savaşını sürdürmüştür.[491]

Leknevî'yle Sehsevânî'nin ilmi münakşaları Sehsevâni'nin hacca gidip Peygamberimiz (s.a.v)'in kabrini ziyaret etmemesiyle başlamıştır. Zira o Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaret etmenin dini bir vücubiyeti olmayıp mendup işlerden olduğu kanaatini taşıyordu.

---

[490] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 304-309

[491] Abdülhayy el-Hasenî, *a.g.e.,* C. 8, s. 1352-1353

Bu konuda Hindistan'da birçok ulema kendisine reddiyelerde bulunmuşlardır. Sehsevâni ise bu hususta *el-Kavlü'l-Muhakkıki'l-Muhkem fi Ziyârati Kabri'l-Habîbi'l-Ekrem* isimli eserini yazmış bu eserinde Nebi (s.a.v)'in kabrini ziyaretin vacip değil mendup olduğunu hatta Hanefilerin cumhurunun da bu görüşte olduğunu iddia etmiştir. Leknevî bu risaleden haberdar olunca *el-Kelâmü'l-Mübram fi Nakzi'l-Kavli'l- Muhakkıki'l-Muhkem* isimli risale kaleme alıp Nebi (s.a.v)'in kabrini ziyaretin vacip olduğunu kati delillerle isbat etmeye çalışmıştır. Sehsevâni, Leknevî'nin bu eserini görünce reddiye kabilinden *el-Kavlü'l-Mensûr fî Ziyârati Seyyidi'l-Kubûr* isimli eserini yazmış bu eserde Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaret etmenin müstehab olduğu hususunda fukahanın icma ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaret etmenin vacip olduğunu ifade eden hadislerin tümünün zayıf olduğunu belirtmiştir. Leknevî bunun üzerine *el-Kelâmü'l-Mebrûr fi Reddi'l-Kavli'l-Mensûr isiminde* ayrı bir risale telif etmiştir. Sehsevâni de buna karşılık *el-Mezhebü'l-Me'sûr fi Ziyarati Seyyidi'l-Kubur* isimli risaleyi kaleme almıştır. Bu risalede görüşünü destekleyecek yeni deliller serdetmiştir. Leknevî de teslim olmamış ve *es-Sa'yü'l-Meşkûr fi Reddi'l-Mezhebi'l-Me'sûr* adlı bir başka risale telif etmiştir. Tüm bu tartışmalara rağmen Sehsevâni Leknev'e geldiğinde Leknevî'nin yanında misafir olarak kalmıştır. Leknevî ona karşı son derece saygı ve hürmetle davranmış, Sehsevâni de Leknevî'nin derslerini ve vaazlarını kemal-i ihtiramla dinlemiştir. Aralarındaki ilmi münakaşa şahsi bir mesele haline asla getirilmemiştir.[492]

Abdülhak el-Haydârâbâdî (v. 1318/1900): Mantık, hikmet ve dil bilimleri alanında kendisini özel olarak yetiştirmiştir. Ebheri'nin *Hidâyetü'l-Hikme*'si üzerine bir şerhi ve Mir Zahid el-Herevi'nin *Şerhu'l-Mevakıf* üzerine yazmış olduğu hâşiyesi üzerine bir haşiyesi mevcuttur.[493]

Aralarındaki ilmi tartışmalar Mir Zahid el- Herevi'nin mantık ilmiyle ilgili risalesine Gulâm Yahya el-Bihârî'nin yazmış olduğu hâşiyeye Leknevî'nin bir haşiye yazmasıyla başlamıştır. Leknevî bu risalesine *Hidâyetü'l-Verâ ilâ Livâi'l-Hüdâ* ismini vermiştir. Bu haşiyede ulemadan bazı kimselerin hatalarına değindiği gibi özel olarak da Abdülhak el-Haydarâbâdî'nin hatalarına işarette bulunmuştur. Ardından bu eser üzerine bir hâşiye daha kaleme almış ona da *Misbâhu'd-Dücâ fî Livâi'l-Hüdâ* ismini vermiştir. Bu risalesinde mantık ilmiyle ilgili çözülmesi zor meseleleri ele almış ve Abdülhak el-Haydarâbâdi'ye olan

---

[492] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 311-312; Leknevî, *er-Ref'ı ve't-Tekmîl,* s. 38

[493] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.,* C. 8, s. 1262-1263

tenkdilerine yenilerini eklemiştir. Bunun üzerine Abdülhak el-Haydârâbâdî talebesine nisbetle bir reddiye de bulunmuştur. Leknevî bu cevaplardan ikna olmamış olacak ki *Nûru'l-Hüdâ li Hameleti Livâi'l- Hüda* adıyla bir risale telif etmiştir. Bu eserde el-Haydârâbadi'nin ileri sürdüğü fikirlere cevaplar vermiş ve yeni tenkidlerde bulunmuştur. Aradan on sene geçmiş ve el-Haydârâbâdî, Leknevî'nin eleştirilerine yazdığı bir risaleyle cevap vermiştir. Bu risale Leknevî'nin eline ulaştığında yine tatmin olmamış ve *İlmü'l-Hüda alâ Havâşî Nûri'l-Hüdâ* ismiyle bir risale yazmış ve bu risaleyi de el-Haydarâbâdî'ye göndermiştir. el-Haydarâbâdi susmayı ve tartışmayı sürdürmemeyi tercih etmiş görünüyor ki Leknevî'ye herhangi bir reddiyede bulunmamıştır. Tartışma böylece sona ermiştir.[494]

Mevlevi Ahmed Ali el-Ahrârî (v. 1294/1876): Kendisi Haydârabâd ulemasındandır. Leknevî'yle ilmi münakaşaları aslında Leknevî'nin babasına dayanır. Leknevî'nin babası Molla Abdülhalîm ayın yarılması mucizesiyle ilgili bir risale telif etmiş içinde de Şah Veliyyullah ed-Dihlevi'nin bir kitabından bu mucizeyi inkar anlamında yorumlanabilecek bir nakilde bulunmuştu. Mevlevi Ahmed Ali ise bu risaleyi tenkid sadedinde *Nesrü'd-Dürer* isminde bir risale kaleme alıp Molla Abdülhalim'i Şah Veliyyullah'ın ifadelerini yanlış anlamakla suçlamıştı. Babasının emri üzerine Abdülhayy Leknevî bu alime bir reddiye yazmış adına da *Cem'u'l-Ğurar fi Reddi Nesri'd-Dürer* ismini vermiştir. Bu risalesinde Leknevî, Ahmed Ali el-Ahrârî'yi babası Abdülhalim'in ifadelerini yanlış anladığı gerekçesiyle tenkid etmiştir.[495]

Muhammed Hüseyin b. Rahimbahş el-Betâlevî (v. 1338/1919): Muhammed Hüseyin Lâhori diye de meşhur olan bu zât Nezir Hüseyin ed-Dihlevi'nin talebelerindendir. Delhi'ye yerleşmiş ve *İşâatü's-Sünne* isminde aylık bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi de Seyyid Ahmed Han, Gulam Ahmed Kâdıyânî ve Abdullah Çekrâlevi gibi kimselere reddiyelerde bulunuyordu. Önceleri dört mezhebin imamlarını taklide derin bir nefret besliyordu. Bununla ilgili yazılar da kaleme alan Lâhorî, bu tavrın İslam hakkında şüpheler meydana getirdiğine kanaat getirerek bu konularda tartışmaya girmekten vazgeçmiştir. Leknevî'ye yönelttiği hadis usulüyle ilgili sualleri gerekçesiyle Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fadıle li'l-Es'ileti'l-Kâmile* isimli eserini kaleme almıştır.[496]

---

[494] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 314-315; Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl,* s. 37

[495] Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 315-316

[496] Abdülhayy el-Haseni, *a.g.e.,* C. 8, s. 1358-1359; Veliyyüddin en-Nedvî, *a.g.e.,* s. 316-317

3. BÖLÜM

LEKNEVÎ'NİN ZAFERU'L-EMÂNÎ'DEKİ ŞERH METODU

3.1. *Zaferu'l-Emânî*'nin Önemi

Leknevî'nin hadis ilmi ve usulüyle ilgili *el-Ecvibetü'l-Fâdıle* ve *er-Ref ' ve't-Tekmîl* gibi birçok eseri olsa da onlar hadis usulünün bazı konularını ele alıp bazılarını ele almamaktadırlar. *Zaferu'l-Emânî* ise onlardan farklı olarak hadis usulünün tüm konularını bütüncül bir şekilde içine almaktadır. Bu nedenle müellifinin hadis usulü ilmiyle ilgili konulardaki görüşlerinin tespiti açısından diğerlerine karşı bariz bir üstünlüğü mevcuttur.

Leknevî *Zaferu'l-Emânî*'yi yazmaya hicri 1285/1868 yılında başlamış olsa da müselsel hadis bahsine kadar gelince araya başka meşgaleler girmiş ve şerhin yazımı yarım kalmıştır. Vefatından önce tekrar şerhi ele almış ve ölümünden ancak bir buçuk ay önce telifini tamamlayabilmiştir.[497] Bir yandan Leknevî'nin en son eseri olması hasebiyle nihai görüşlerini bünyesinde barındırma gibi bir üstünlüğe sahipken öte yandan Leknevî'nin hayatının son dönemine doğru yakalandığı akıl zayıflaması gibi bir rahatsızlık sebebiyle yazımında birçok hata ve kusurlara haizdir. Abdülfettah Ebu Gudde kitabın tahkikli basımı esnasında elinden geldiğince bu hataları tashih etmeye özen göstermiştir.

Leknevî, bu eserinde hadis usulüyle ilgili ince meselelere girmeye özen göstermiştir. Onun muhakkik bir alim olduğunu bu husus en açık bir şekilde bizlere göstermektedir. Kendisi Hanefi olmasına rağmen kitap içerisinde kimi zaman mezhebinin görüşü dışına çıkıp ictihad ettiği de vaki olmuştur. Bununla ilgili kimi örnekleri üçüncü bölümde ele aldığımızdan burada tafsilatına girmiyoruz.

Zaferu'l-Emânî'nin bir diğer önemli özelliği ihtilaflı birçok meselede okuyucuyu racih görüşe ulaştırmasıdır. Leknevî, yaptığı derin tahlil ve mukayeselerle kendince racih olan görüş hakkında okuyucunun kalbinde tam bir tatmin duygusu meydana getirebilmektedir. Kimi yerlerde ise okuyucuyu şekte bıraktığı vaki ise de bunların oranı kitaba nisbetle oldukça azdır.

Zaferu'l-Emânî'nin sahip olduğu bir diğer özellik ise hadis konularını fıkıh konularıyla ilişkili bir tarzda ele almasıdır. Böylece okuyucu fıkıhla hadisi zihninde bir araya getirebilmektedir. Bu da hadis usulünden elde edilmesi istenen neticenin ta kendisidir.

Kitabın bir diğer önemli özelliği de usul konularını olabildiğince açıklayıcı örneklerle birlikte ele almasıdır. Böylece okuyucu kitabı bitirdiğinde kaideler konusunda birçok alıştırma yapma fırsatını da elde etmiş bulunmaktadır.

---

[497] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 10

Kitabın bir başka mühim özelliği de nadir bulunan el yazması eserlerden birçok nakli bünyesinde barındırıyor olmasıdır. Bu da okuyucunun daha geniş bir bilgi alanından istifadesine imkan sağlamaktadır.[498]

*Zaferu'l-Emânî'*nin özelliklerinden biri de Hindistan'da okutulan Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının muğlak ve problemli yönlerini şerheden en önemli eser olmasıdır. Zira Tebrîzi'nin *Muhtasar* şerhiyle karşılaştırıldığında gerek içerik ve gerekse de konuları ele alış tarzı açısından Leknevî'nin şerhinin ona olan üstünlüğü hemen anlaşılabilmektedir. Bu açıdan *Zaferu'l-Emânî*, Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının okutulduğu muhitlerde elden düşürülmemesi gereken bir eser olma hüviyetine haizdir.

Ayrıca hadis usulü eserleri tarihi açısından değerlendirildiğinde son dönem hadis usulüyle ilgili yazılan Kâsımî (v. 1332/1914)'nin *Kavâidü't-Tahdis*'i ve Tahir el-Cezâiri (v.1338/1920)'nin *Tevcihu'n-Nazar*'ı seviyesinde olmasa da modern döneme geçiş sürecinde yazılan en önemli hadis usulü eserlerinden biridir. Henüz buna layık olan ilgi ve alakayı yeteri kadar gördüğünü söylemek ne yazık ki mümkün değildir.

3.2. Kullandığı Kaynaklar

Leknevî'nin yaşadığı devirde Hindistan''da matbaa mevcuttu ve birçok İslami eser matbaada basılmıştı. Bu matbaalardan biri Ahmed Ali Sehârenpuri'nin 1262/1846 yılında Delhi'de kurduğu matbaadır. Sehârenpuri'nin kurduğu bu matbaada *Sünen-i Tirmizi*, *Mişkâtü'l-Mesabih* ve *Sahih-i Müslim* gibi birçok eser basılmıştır.[499] Fakat yine de matbu eserlerin istenen sayı ve düzeyde olduğu söylenemez. İşte bu sebepten Leknevî'nin kullandığı kaynakların çoğu yazma eserlerdir. Üstelik bu yazma eserlerin bir kısmı nadir yazmalardır. Binlerce kitaptan müteşekkil kütüphanesinden süzerek kaleme aldığı eserlerinde o kadar çok esere atıfta bulunur ki okuyucunun bu duruma şaşırmaması elde değildir. Abdülfettah Ebu Gudde bu duruma olan şahitliğini şu cümleleriyle ifade etmektedir:

"*Kendisinin her fen ve ilimle ilgili geniş, dopdolu ve zengin bir kütüphanesi mevcuttur. Bu kütüphanenin büyüklüğü ve kapasitesi, yazma eserlerler aleminde hala*

[498] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 7-8

[499] Mehmet Özşenel, *a.g.e.*, s. 76-77

bilinmeyen çok az duyulmuş, varlığı hakkında her hangi bir bilginin mevcut olmadığı kitaplardan nakillerle dolup taşan telif eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu konuda şahit olarak şu yeterlidir: er-Ref ve't-Tekmîl isimli kitabı ki hacim olarak küçük fakat fayda ve ilim olarak büyüktür. Onu telif ederken 150 civarında eserden istifade etmiştir. Bu eserin ve el-Ecvibetü'l-Fadıle'nin metinlerini tahric ederken kitapların içinde mevcut olan bu metinleri çıkarmadaki kudretine son derece şaşırmıştım"[500]

Her ilim dalıyla ilgili geniş bir kitaplığı bulunan Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî'*yi telif ederken hangi kaynaklara müracaat ettiğini tesbit etmek oldukça zor bir iştir. Zira Leknevî'nin eser içerisinde zikrettiği her kitap ismi onun kaynaklarından biri değildir. Çünkü bazen bu kitap isimleri aslında alıntı yaptığı kaynağın içinde geçen isimlerdir, bazen de bu kitap isimlerini sadece eseri tanıtmak için zikretmektedir. Şerhin inşasında herhangi bir katkısı olmaması sebebiyle bu eserleri Leknevî'nin kullandığı kaynaklar arasında saymak doğru değildir. Leknevî'nin eseri yazarken kullandığı kaynaklar ya birebir alıntı yaptığı ya da birebir alıntı yapmamış olsa da ismini zikredip içindeki bir görüşe atıfta bulunduğu eserlerdir. Aşağıda zikredeceğimiz eser isimlerinin şerh içerisinde hangi sayfalarda geçtiğiyle ilgili bilgi Ebu Gudde'nin *Zaferu'l-Emânî* tahkikinin arka kısmındaki fihristte geçtiğinden biz sadece eserlerin ve yazarların isimlerini zikredeceğiz. Şerhin inşasında ve yazımında kullanılan kaynaklar, ilgili olduğu ilim dalına göre şu şekilde tasnif edilebilir:

3.2.1. Tefsir

Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*

Fahruddin er-Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Hafâci, *Havâşî Tefsiri'l-Beydâvi*

İbnü'l-Arabi, *Ahkâmü'l-Kur'an*

Sıddık Hasan Han, *el-İksîr fi Usuli't-Tefsîr*

Süyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*

[500] Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fadıle,* s. 15

Süyûtî, *Şerhu Nazmi'd-Dürer*

Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*

Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*

3.2.2.Fıkıh

Ali el-Kâri, *el-Hazzu'l-Evfer fi'l-Hacci'l-Ekber*

Abdül'ali el-Leknevî, *Şerhu Tahrîri'l-Usul*

Abdülaziz el-Buhârî, *Şerhu Usûli'l-Bezdevi*

Adududdin Îci, *Şerhu Muhtasari'bni'l-Hâcib*: İbn Hacib'in *Muhtasaru'l-Munteha'*sı üzerine bir şerhtir.

Bedruddin Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*

Fahru'l-İslam Pezdevi, *el-Usûl*

İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkâm*

İbnü'l-Hümâm, *Tahrîru'l-Usûl*

İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*

İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*

İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*

İbn Nüceym el-Mısrî, *Fethu'l-Ğaffâr Şerhu'l-Menâr*

Kâsım b. Kutluboğa, *Şerhu Muhtasari'l-Menâr*

Kâsım b. Kutluboğa, *el-Fetâvâ*

Sadru'ş-Şerîa, *Tenkîhu'l-Usûl*

Suyûtî, *İtmâmü'd-Dirâye li Kurrâi'n-Nukâye*

Şafii, *er-Risâle*

3.2.3.Tarih-Terâcim-Siyer-Şemâil

Ali el-Kârî, *Şerhu'ş-Şifâ*

Dârekutnî, *Ricâlü'l-Buhârî*

Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*

İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Düraru'l-Kâmine*

İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Meâd*

İbn Şühbe, *Tabakatü'ş-Şâfiiyye*

Kâdı İyâz, *es-Şifâ*

Kelâbâzî, *Ricâlü'l-Buhâri*

Muciruddin el-Hanbeli, *el-Ünsü'l-Celîl fi Târîhi'l-Kudsi ve'l-Halîl*

Nureddin el-Halebî, *İnsânü'l-Uyûn fi Sîrati'l-Emîni'l-Me'mûn*

Sehâvî, *Dav'u'l-Lâmi'*

Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*

Süyûtî, *Tebyîdu's-Sahîfe fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe*

Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*

3.2.4.Kelam ve Mezhepler Tarihi

Fahruddin er-Razi, *el-Erbaun*

Molla Hayâlî, *Havâşi Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*

Şah Veliyyullah ed-Dihlevi, *et-Tuhfetü'l-İsnâ Aşeriyye*

Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*

3.2.5.Hadis

Abdürrezzak, *el-Câmi*‘

Abid es-Sindî, *Hasru'ş-Şârid*

Ali el-Kâri, *Senedü'l-Enâm Şerhu Müsnedi'l-İmâm*

Ali el-Kâri, *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe*

Aynî, *Umdetü'l-Kârî*

Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*

Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*

Buhâri, *el-Edebü'l-Müfred*

Buhâri, *Câmiu's-Sahîh*

Buhâri, *Tarihu'l-Kebîr*

Burhanuddin el-Halebi, *et-Tebyînu li Esmâi'l-Müdellisîn*

Cafer Radavî, *el-Feydu't-Târî alâ Sahîhi'l-Buhârî*

Dârekutni, *el-Efrâd*

Dârekutnî, *Ğarâibu Mâlik*

Dârimî, *es-Sünen*

Ebu Davud, *Risaletü Ebi Dâvud ilâ Ehl-i Mekke*

Ebu Davud, *Sünen-i Ebi Davud*

Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *el-Bustân*

Ebu Ya'lâ el-Halili, *el-İrşâd*

Ekrem es-Sindî, *Şerhu'n-Nuhbe*

Esnevî, *Şerhu'l-Minhâc*

Hâkim, *el-Erbeûn*

Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Âdâbi'r-Râvi ve's-Sâmi'*

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdrec fi'n-Nakl*

Hâzimî, *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse*

Irâkî, *Elfiye*

Irâkî, *Şerhu'l-Elfiye*

Irâkî, *Şerhu'l-Elfiye el-Kebîr*

Irâkî, *Tahrîcu'l-İhyâ*

İbn Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-İlm*

İbn Abdilberr, *el-İstîâb*

İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*

İbn Abdilberr, *et-Tekassî*

İbn Abdilberr, *et-Temhîd*

İbnü'l-Arabi, *Şerhu'l-Buhârî*

İbn Dakîk el-Îd, *el-İktirâh*

İbn Hacer, *Bulûğu'l-Merâm*

İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*

İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*

İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*

İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*

İbn Hacer el-Mekkî, *el-Fethu'l-Mübîn bi Şerhi'l-Erbaîn*

İbn Hacer el-Mekki, *el-İzâh ve'l-Beyân li mâ Câe fi Leyleti'n-Nısfi min Şa'bân*

İbn Hacer el-Mekki, *Şennü'l-Ğâra*

İbn Hibban, *Sikât*

İbn Hişam, *et-Tavdîh*

İbnü'l-Arabî, *Şerhu'l-Muvatta*

İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*

İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-Mütenâhiye*

İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*

İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl*

İbn Mace, *Sünen-i İbn Mâce*

İbn Ruşeyd, *Tercemânü't-Terâcim*

İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*

İbn Tahir el-Makdisî, *Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte*

İbnü's-Sabbâğ, *el-Udde*

Kâdı İyâz, *el-İlmâ*'

Kâdı Zekeriyya, *Fethu'l-Bâkî Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî*

Kastallâni, *İrşadü's-Sâri*

Mahallî, *Şerhu Cem'i'l-Cevâmi*'

Maîn es-Sindi, *Dirâsâtü'l-Lebîb fi'l-Üsveti'l-Haseneti fi'l-Habîb*

Maverdî, *el-Hâvi*

Münâvi, *et-Teysîr fi Şerhi'l-Câmii's-Sağîr*

Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*

Müslim, *Câmiu's-Sahîh*

Nesâi, *Sünen*

Nesâi, *Sünenü'l-Kübrâ*

Nevevî, *el-Ezkâr*

Nevevî, *Şerhu'l-Mühezzeb*

Nevevî, *Şerhu Sahihi'l-Müslim*

Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr*

Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lüğât*

Osman İsa es-Sindî, *İm'ânü'n-Nazar*

Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*

Sıddık Hasan Han, *Delîlü't-Tâlib*

Sem'ânî, *el-Ensâb*

Sübkî, *es-Seyfü'l-Meslûl alâ men Sebbe'r-Rasûl*

Süyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*

Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi'*

Suyûtî, *el-Ezhâru'l-Mütenâsira fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtira*

Süyûtî, *el-Habâik*

Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvi*

Suyûtî, *et-Ta'zîm ve'l-Minne fi enne Ebeveyi'r-Rasûlillahi fi'l-Cenne*

Suyûtî, *Tezyînü'l-Erâik bi İrsâli'n-Nebiyyi ile'l-Melâik*

Süyûtî, *et-Tevşîh*

Süyûtî, *Tulûu's-Süreyya*

Süyûtî, *Zeylü'l-Mevzûât*

Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*

Tahâvi, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*

Tîbî, *Hulâsa*

Tirmizi, *el-İlel*

Tirmizi, *Câmiu't-Tirmizi*

Zehebi, *Tecrîdü's-Sahâbe*

3.2.6. Diğerleri

Abdülhalim el-Leknevî, *Kameru'l-Akmâr Hâşiyetü Nûri'l-Envâr*

Celaleddin Devvânî, *Ünmûzecü'l-Ulûm*

Ebu talib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*

Fîrûzabâdî, *el-Kâmûs*

Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-Din*

Hüsâmî, *Tebyînu Şerhi'l-Müntehab*

Kemal ed-Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvân*

Mâturîdî, Ebu Mansur, *Kasasu'l-Etkiyâ*

Muhyiddin İbn Arabi, *el-Fütûhât el-Mekkiyye*

Râfiî, *eş-Şerhu'l-Kebîr*

Sehâvî, *el-Kavlü'l-Bedi*‘

Sıddık Hasan Han, *el-İşâa fi Ahvâli's-Sâ*‘*a*

Sıddık Hasan Han, *Rihletü's-Sıddîk ilâ'l-Beyti'l-Atîk*

Sıddık Hasan Han, *et-Tâcü'l-Mükellel*

3.3. Kaynak Kullanım Tarzı

Leknevî, eserini kaleme alırken kaynakları her zaman aynı tarzda kullanmaz. Kimi zaman alıntı yaptığı kaynaktaki ifadeleri herhangi bir müdahalede bulunmadan olduğu gibi aktarırken kimi zaman da ihtisar etmek suretiyle aktarmayı tercih etmektedir. Yeri geldiğinde kaynak eserde gördüğü yazım hatalarını düzeltmeye çalıştığı gibi bazen de yaptığı düzeltmelerde hata edebilmektedir. Leknevî'nin kaynağı

gerek ihtisar etmesi gerekse kaynak vermedeki hatalarının tümüne Ebu Gudde tahkikinde değinmiştir. Bu sebepten ifade ettiğimiz hususların birçoğunun aslında Ebu Gudde'nin açıklamaları olduğunun bilinmesi elzemdir. Bizde Ebu Gudde'nin dipnotlarından ve Leknevî'nin şerhte kullandığı kaynaklardan yola çıkarak onun kaynak kullanım tarzını aşağıdaki başlıklar altında ayrıntılı bir şekilde inceledik.

3.3.1. İkincil/Tali Kaynaklardan Alıntı Yapma

Leknevî kaynakları kullanırken bazen doğrudan bazen de dolaylı alıntılar yapmaktadır. Dolaylı alıntı yaptığı yerlerde Leknevî'nin iki şekilde davrandığı görülür. Kimi zaman alıntıyı ikincil kaynaktan yapıp alıntı yaptığı ikincil kaynağı zikrederken kimi zaman da alıntıyı ikincil kaynaktan yapmasına rağmen bunu ifade etme gereği duymaz. Bu durumda okuyucunun Leknevî'nin alıntıyı ikincil kaynaktan yaptığını anlaması zorlaşır. Leknevî'nin alıntıyı ikincil kaynaklar üzerinden yapıp bunu ifade ettiği yerlerden biri şöyledir:

Leknevî, ferd konusunu işlerken İbn Tâhir el-Makdisi (v. 507/1113)'nin *Etrâfü'l-Ğarâib* isimli kitabındaki bir bilgiden yararlanması gerekir. Ya elinde o eserin mevcut olmaması ya da başka bir sebepten ötürü Leknevî, alıntıyı ikincil bir kaynak üzerinden yapar ve alıntı yaptığı kaynağı da belirtir. İfadeleri aynen şöyledir:

"*Irâkî, İbn Tâhir'in Etrâfü'l-Ğarâib isimli eserinden şöyle nakletmiştir: "Bekir b. Vâil hadisinden gelen tariki garibdir. Ondan rivayet etmede Vâil b. Dâvud teferrud etmiştir. Vâil b. Davud'dan da Süfyan b. Uyeyne'den başkası rivayet etmemiştir.*" [501]

Yukarıdaki ifadelerden de açıkça göründüğü gibi Leknevî, Bekir b. Vâil hadisinin durumuyla ilgili İbn Tâhir'in *Etrâfü'l-Ğarâib*'inde yer alan bilgiyi Irâkî'nin *Elfiye* şerhiden almış ve aradaki vasıta olan Irâkî'yi zikretmeyi ihmal etmemiştir.

Günümüz ilmi üslubu açısından bir nâkısa gibi görünse de Leknevî, kimi zaman istifade ettiği kaynağı zikretmeksizin de ikincil kaynaklardan alıntı yapabilmektedir. Böyle durumlarda tâli kaynaktan alıntı yaptığını anlamak çoğu

[501] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 229

zaman imkansız derecesinde zor olabilmektedir. Bu durumun örneklerinden biri İsmâili'nin *Medhal*'inden alıntı yaptığı sırada gerçekleşir. *Hedyü's-Sâri'*den alıntılarla izah ettiği bir konuda İbn Hacer'in sözlerinin sona erdiğini söyler ve ardından İsmâilî'nin *Medhal*'inde şu ifadeler yer alır diyerek okuyucuya İsmâili'nin *Medhal*'indeki ifadeleri sunar.[502] Okuyucu, Leknevî'nin İsmâilî'nin *Medhal*'inden konuyu alıntıladığını zanneder. Fakat *Hedyü's-Sâri'*den biraz önce alıntı yaptığı ifadelerin birkaç satır altında İsmailî'nin *Medhal*'inden yapılan alıntının birebir aynısı yer almaktadır.[503] Yani Leknevî, alıntıyı aslında *Hedyü's-Sâri*'den yapmıştır fakat bunu okuyucuya ifade etme gereği duymamıştır. Abdülfettah Ebu Gudde, Leknevî'nin alıntıyı aslında *Hedyü's-Sâri'*den yaptığını zikreder ve dipnotta ifadenin *Hedyü's-Sâri'*deki şeklini okuyucuyla paylaşır.[504]

Tâli kaynaklardan alıntı yapmasının bir başka örneği muzdarib hadis konusunu işlerken vaki olur. "*Su, iki kulleye ulaştığında hiç birşey onu necis kılmaz*"[505] hadisini muzdarip hadise örnek olarak incelemeyi uygun gören Leknevî, hadisin farklı tariklerini ele alır. İbn Dakîk el-Îd'in *el-İmâm fi Ma'rifeti Ehâdîsi'l-Ahkâm*'ında bu hadisin sened, metin ve mana yönünden ıztırabıyla ilgili uzun uzun açıklamalarda bulunduğunu söyledikten sonra "bunların hulasası şöyledir" diyerek İbn Dakîk'in sözlerini özetler. Okuyucu onun İbn Dakîk'in *el-İmâm* isimli kitabından alıntı yaptığını düşünür zira başka herhangi bir kitabın ismi geçmemektedir. Hatta dört sayfa süren özetin sonunda "*İşte bu İbn Dakîk el-Îd'in uzun uzun izahlarının hulâsasıdır*" der ve alıntıyı ona nisbet etmeyi sürdürür. [506] Abdülfettah Ebu Gudde "*Bu ifadeler Zeyleî'nin Nasbu'r-Râye' isimli eserinden alınmıştır*" [507] demek suretiyle okuyucunun muhtemel yanlış anlamasının önüne geçmiştir. Zeylâî'nin *Hidâye* üzerine yazmış olduğu *Nasbu'r-Râye* isimli eserindeki ilgili kısma göz attığımızda bu hadisle ilgili yaklaşık yedi sayfa kadar değerlendirmelerde bulunmuş ve orada İbn Dakîk el-Îd'in

---

[502] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 118

[503] İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, C. 1, s. 12

[504] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 118, (2. Dipnot)

[505] *İbn Mâce, Taharet,* 75; *Ebu Davud, Taharet,* 32

[506] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 404

[507] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 401 (1. Dipnot)

el-İmam isimli eserindeki değerlendirmelerini özetlemiştir.[508] Leknevî de bu eserdeki bilgileri alıntılamış fakat alıntıyı *Nasbu'r-Râye*'den yaptığını belirtmemiştir. Durumun daha açık ve anlaşılır hale gelmesi için Zeylâi ve Leknevî'nin ifadelerini karşılaştırmak yeterli olacaktır.

Zeylâî'nin *Nasbu'r-Râye*'deki ifadeleri şöyledir:

و قد أجاد الشيخ تقي الدين بن دقيق العيد في "كتاب الإمام" جمع طرق هذا الحديث و رواياته و اختلاف ألفاظه، و أطال في ذلك إطالة تلخص منها تضعيفه له، فلذلك أضرب عن ذكره في 'كتاب الإلمام' مع شدة احتياجه إليه. و أنا أذكر ما قاله ملخصاً محرراً و أبين ما وقع فيه من الإضطراب لفظاً و معنيً.

"Şeyh Takıyyuddin b. Dakîk el-Îd, "el-İmâm" isimli kitabında bu hadisin tariklerini, rivayetlerini ve lafız ihtilaflarını çok iyi şekilde bir araya getirmiştir. Özetinden İbn Dakîk'in hadisi zayıf bulduğu neticesi çıkacak uzun bir açıklama yapmıştır. Bu sebepten çok ihtiyaç olmasına rağmen "el-İlmâm" isimli kitabında bu hadisi zikretmemiştir. Ben onun söylediği şeyleri özetle zikredecek ve lafzen ve manen izdırap vaki olan yerleri açıklayacağım"[509]

Zeyleî bu açıklamayı yaptıktan sonra uzun bir şekilde İbn Dakîk'in sözlerini özetler. Leknevî de *Nasbu'r-Râye'*deki bu hulasayı özetleme yoluna gider. Bütün özeti burada alıntılamayı konu açısından gereksiz görmekle birlikte üstte yer alan ifadelerin Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî*'sindeki şeklini sunmanın okuyucunun konuyu anlaması için yeterli olacağı kanaatini taşıyoruz. *Zaferu'l-Emânî'*deki ifadeler şunlardır:

---

[508] Zeylâî, *Nasbu'r-Râye li Ehâdîsi'l-Hidâye*, Haz. Muhammed Avvâme, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Müessesetü'r-Rayyân, Cidde, Tarihsiz, C. 1, s. 104- 112

[509] Zeyleî, *a.g.e.,* C. 1, s. 105

و قد بسط الكلام في هذا الحديث شيخ الإسلام تقي الدين محمد المعروف بابن دقيق العيد، في كتابه الإمام في معرفة أحاديث الأحكام، و أثبت الإضطراب فيه من وجوه ثلاثة: سنداً لفظاً و معنيً، و أشار إلي ضعفه، و لذلك لم يذكره في كتاب الإلمام بأحاديث الأحكام الذي التزم فيه ذكر الأحاديث الصحيحة. خلاصة ما ذكره فيه ....

Bu hadis konusunda İbn Dakîk el-Îd diye maruf Şeyhulislam Takıyyüddin Muhammed, el-İmâm fi Ma'rifeti Ehâdîsi'l-Ahkâm isimli eserinde uzun uzun açıklamalarda bulunmuş ve seneden lafzen ve manen hadiste ızdırab olduğunu ortaya koymuş ve hadisin zayıf olduğuna işaret etmiştir. O sebepten sadece sahih hadisleri içine almayı iltizam ettiği el-İlmâm bi Ehâdîsi'l-Ahkâm isimli eserinde bu hadisi zikretmemiştir. Orada bu hadisle ilgili zikretmiş olduğu şeylerin özeti şudur…"[510]

Yukarıda yapmış olduğumuz alıntılardan anlaşıldığı gibi Leknevî aslında İbn Dakîk'in sözlerini Zeylâi'den alıntılamakta fakat sanki İbn Dakîk'in kendi kitabından naklediyormuş gibi kelamı sevketmektedir. Sonrasında Zeylâî'nin ihtisaren aktardığı ifadeleri bir kez de Leknevî ihtisar ederek eserinde nakletmektedir. Bu da Leknevî'nin kimi zaman alıntıyı asıl değil de tali kaynaklar üzerinden yapmayı tercih ettiğini ve bunu da okuyucuyla paylaşmadığını gözler önüne sermektedir.

3.3.2. Kaynaktaki Yanlışları Düzeltme

Leknevî'nin kullandığı kaynakların çoğunun yazma eserler olduğunu daha önce ifade etmiştik. Zira kendisi matbu kaynakların çoğaldığı ve yaygınlaştığı bir devirde yaşamamıştır. Yazma eserlere gelince bu eserleri kullanmanın birçok problemli tarafı mevcuttur. Örneğin istinsah hataları okuyucuyu kimi zaman metni yanlış anlamaya sürükleyebilmektedir. Leknevî de bu gibi durumların farkında ve bilincinde olan bir okuyucu olarak zaman zaman yazma eserlerde gördüğü yanlış

[510] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 400-401

yazımları düzelterek alıntılar ve kimi zaman bunu belirtme gereği dahi duymaz. Leknevî'nin bu düzeltmeleri çoğu kez faydalı içerikleri hâvidir.

Aşağıda bir örneğini vereceğimiz düzeltme Muhammed Fuad Abdülbâki'nin tahkik ettiği *Hedyü's-Sâri*'de de hatalı olarak yazıya geçirilmiştir. Metnin *Hedyü's-Sâri*'deki şekli şöyledir: ذكر ما روي في الشيء Leknevî, bu ifadeyi şu şekilde düzeltir:

ذكر ما روي في السنن Abdülfettah Ebu Gudde de bu düzeltmeyi onaylar. Ve şöyle der:

"*Hedyü's-Sâri, 1/7'de* ذكر ما روي في الشيء *şeklinde geçmektedir. Doğrusu müellifin burada düzeltmiş olduğu halidir. "Şey" lafzı "sünen" lafzının tahrif olmuş halidir. Sünen lafzıyla kastolunan ise ahkamdır."*[511]

Bazen de yaptığı düzeltmeler hatalı olabilmektedir. Örneğin hasen hadisle ilgili Hattâbî'nin tanımını ele aldığı sırada Leknevî, Cürcânî'nin *Muhtasar*'ındaki ibareye müdahalede bulunur. Fakat bu sefer müdahalesi hatalı olmuştur. Abdülfettah Ebu Gudde ise Leknevî'nin bu hatasını düzeltmiş ve metne düzeltilmiş şeklini koymuştur. O sebepten Leknevî'nin hatalı olduğunu söylediğimiz düzeltmesinin ne olduğunu anlamamız için eserin Ebu Gudde dışındaki diğer iki basımına müracaat etmemiz gerekmektedir. Leknevî'nin orijinal metni, Çeşme-i Feyz matbaasındaki ve Takıyyüddin Nedvî tahkikindeki ifadelerinden öğrendiğimize göre şöyledir:

(واشتهر رجاله) أيْ بالصدقِ، كذا فسَّرَه ابنُ الصلاح. (وعليه) أيْ علي هذا التعريف (مدارُ أكثر أهل الحديث) وهو الذي يقبله أكثرُ العلماءِ، ويستعمله عامة الفقهاء.

إنتهي كلام الخطابي.

"*(Ricali meşhur olmuş) yani sıdk ile meşhur olmuş demektir. İbnü's-Salâh da böyle tefsir edip açıklamıştır. (Bunun üzerinedir) yani bu tarif üzerinedir. (Ehli*

[511] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 119 (1. dipnot)

Hadis'in çoğunluğunun ekseni) ve o ulemanın çoğunluğunun kabul ettiği ve fakihlerin umumunun kullandıklarıdır. Hattâbî'nin sözü sona erdi."[512]

Metin içerisindeki altı çizili ve parantez içindeki kısımlar Cürcânî'nin metnidir. Fakat Leknevî, Cürcânî metnine anlayışı muvâcehesinde müdahale etmiş (مدار أكثر أهل الحديث) kısmındaki "أهل" lafzını kendisi ziyade etmiştir. Oysa Cürcânî'nin asıl metninde böyle bir kelime mevcut değildir. Durumun böyle olduğunu gerek Dr. Fuad Abdülmün'im'in Cürcânî *Muhtasar'ı* tahkikine[513] müracaat ettiğimizde gerek Hattâbî'nin *Meâlimü's-Sünen*'ine[514] baktığımızda gerekse de Tîbî'nin *Mişkat Şerhi Mukaddimesi'*ndeki ilgili yere[515] göz attığımızda müşahade etmekteyiz. Çünkü aslen söz Hattâbi'ye aittir. Ve bu ifadeler *Meâlimü's-Sünen'de* yer almaktadır. Fakat ne *Mealümü's-Sünen'*de ne Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi'*nde ne de Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının müstakil tahkikli basımlarında اهل ifadesi mevcuttur. Muhtemelen Leknevî bu lafzın müstensih hatası olarak metinden düştüğünü zannettiğinden yana okuyucunun metni yanlış anlamasının önüne geçmek istediğinden aslında metinde olmayan "أهل" lafzını metne kendisi ilave etmiştir. Fakat bu ilave yerinde olmamış ve manayı bozmuştur. Abdülfettah Ebu Gudde de buna işaret etmiştir.[516]

---

[512] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî bi Muhtasari'l-Cürcânî*, thk: Takiyyuddin en-Nedvî, Dâru'l-Kalem, Abu Dhabi, h.1414, s. 180. *Zaferu'l-Emânî'*nin Çeşmey-i Feyz Matbaasınca yapılan taş baskısında da aynı ibareler yer alır. Bkz. Leknevî, *Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî*, Haz. Muhammed hâdim Hüseyin el-Azîmâbâdî-Nâdir Hüseyin, Çeşme-i Feyz Matbaası, Leknev, h.1304 s. 78. Fakat Abdülfettah Ebu Gudde, kendi tahkikinde bu hatayı düzeltmek suretiyle vermiştir. Bkz. Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 152

[513] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, s. 43

[514] Hattâbi, *Mealimü's-Sünen*, thk: Muhammed Rağıb Tabbâh, Matbaay-ı İlmiyye, 1. Baskı, Halep, 1932, C. 1, s. 6

[515] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât…*, C. 1, s. 375

[516] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 152 (3. Dipnot)

3.3.3. İhtisar Suretiyle Alıntılama

Kaynaklardan alıntı yaparken ihtisar metodunu kullanmak birçok müellifin başvurduğu bir yöntemdir. Şüphesiz bunun en önemli faydalarından biri sözü gereksiz uzatmalardan korumaktır. Leknevî de kaynaklardan alıntı yaparken çoğu zaman ihtisar yöntemini kullanmaktadır. Abdülfettah Ebu Gudde de "*Müellif adeti olduğu üzere ibare üzerinde tasarrufta bulunmuş ve (müellifin ifadelerini) ihtisar (suretiyle) nakletmiştir."*[517] diyerek kitap boyunca birçok yerde bu hususa işaret etmiştir.

Fakat Leknevî, alıntıyı kaynaktan ihtisar suretiyle alıntıladığını kimi zaman ifade ederken kimi zaman da bundan sarfı nazar edebilmektedir. Alıntıyı ihtisar suretiyle yapmış olduğunu belirtmesinin örneklerinden biri şöyledir. Leknevî, muztarib hadis konusunu ele alırken konunun sonuna doğru bir hadisle ilgili değerlendirmelerde bulunur. Dârakutni'nin *el-Efrâd* isimli eserinden bir alıntıya yer verir. Alıntının sonunda ise "*İhtisar suretiyle alıntıladığımız Dârakutni'nin sözleri burada sona erdi*" ifadesini kullanır.[518] Aslında bunda şaşırılacak bir durum söz konusu değildir. Zaten olması gereken de budur. Fakat asıl sorun ihtisarla alıntıladığını ifade etmeyi gerekli görmediğinde söz konusu olmaktadır ki bu da aslında okuyucu açısından problemli bir durumu doğurmaktadır. Aşağıda vereceğimiz örnekler, bahsettiğimiz hususun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Leknevî, Buhari'nin kitabının meziyetlerinden bahsederken İsmaili'nin *el-Medhal* isimli eserinden İbn Hacer'in *Hedyü's-Sârî'*de yapmış olduğu alıntıyı kullanmaktadır. Fakat bazı yerlerde cümleleri ihtisar etme yoluna gitmiştir. Metnin *Hedyü's-Sârî*'deki orijinal hali şöyledir:

"*İsmâilî el-Medhal isimli eserinde şöyle demektedir: "Konuya gelirsek Ebu Abdillah el-Buhari'nin telif etmiş olduğu "Câmi" isimli kitaba baktım. Kendisinin de söylediği gibi sahih sünnetlerden bir çoğunu cemeden ve hadislerden istinbat edilen güzel manalı cümlelere işaret eden bir kitap olduğunu gördüm ki böylesini ancak hadis ve ravilerin bilgisini rivayetler ve illetleri bilgisiyle cemeden, fıkıh ve lüğatta alim,*

[517] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 129. (1. Dipnot)

[518] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 408-409

hepsinde temekkün sahibi ve derya gibi bir ilme sahip olan kimseden başkası yapamaz.''[519]

Leknevî'nin alıntısı ise şöyledir:

"*İsmâilî, el-Medhal isimli eserinde şunları söylemektedir: '' Ebu Abdillah el-Buhari'nin telif ettiği el-Câmi isimli esere baktım. Kendisinin de söylediği gibi sahih sünnetlerden birçoğunu cemeden ve hadislerden istinbat edilen güzel manalı cümlelere işaret eden bir kitap olduğunu gördüm ki böylesini ancak hadis bilgisini rivayetler bilgisiyle cemeden kimseden başkası yapamaz*."[520]

Görüldüğü üzere Leknevî, "*böylesini ancak hadis ve ravilerin bilgisini rivayetler ve illetleri bilgisiyle cemeden, fıkıh ve lüğatta alim, hepsinde temekkün sahibi ve derya gibi bir ilme sahip olan''* kısmını ihtisar ederek "*böylesini ancak hadis bilgisini rivayetler bilgisiyle cemeden''* şeklinde aktarmayı uygun görmüş ve metin üzerinde tasarrufta bulunmasına rağmen okuyucuya herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Bu alıntılamadaki önemli bir diğer husus alıntının *Hedyü's-Sârî'den* yapılmış olmasına rağmen sanki İsmâili'nin *el-Medhal* isimli eserinden yapılıyormuş gibi sunulmasıdır. Oysa bunun okuyucuya açıklanması ya da hissettirilmesi daha yerinde olurdu. Bu hususa daha önce değindiğimizden burada tafsilata girmiyoruz.

Leknevî'nin kaynakları ihtisar suretiyle alıntılamasına bir diğer örnek İbn Dakik (v. 702/1302)'in eserinden yapmış olduğu alıntıdır. İbn Dakik el-Îd, *el-İktirâh* isimli eserinde Tirmizi'nin hasen-sahih şeklindeki ifadesini izaha kavuşturmak sadedinde bazı açıklamalarda bulunur. Leknevî ise bu açıklamaları ihtisar suretiyle alıntılar. Konuyu daha anlaşılır kılmak için önce İbn Dakîk'in ifadelerini sonra da Leknevî'nin alıntısını burada zikretmeyi yerinde buluyoruz. İbn Dakik'in *el-İktirah* isimli eserindeki kendi ifadeleri şöyledir:

---

[519] İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, thk. Abdülaziz b. Abdillah b. Baz- Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, c. 1, s. 12

[520] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 118

والذي أقول في جواب هذا السؤال: إنه لا يُشْتَرَطُ في الحَسَنِ قَيْدُ القصُور عن الصحيح, و إنما يجيئُه القصور, و يُفهم ذلك فيه, إذا اقتصر علي قوله: حسَنٌ. فالقصور يأتيه من قيد الإقتصار, لا من حيث حَقِيقِيتُه و ذاتُه. و شرحُ هذا و بيانُه: أن ههنا صفاتٍ لِلرُّوَاةِ تقتضي قبولَ الرواية. ولتلك الصفاتِ درجاتٌ بعضُها فوقَ بعضٍ, كالتَّيَقُّظِ والحفظِ والإتقانِ مثلاً, فوجود الدرجة الدنيا كالصدق مثلاً, و عدم التهمة بالكذب لا ينافيه وجود ما هو أعلي منه كالحفظ والإتقان. فإذا وُجِدَتْ الدرجةُ العُليَا, لم ينافِ ذالك وجودَ الدُّنْيَا, كالحفظ مع الصدق. فيَصِحُّ أن يقالَ في هذا: إنه حسنٌ باعتبارِ صفةِ الدنيا و هي الصدق مثلاً صحيحٌ باعتبار الصفةِ العليا و هي الحفظ و الإتقان. ويلزم علي هذا: ان يكون كلُّ صحيحٍ حسناً. و يُلتَزَم ذلك, و يؤيِّدُه: ورودُ قولهم: هذا حديثٌ حسنٌ في الأحاديث الصحيحة, و هذا موجود في كلام المتقدِّمين.

"Bu sualin cevabı sadedinde söyleyeceğim şeyler şunlardır: Hasende sahihten eksik olmak şart koşulmaz. Sadece eksiklik ona gelir ve bu onda anlaşılır. Hasen sözüyle yetindiğinde kusur ona yetinme şartı cihetinden gelmiştir yoksa hakikati ve zatı cihetinden değil. Bunun şerhi ve açıklaması şöyledir: Burada ravinin rivayetin kabulünü gerektiren şartları vardır. Bu sıfatların bir kısmıyla diğer kısmı arasında derece farkı vardır. Örneğin teyakkuz, hıfz ve itkan gibi. Sıdk, yalan töhmetinin bulunmaması gibi en düşük dereceli sıfatların bulunması hıfz ve itkan gibi ondan daha üstün sıfatların bulunmasına münafi değildir. En yüksek dereceli sıfatlar bulunsa bu en düşük dereceli sıfatların bulunmasına münafi değildir. Sıdkla beraber hıfzın bulunması gibi. Bunun hakkında şöyle denilmesi doğrudur: o örneğin sıdk gibi en düşük bir sıfata sahip olması itibariyle hasendir. Hıfz ve itkan gibi en yüksek dereceli sıfatlara sahip olması itibariyle sahihtir. Bundan dolayı her sahihin hasen olması

gerekir. Buna yapışılır. Bu görüşü hadisçilerin "bu sahih hadisler içindeki hasen bir hadistir" sözü destekler mütekaddimin dönem hadisçilerinde bu söz mevcuttur."[521]

Leknevî, Tirmizi'nin hasen-sahih şeklindeki ifadelerinin ne manaya geldiğini izah ederken İbn Dakîk'in *el-İktirah'*taki bu ifadelerini alıntılama gereği duyar. Alıntılama sırasında ihtisar usulünü kullanır. Fakat ihtisarla aktarmış olduğunu okuyucuyla paylaşmaz. Üstelik قال demek suretiyle birebir alıntıladığı izlenimini verir:

ثم تصدّي ابنُ دقيق العيد بعد ردِّ الجوابين المذكورين في كتابه الإقتراح لدفع الإشكال الواقع من كلام الترمذي فقال:

"*Sonra İbn Dakik el-Îd el-İktirâh isimli kitabında mezkur iki cevabı reddettikten sonra Tirmizi'nin sözüyle meydana gelen problemi defetmeye girişir. İbn Dakik şöyle demektedir:"*

Buradaki فقال ifadesinden İbn Dakîk'in sözlerini aynen aktaracağı zannedilir. Fakat öyle olmaz. Leknevî'nin alıntılaması ise şöyledir:

إنَّ الحسن لا يشترط فيه القصور عن الصحة إلا حيث انفرد الحسن فيُرَادُ بالحسن معناه الاصطلاحي.

و أما إن ارتفع إلي درجة الصحة فالحسن حاصلٌ لا محالةَ في ضمن الصحة لأنَّ وجودَ الدرجة العليا من الحفظ والإتقان لا ينافي وجود الدنيا فيصح أن يقال: حسنٌ باعتبار الدنيا

[521] İbn Dakîk el-Îd, *el-İktirâh fi Beyâni'l-Istılâh*, thk: Kahtan Abdurrahman ed-Dûri, Daru'l-Ulûm, 2007, s. 243

صحيحٌ باعتبار الصفة العليا. و يلزم علي هذا أن يكون كلُّ صحيحٍ حسناً و يؤيِّدُه قولُهُم في الأحاديث الصحيحة: حسنٌ. و هذا موجودٌ في كلام المتقدمين. انتهي

"Hasenin infiradı dışında sahihten eksik olması gerektiği şeklinde bir şart koşulmaz. Bu durmda hasenle ıstılahi manası kastolunmuş olur. Sahih derecesine yükselirse eğer şüphesiz hasen sahihin içinde olur. Çünkü hıfz ve itkan gibi en yüksek derecedeki sıfatların varlığı en alt derecedeki sıfatların varlığına münafi değildir. "En aşağı derecedeki sıfatlar sebebiyle hasendir, en yüksek derecedeki sıfatlar sebebiyle de sahihdir" denilmesi doğrudur. Bu sözden her sahihin hasen olması gerekir. Sahih hadisler hakkında hadisçilerin "hasen" tabirini kullanmaları da bunu destekler. Bu, mütekaddim dönem ulemanın sözlerinde mevcuttur."[522]

Yukarıda İbn Dakik'in *el-İktirâh*'ından ve Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî* isimli eserinden yaptığımız alıntılardan anlaşılacağı üzere Leknevî bazı cümleleri çıkarmış, bazı cümlelerde değişiklikler yapmış ve bazı kelimeleri hazfetmek suretiyle alıntılamada bulunmuştur. Fakat bunu okuyucuya açıklama gereği duymamıştır. Kaynağı bizzat inceleme şansı olmayan okuyucu onun *el-İktirah'*tan kelimesi kelimesine alıntı yaptığını zannedebilir. Zira bunu zannetmesini sağlayacak birçok karine mevcut iken bundan alıkoyacak her hangi bir işaret mevcut değildir. Bu örnek den de anlaşıldığı gibi bir eserden alıntı yaparken ikincil ve tâli kaynakları kullanmak çoğu kez yanıltıcı olabilmektedir.

3.3.4. İlavede Bulunarak Alıntılama

Leknevî kaynaklardan alıntı yaparken metnin içine bir takım lafızlar eklemektedir. Büyük ihtimalle bunu okuyucuya kolaylık olsun diye yapmaktadır. Fakat bu husus bazı problemlere yol açmaktadır. Aşağıda vereceğimiz örnekler durumu daha anlaşılır hale getirecektir.

[522] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 168

Leknevî, bazı muhaddislere göre hasen hadisin sahih hadise dahil edilip ayrı bir kısım olarak kabul edilmediği konusunu işlerken İbnü's-Salâh'tan şu alıntıyı yapar:

"İbnü's-Salâh şöyle demektedir: "İnsanlardan bazıları haseni müstakil bir nevi olarak kabul etmeyip kendisiyle ihticacda bulunulanlar sınıfına dahil olması hasebiyle onu sahih hadisin çeşitleri arasına yerleştirirler. Hafiz Ebu Abdillah el-Kirmani'nin sözünün zahirinden anlaşılan budur."[523]

İbnü's-Salâh'ın *Ulumu'l-Hadis* isimli eserine müracaat ettiğimizde orada el-Kirmani ibaresinin yer almadığını görmekteyiz. Sadece Hafız Ebu Abdillah denmektedir.[524] Okuyucunun Hafız Ebu Abdillah isimli şahsın kim olduğunu anlaması için Leknevî, metne el-Kirmani lafzını ilave etmiştir. Oysa burada kastolunan Ebu Abdullah el-Kirmani değil Hakim Ebu Abdillah En-Neysaburi'dir. Abdülfettah Ebu Gudde, *Zaferu'l-Emânî* tahkikinde bu yanlışı düzeltir ve bu sefer kendisi metne "Hakim" lafzını ilave eder[525] ki bizce bu da uygun bir davranış değildir.

Leknevî'nin kaynaktan alıntı yaparken kimi zaman yaptığı ilaveler metnin kendisinden ayırt edilememektedir. Okuyucu eğer gidip alıntı yapılan kaynağa bizzat kendisi müracaat etmezse yapılan ziyadeyi metnin kendisinden sanması işten bile değildir. Meseleyi daha açık kılmak için şu örneği zikredebiliriz. Leknevî, zayıf hadis konusunda Sehâvî'nin *el-Kavlü'l-Bedi' fi's-Salâti ale'l-Habîbi'ş-Şefi'* isimli eserinden bazı nakillerde bulunur. Bu nakiller sırasında İbn Hazm'ın *"Ebu Hanife'nin zayıf hadisi rey ve kıyasdan üstün gördüğü*" şeklinde bir sözü yer almaktadır. Tam bu sırada Leknevî, metne "*O babda başkasını bulamadığında*" diye bir cümle ilave eder. Sehâvî'nin *el-Kavlü'l-Bedi'*ine müracaat edildiğinde böyle bir ibarenin orada mevcut olmadığı görülür:

و كذا ذكر ابن حزم: أن جميع الحنفية مجموعون علي أن مذهب أبي حنيفة رحمه الله أن

ضعيف الحديث أولي عنده من القياس و الرأي

---

[523] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî,* Çeşmey-i Feyz matbaası baskısı, s. 65

[524] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 2012, s. 40

[525] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 145 (2. dipnot) thk: Abdülfettah Ebu Gudde

"*Hanefilerin çoğu Ebu Hanife'nin (rahimehullah) mezhebinde zayıf hadisin kıyas ve reyden üstün olduğu üzerine icma etmişlerdir*."[526]

Belki de Leknevî'nin elindeki nüshada böyle bir ibare mevcuttur diye düşünülebilirse de başka kaynaklarda da İbn Hazm'ın bu ibaresinin yer aldığı fakat oralarda da Leknevî'nin zikrettiği ilavenin mevcut olmadığı müşahade edilir. O kaynaklar Zehebi'nin *Tarih*'iyle *Menâkıbü'l-İmam Ebi Hanife* isimli eserleridir. Bu eserlerde de yer alan İbn Hazm'ın sözleri arasında "*O babda başkasını bulamadığında*" ibaresi mevcut değildir.

Öncelikle *Menakıbü'l-İmam Ebi Hanife'*ye baktığımızda orada İbn Hazm'ın sözünün şu şekilde yer aldığını görürüz:

"İbn Hazm şöyle demiştir: Ebu Hanife'nin tüm ashabı "Ebu Hanife'nin zayıf hadisi kıyas ve reyden evla bulduğu" hususunda icma etmişlerdir."[527]

Görüldüğü gibi Zehebî'nin *Menâkıb*'ında Leknevî'de yer alan son cümle mevcut değildir.

İbn Hazm'ın bu ifadelerinin yer aldığı bir diğer eser olan Zehebi'nin *Tarîhu'l-İslam*'ına baktığımızda orada da Leknevî'nin ilave ettiği ifadenin yer almadığını müşahade ederiz:

"Ebu Muhammed b. Hazm şöyle demiştir: Hanefilerin çoğu Ebu Hanife'nin mezhebinde zayıf hadisin kıyas ve reyden üstün olduğu üzerine icma etmişlerdir."[528]

Tüm bunlar bize göstermiştir ki alıntının sonunda yer alan o ibareyi bizzat Leknevî ziyade etmiştir. Abdülfettah Ebu Gudde de bu ilavenin metne eklenmesini

---

[526] Sehâvî, *el-Kavlü'l-Bedi' fi's-Salâti ale'l-Habîbi'ş-Şefi'*, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Rayyân, Medine, 2002, s. 473

[527] Zehebi, *Menâkıbü'l-İmam Ebi Hanife ve Sâhibey Ebi Yusuf ve Muhammed b. el-Hasen,* thk. Muhammed Zahid el-Kevseri-Ebu'l-Vefa el-Afgâni, Lecnetü İhyâi Meârifi'n-Nu'mâniyye, Haydarâbad/Dekken (Basım sırasında Beyrut'taki 1419 tarihli baskıdan yararlanılmıştır.), s. 34

[528] Zehebi, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1991, C. 9, s. 310

doğru bulmadığını ifade eder.[529] Şüphesiz Leknevî'nin İmam Ebu Hanife'nin bunu ancak o konuda başkasını bulamadığında uyguladığını ifade etmeye çalışması kendince haklı bir gerekçe sayılabilirse de bunu ana metinden ayırmak suretiyle belirtmesi daha yerinde bir davranış olurdu kanaatindeyiz.

3.3.5. Kaynağı Hatalı Belirtme

Leknevî, hadis ilminde ve ilgilendiği diğer ilimlerde derin bir bilgi birikimine sahiptir. Kaynaklara vukufiyeti ise son derece ileri düzeydedir. Buna rağmen zühul eseri olarak kimi zaman *Zaferu'l-Emânî'*de kaynak verirken hata ettiği de vaki olmaktadır.

Bu kabil hatalardan biri Buhari'nin cezm sigasıyla قال فلان şeklinde yapmış olduğu ta'liklerin değerlendirildiği sırada vaki olur. Leknevî bu hususu ayrıntılı olarak işlerken Buhari'nin cezm sigasıyla yaptığı bu tip rivayetlerdeki şeyhlerinin bir kısmının kendi şartlarına uygun olmasına karşın diğer bir kısmının uygun olmadığını da belirtir. Ve bunların hadis hakkındaki hükme olan tesiri üzerine açıklamalarda bulunur. Tam bu sırada alıntıladığı bir hadisin Buhari'deki yerini yanlış verir. Aslında Ezan kitabındaki hadisi Taharet kitabında diye kayda geçirir.

"*Şartına dahil olmayanlara gelince bunlar başkalarının şartlarına göre sahih olabilir. Buhari'nin Taharet'deki kavli gibi: Aişe (r. anha) şöyle dedi: "Nebi (s.a.v) her anında Allah'ı zikrediyordu."*[530] *Bu hadis, Müslim'in şartına göre sahihtir ve Müslim onu kitabında tahric etmiştir."*[531]

Buhari bu hadisi herhangi bir sened zinciri kaydetmeksizin kitabında ta'likan verir. Böyle bir rivayetin sıhhat hükmü tartışmaya konu edilmektedir. Fakat bizim konumuz bu olmadığı için daha uzun bir izaha gerek duymuyoruz. Daha önce de ifade

---

[529] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 195

[530] *Müslim*, Hayız, 30

[531] Leknevî, *Zafeu'l-Emâni*, s. 137

ettiğimiz gibi bu hadis Buhari'nin Taharet kitabında değil, Ezan kitabında yer almaktadır.[532] Zaten bu hususa Abdülfettah Ebu Gudde de işaret eder.

Kaynak belirtme hatalarından bir diğeri de marifetü's-sahabe konusunu ele alırken vaki olur. Bir kişinin sahabi olduğu nasıl bilinir. Hadisçiler bu konuda ne gibi açıklamalarda bulunmuşlardır. Leknevî bu suallere cevap sadedinde bir takım açıklamalarda bulunurken söz dönüp dolaşıp sahte sahabilerden biri olan meşhur Raten el-Hindî'ye gelir. Onun hakkında hadis ulemasının ne gibi açıklamalarda bulunduğunu ifade sadedinde Zehebi'nin *Tecridü Esmâi's-Sahabe* isimli eserinde Raten el-Hindi'yle ilgili bir takım ifadeleri nakleder. Fakat dönüp Zehebi'nin bu eserine bakıldığında orada Raten'le ilgili her hangi bir açıklamaya rastlanmaz. Zehebi onunla ilgili bilgileri bir başka eseri olan *Mizânü'l-İ'tidal'de* paylaşmaktadır.[533] Leknevî zühul eseri olsa gerek kaynağı yanlış zikreder. Abdülfettah Ebu Gudde de bu hataya işaret eder. [534]

3.3.6. Kaynak Metni Yanlış Anlama

Büyük bir alim ve son derece zeki bir insan olmasına rağmen Leknevî, kimi zaman alıntıda bulunduğu kaynaktaki ibareleri yanlış anlamış ve yanlış okumuştur. Bunun sebebi Leknevî'nin Arapça'sının zayıf olması değildir. Ana dili arapça olan yazarlar da dalgınlık, siyak sibak arasındaki bağlantıyı atlama gibi sebeplerden ötürü kimi zaman ifadeleri yanlış anlayabilmektedir. Ayrıca Leknevî'nin elindeki eserlerin çoğunluğu istinsah suretiyle çoğaltılmış el yazmalarıdır. Çoğu zaman müstensihin gafletinden kaynaklanan kimi yanlışlıkları bünyesinde barındırabilmektedir. Aynı durum matbu eserlerde de hala varlığını devam ettirmektedir. Leknevî'nin bu tür hatalara düşmesinin iki sebebi olabilir. Ya elindeki nüsha hatalıdır ve Leknevî'nin doğrusunu ayırdetmesine imkan tanımayacak ölçüde mana uygunluğu içermektedir. Ya da metin doğru olmasına rağmen Leknevî, ibareyi yukarıda bir kısmına işaret

---

[532] *Buhari*, Ezan, 19

[533] Zehebi, *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavved-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru Kütübü'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1995, C. 3, s. 70

[534] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 538 (1. Dipnot)

ettiğimiz sebeplerden dolayı yanlış anlamış ve elindeki nüshadaki doğru ifadeleri anladığı yanlış anlam üzerine değiştirme gereği duymuştur. Daha önce örneklerini verdiğimiz gibi kimi zaman bu hususta isabet ettiği ve haklı olduğu da vaki olmuşsa da şimdi bazı örneklerini sunacağımız üzere yanlışa düştüğü yerler de vaki olmuştur. Abdülfettah Ebu Gudde de bunların her birine yeri geldikçe tahkikinde işaret etmiştir:

Leknevî'nin bu konudaki hatalarından biri *el-Menhelü'r-Revî'*den yaptığı alıntı sırasında vaki olur. Bedreddin İbn Cemâa hasen hadisle ilgili bazı tanımları eleştirir ve kendisi bir tanım önerir. Leknevî ondan bu ifadeleri alıntılarken metindeki bir kelimeyi yanlış okur ve doğal olarak alıntıyı da yanlış okuduğu kelimeyle yapar. Eğer sonrasında yapmış olduğu açıklamalar olmasaydı. Bunun bir matbaa hatası olabileceği düşünülebilirdi. Fakat Leknevî yanlış okuduğu kelimeyi metnin içinde anlamlı kılmak için bir takım açıklamalar yapmaya girişir ki bu da hatanın bir matbaa hatası değil okuma hatası olduğunu teyid eder. Söylediklerimizin daha anlaşılır hale gelmesi için öncelikle *el-Menhelü'r-Revi'*deki ilgili yeri alıntılayacak ardından da Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî'*deki ifadelerine yer vereceğiz. İbn Cemâa'nın hasen hadis konusunu ele aldığı kısımdaki ifadeleri şöyledir:

قلت: و لو قيل: الحسن كل حديث خالٍ عن العللِ و في سنده المتصلِ مستور له به شاهد أو مشهور قاصر عن درجة الإتقان لكان أجمع لما حددوه و قريباً مما حاولوه .. و أخصر منه ما اتصل سنده وانتفت علله .. في سنده مستور و له شاهد أو مشهور غير متقن ..

"*Ben derim ki: Şayet "Hasen, muttasıl senedinde mestur bir ravi bulunan illetsiz her hadistir ki mestur ravinin o hadisiyle ilgili bir şahidi mevcuttur. Veya ravisi meşhur olmakla birlikte itkan derecesinin altında bulunan hadistir" diye denilmiş olsaydı tanımladıkları şeyi daha câmi bir şekilde tanımlamış olacakları gibi ulaşmak için çabaladıkları şeye yakın olacaktı. Bundan daha özeti şöyledir; senedi muttasıl*

olup illeti bulunmayan ayrıca senedinde mestur bir ravisi olan ve bir şahidi dahi bulunan hadistir veya senedinde mütkin olmayan meşhur ravisi bulunan hadistir."[535]

Leknevî de hasen hadis konusunda bu ifadeleri alıntılar. Fakat مشهور kelimesini مشهود diye okur ve ardından bu yanlış okuması üzerine şu açıklamalarda bulunur:

"(Şayet denilmiş olsaydı) Bu, *hasen hadisin başka bir tarifidir ki Tîbî bunu İbn Cemâa'nın tarifini reddedikten sonra zikretmiştir. İbn Cemâa, mezkur tarifleri eleştirdikten sonra şöyle demektedir:*

و لو قيل: هو كلُّ حديثٍ خالٍ عن العلل, في سندِه المتصلِ مستورٌ, له به شاهد, أو مشهودٌ قاصرٌ عن درجة الإتقان, لكان أجْمَعَ لما حدُّوه, و أقربَ مما حاولوه, و أخْصَرَ منه.

"Şayet : "O, muttasıl senedinde mestur bir ravi bulunan illetsiz her hadistir ki mestur ravinin o hadisiyle ilgili itkan derecesinin altında bir şahidi veya meşhûdu mevcuttur" denilseydi tanımladıkları şeyi daha câmi bir şekilde tanımlamış olacakları gibi ulaşmak için çabaladıkları şeye daha fazla yaklaşmış olacaklardı. Ve ayrıca bu tanım daha özet bir tanım olacaktı."

İbn Cemâa'nın خالٍ عن العلل *"illetsiz" sözü; gizli, muğlak ve zedeleyici sebeplerin hadise dahil olmasından bir sakınmadır.*

Yine في سندِه المتصلِ "*muttasıl senedinde" sözü Mürsel ve Munkatı' gibi hadis çeşitlerinden sakınmadır.*

---

[535] Bedreddin b. Cemâa, *el-Menhelü'r-Revi fi Muhtasari Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevi*, thk: Dr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Daru'l-Fikr, tarihsiz, s. 36

له به شاهد, أو مشهودٌ *bu hasenin sıfatıdır.* له'*daki zamir mestur olan raviye dönüktür .* له *daki zamir hadise dönüktür.* أو *çeşitlendirme içindir yoksa tereddüt için değildir. Sonuçta mana şöyle olur: Adaleti mestur olan ravinin bu hadisle ilgili bir şahidi mevcuttur. Yani bundan başka bir isnadla rivayet edilen fakat aynı lafza sahip bir hadis mevcuttur ki önceki hadisin kuvvetine işaret eder. Veya hadisin ravisine ait içinde bu hadisin manasının mevcut olduğu bir başka tarik vardır. İşte bu hadis metninin ve manasının o olduğuna şahitlik eder. Bu hadis şahit olurken önceki hadis bu mana tarafından meşhud (şehadet edilen hadis) olur. İbn Cemâa, bu kayıtla bu hadis veya başkaları gibi manası desteklenmemiş zayıf hadislerden sakınmaya çalıştı.* قاصرٌ عن درجة الإتقان *sözü adaleti mestur olan ravinin bir başka sıfatıdır. Bu kayıttan hasen hadisin ricalinin adalet ve itkanlarının sahih hadisin ricalinin adalet ve itkanından daha aşağı bir derecede olduğu anlaşılır. Bu kayıtla sahih hadis tanımın dışında kalmış olurdu ki bundan bu tanımın en güzel tanım olduğu ortaya çıkmış olurdu.*"[536]

Yukarıda alıntıladığımız ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Leknevî, İbn Cemâa'nın metnindeki "meşhur" kelimesini yanlışlıkla "meşhud" diye okumuş ve bu yanlış okumasını da anlamlı kılmak adına bir takım açıklamalara girişmiştir. Fakat gerek *Menhelü'r-Revî'*nin tahkikini yapan Dr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan'nın gerekse de *Zaferu'l-Emânî'*nin tahkikini gerçekleştiren Abdülfettah Ebu Gudde'nin tercihi bu yönde olmamıştır. Zaten Leknevî de "meşhud" kelimesine mana verirken epey zorlanmıştır. Abdülfettah Ebu Gudde ise Leknevî'nin metnine bu sefer müdahale etmemiş fakat bu büyük hataya dipnotunda şöyle işaret etmiştir:

"*Bu, fahiş bir hatadır. Şarih Leknevî, Tîbî'ye uyarak bununla tarifi bozmuştur. Doğrusu "meşhud" değil "meşhur"dur. Şarihin vehmettiği gibi* قاصر *kelimesi ise "mestur" ravinin sıfatı değildir. "Meşhur" ravinin sıfatıdır."*[537]

[536] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 159

[537] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 159, (1. Dipnot)

Leknevî'nin kaynak metindeki ibareyi yanlış anlayıp aktarımda bulunurken hata etmesinin örneklerinden bir diğeri de Nesai'nin hadis tahricindeki metoduyla ilgili bir bahsin konu edildiği yerde vaki olur. Cürcânî, Nesai'nin, terki hususunda icma hasıl olmamış her raviden hadis tahric ettiğinin söylendiğini zikredince Leknevî bu ifadeyi şerh maksadıyla bir takım açıklamalarda bulunur. Hatta Hakim Neysâburi ve Hatib el-Bağdadi'den "*Nesai'nin rical hususunda Müslim'in şartından daha şiddetli bir şartı mevcuttur."* diye söylediklerinin naklolunduğunu ifade eder.[538] Oysa bu ifade Leknevî'nin bir yanlış anlamasından ibarettir. Leknevî aslında meseleyi İbn Kesir'in *İhtisâru Ulûmi'l-Hadis'*inden nakletmektedir fakat çoğu zaman yaptığı gibi bunu doğrudan doğruya ifade etmez. İbn Kesir'in eserine ne dediğini tesbit etmek için baktığımızda aslında Leknevî'nin meseleyi yanlış anladığı ve İbn Kesir'in şunları söylediğini görürüz:

"Hakim Ebu Abdillah Hatib Bağdâdi, Tirmizi'nin kitabına Câmiu's-Sahih ismini vermişlerdir ki bu onlardan sadır olan bir tesahüldür. Zira Tirmizi'de birçok münker hadis mevcuttur. Hafız Ebu Ali es-Seken ve aynı şekilde Hatib el-Bağdâdî'nin Nesâi'nin kitabı hakkında "O sahihtir" şeklindeki beyanlarında ihtilaf vardır. Şüphesiz Nesâî'nin rical hususunda Müslim'den daha şiddetli bir şartı olduğu müsellem değildir. Zira onda gerek aynen gerekse de halen meçhul ve mecruh kimseler mevcut olduğu gibi zayıf, muallak ve münker hadisler de mevcuttur."[539]

Yukarıda yaptığımız alıntıdan da anlaşıldığı gibi Hakim'le Hatib el-Bağdâdî'nin Nesâi'nin rical konusunda Müslim'den daha şiddetli bir şartı olduğunu söyledikleri vaki değildir. Leknevî'nin meseleyi bir zühûl eseri olarak yanlış anladığı ve okuyucuya yanlış aksettirdiği muhakkaktır. Abdülfetah Ebu Gudde de bu hataya işaret etmektedir.[540]

Leknevî'nin kaynak olarak kullandığı eserdeki ibareyi yanlış anlayıp aktarımda bulunurken hata etmesinin örneklerinden bir diğeri sahabeden birinin

---

[538] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 204

[539] Ahmed Muhammed Şakir-İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulumi'l-Hadîs*, Haz. Muhammed Subhi b. Hasen Hallak, Müessetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, 2008, s. 36

[540] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 204 (1. Dipnot)

"Rasulullah (s.a.v) bize şöyle emrederdi" şeklindeki sözlerinin merfu hadis hükmünde olup olmadığı mevzusunu işlediği sırada vaki olur. Leknevî şunları söyler:

فإن صرح الصحابي بالآمر كقوله: أمرنا رسول الله صلي الله عليه و سلم. فقال ابن الصلاح:

لا أعلم فيه خلافاً في أنه مرفوع، إلا ما حكاه ابن الصباغ في "العدة" عن داود بن سليمان و بعض المتكلمين: أنه لا يكون ذلك حجةً حتي ينقل لنا لفظه.

"Eğer Sahabi, "Rasulullah (s.a.v) bize emretti" sözünde olduğu gibi emredeni açıkça beyan ederse İbnü's-Salâh şöyle demiştir: Böyle hadislerin merfu olduğu hususunda ben herhangi bir ihtilaf olduğunu bilmiyorum. Sadece İbn Sabbâğ'ın el-Udde isimli eserinde Davud b. Süleyman ve bazı kelamcıların: Bu, lafzı bize naklolunana kadar hüccet olmaz" dediklerini naklettiği mevcuttur."[541]

Leknevî, İbnü's-Salâh'tan aktardığı bu cümleleri aslında Irâkî'nin *Elfiye* şerhinden almıştır. Genelde adeti olduğu üzere Iraki'yi zikretmeyip İbnü's-Salâh'tan naklediyormuş gibi alıntı yapmıştır. Irâkî'nin *Elfiye* şerhine baktığımızda orada Leknevî'nin meseleyi yanlış anladığını ve Iraki'nin sözünü İbnü's-Salâh'ın sözüymüş gibi naklettiğini görürüz. Iraki'nin Elfiye şerhindeki ifadeleri ise şöyledir:

قول الصحابي من السنة كذا كقوله علي رضي الله عنه من السنة وضع الكف علي الكف في الصلاة تحت السرة رواه أبو داود في رواية ابن داسة وابن الأعرابي قال ابن الصلاح فالأصح انه مسند مرفوع لأن الظاهر انه لا يريد به إلا سنة رسول الله عليه و سلم ما يجب اتباعه. قال ابن الصباغ في العدة و حكي عن أبي بكر الصيرفي و أبي الحسن الكرخي و غيرهما انهم قالوا يحتمل يريد به سنة غير النبي صلي الله عليه و سلم فلا يحمل علي سنته

[541] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 211

"*Hz. Ali (r.a)'ın namazda elleri göbek altına bağlamak sünnettendir sözü gibi ki bunu İbn Dâse ve İbnü'l-A'râbi rivayetinde Ebu Davud aktarmıştır.*[542] *Sahabinin şu sünnettendir sözüne gelince İbnü's-Salâh esah olan onun müsned merfu olduğudur. Zira zahire göre onunla uyulması vacip olan Rasulullah (s.a.v)'in sünnetinden başkasını kastetmez. İbn Sabbâğ el-Udde isimli kitabında ve kendilerinden rivayet edildiğine göre Ebu Bekir es-Sayrafî, Ebu'l-Hasen el-Kerhî ve başkaları şöyle demişlerdir: Sahabinin bu sözüyle Nebi (s.a.v)'den başkasının sünnetini kastetmesi de muhtemeldir. O sebepten Rasulullah (s.a.v)'in sünnetine hamledilmez."*[543]

Yukarıda yapmış olduğumuz alıntıdan da anlaşıldığı gibi Leknevî İbn Sabbâğ'ın sözünün İbnü's-Salâh'ın sözüne dahil olduğunu zannetmiştir. Ayrıca bizim orijinal metinden naklettiğimizle Leknevî'nin alıntısı arasında bariz farklılıklar mevcuttur. Bunun sebebi Leknevî'nin elindeki yazmaların farklılığı olabileceği gibi kaynak metni manen aktarmayı tercih etmesi de olabilir.

3.4. Şerhteki Dil ve Üslûbu

3.4.1. Arap Dilini Kullanımı

Leknevî'nin ana dili Arapça değildir. Arapça'yı ilim dili olması münasebetiyle sonradan öğrenmiştir. Arapça'nın yanısıra Farsça ve Urduca da bilmektedir. *Zaferu'l-Emânî* içerisinde yer yer bazı kelimelerin Farsça karşılıklarını verme gereği duymasından anlaşılabileceği gibi şerhi yazarken gözettiği birinci hedef kitle Arapça'nın yanısıra Farsça da bilen kimselerdir.[544] Fakat Arap olmayan özellikle de ömrünün büyük çoğunluğunu Arapça'nın konuşulmadığı bir memlekette geçirmiş olan alimlerin çoğunun eserlerinde Arapça'nın kullanımıyla ilgili kimi yanlışların vukua geldiği bilinmektedir. Şevkânî de Cürcânî'nin biyografisini verirken Arap

---

[542] *Ebu Dâvud*, Salât, 120

[543] Zeynüddin Irâkî- Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî el-Müsemmâtü bi't-Tebsıra ve't-Tezkira ve yelîhi Fethu'l-Bâkî alâ Elfiyeti'l-Irâkî*, Haz. Muhammed b. el-Hüseyin el-Irâkî el-Hüseynî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tarihsiz, C. 1, s. 125-126

[544] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 334

olmayan birçok ulemanın eserlerinde Arapça'yla ilgili sıkıntılar bulunduğundan sözeder.[545]

Leknevî'ye gelirsek Abdülfettah Ebu Gudde onun arap olmamasına rağmen Arapça'yı mükemmel bir şekilde kullanıp asla hataya düşmediğini ifade etmektedir:

"*Allah ona hassas, duyarlı, saf ilim hissi ve zevki, nadir bir anlayış ve dikkat vermiş. Kuvvetli bir hafıza ve yazma yeteneği, az vakitte güzel ve duru bir uslupla yazabilme kabiliyeti var. Hintli olmasına rağmen arapça konuşmasında bir an bile dil sürçüp hata yapmaz. Onun yazmak, nakletmek ve müzakere etmekten aldığı zevkten bir an bile şüphelenmek mümkün değildir*.[546]

Bundan da anlaşıldığı gibi Leknevî, Arap olmamasına ve araplar arasında uzun yıllar yaşamamış olmasına rağmen Arapça'yı hatasız kullanan ender alimlerden biridir.

Arapçası bu derece iyi olmasına rağmen Leknevî'nin bu eserdeki genel üslubu meseleyi başka eserlerden nakillerle açıklamaktır. *Zaferu'l-Emânî* içerisinde onun kendisine ait cümlelerin oranı çok fazla bir yekün tutmamaktadır. Görüşlerini belki de böylece vermeyi tercih eden Leknevî kimi zaman dört-beş sayfa uzunluğunda alıntılar yapabilmektedir. Örneğin mevzu hadis konusunu işlerken bir hadisin mevzu olduğunu bilmenin yollarından biri olarak ravinin hatasına vakıf olmayı ele alır. Cürcânî bu konuda Sâbit b. Musa ez-Zâhid'in düştüğü hatayı örnek olarak zikreder. Şerîk, Sâbit b. Musa'nın şeyhidir. Bir gün Şerik, meclisinde hadis imla ettirmektedir. "Bize A'meş, Ebu Süfyân'dan tahdis etti. O da Cabir'den rivayet etti. Câbir dedi ki Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu" dedikten sonra talebelerin yazması için bir süre susar. O sırada içeri girmiş olan Sabit'e bakar ve onu kastederek "*Kimin gece namazı çok olursa gündüz yüzü güzel olur."* diye bir söz söyler. Bu sözüyle zühd ve takvası sebebiyle beğendiği Sabit'i kastetmiştir. Fakat Sâbit bu sözü Şerik'in zikrettiği isnadın metni zanneder. Bu sebepten onu bir hadis gibi rivayet etmeye başlar. İşte bu olay Cürcânî tarafından ravinin hatasını bilmek suretiyle hadisin Hz. Peygamber (s.a.v)'e

[545] Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, C. 1, s. 489

[546] Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fadıle*, s. 14

ait olmadığını tesbit etme hadisesine örnek olarak zikredilir. Leknevî meseleyi açmak ve derinlik kazandırmak için birçok izahta ve nakilde bulunurken Suyutî'nin *el-Leâliu'l-Mesnûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevdûa* isimli kitabından bu hadisle ilgili değerlendirmelerini nakleder. Bu nakil yaklaşık dört buçuk sayfa tutarındadır.[547] Bu da Leknevî'nin ne denli uzun alıntılar yaptığının bir örneğini teşkil eder.

3.4.2. Lüğavi ve Istılâhî Tahlillere Yer Verme

Leknevî kimi zaman Cürcânî'nin metni içinde geçen kelimelerle ilgili lüğavi ve ıstılahî tahlillerde bulunmaktadır. Şüphesiz lüğavi ve ıstılahi tahliller metnin daha iyi anlaşılabilmesi adına vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Zira metnin ana çatısını bunlar oluşturmaktadır. Biz de öncelikle Leknevî'nin lüğavi tahlillerini ardından ıstılahi tahlillerini sunmayı yerinde buluyoruz.

Zaferu'l-Emânî içinde lüğavi tahliller aslına bakılırsa büyük bir yekün tutmamaktadır. Yani Leknevî lüğavi tahlillere yeterince yer vermemektedir. Fakat bununla onun hiç lüğavi tahlillere önem vermediği anlamını kastediyor da değiliz. Yaptığı lüğavi tahlillere dair birkaç örnek vermek gerekirse şunlar söylenebilir:

Cürcânî, muhtasarında "*(Tüm bunları ifade ettikten sonra) imdi, bu risale hadis ilmiyle ilgili bilgileri içine alan bir muhtasardır ki bir adet mukaddime ile dört baptan oluşan bir adet makâsıd bölümünden mürettebdir."*[548] diyerek esere giriş yapar. Leknevî bu kısmı açıklama sadedinde mürettep kelimesi ve onun kullanımıyla ilgili aynı zamanda lüğavi tahlillere verdiği önemi de gözler önüne serecek şu açıklamaları yapar:

"*(Müretteb kelimesinin kökeni olan) tertib, lüğatta herşeyi mertebesine koymak, yerleştirmek demektir. Zahire göre* على *harfi ceriyle müteaddi olmaz. İştimal (kapsama) manasında olduğunda* اشتمل الشيء على الشيء *'Bir şey başka bir şeyi içine*

[547] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 435-439

[548] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usûli'l-Hadis,* s. 33

aldı.' denir. Bina etmek, kurmak manasında olduğunda بنى الدار على طبقتن *'Evi iki kat olarak inşa etti.' denir. Yine şöyle denilebilir: 'Tertib kelimesinin manası her cüzü mertebesine koymaktır. Öyle ki her cüz mertebesine yerleşmiş olur. İşte bu manadan hareketle tertib kelimesi de* على *ile müteaddi olabilir. Bu değişik şekillerde tasavvur olunabilir. Ama* على *harf-i ceriyle, üzerine vaki olduğu muayyen bir şekli bilinir."*[549]

Lüğavi tahlillere verdiği önemi gösteren örneklerden biri de garânîk (غرانيق) kıssasıyla ilgili bölümü şerh ettiği kısımda mevcuttur. Garânîk kelimesiyle ilgili lüğavi açıklamalarda bulunmayı uygun gören Leknevî, Kemâl en-Nemîri'nin *Hayatü'l-Hayavân* isimli eserinden garânîk ile ilgili bilgileri özetlemek suretiyle kitabına alır. Verdiği bilgilere göre kelime ğırnîk kelimesinin cemisidir. Gurneyk, gırneyk, gırnevk ve gurnûk şeklinde okunuşları da mevcuttur. Uzun boyunlu bir su kuşudur. Erkeklerine bu ismin verildiği söylenmektedir. Ördek büyüklüğünde siyah bir tür kuş olduğu da söylenmiştir diyerek gerekli açıklamaları yaptıktan sonra Türkçe'de bizim kuğu dediğimiz garanîk kelimesiyle Lat, Menat, Uzza gibi putların kastedildiğini söyleyerek şerhine son verir.[550]

Leknevî'nin ıstılahi tahlillerine gelirsek şunları söylemek mümkündür. Cürcânî'nin metnini şerh ederken yeri geldikçe ıstılahlarla ilgili bazen kısa bazen uzun açıklamalarda bulunmaktadır. Sadece açıklamalarda bulunmakla da yetinmeyen Leknevî kimi zaman Cürcânî'nin ıstılah seçimini ve tanımımı, bu ıstılah tanımının hangi yönlerden diğer tanımlardan daha üstün olduğunu açıklamaktadır

Örneğin muhaddislerin çoğunluğu metin kelimesini "*İsnadın kendisinde sona erdiği kelamdır*"[551] şeklinde tanımlar. Fakat Cürcânî metni "*Metin, manaların*

---

[549] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 22-23

[550] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 446-447

[551] Mahmud et-Tahhân, *Teysîru Mustalahi'l-Hadis*, Mektebetü'l-Meârif, 10. Baskı, Riyad, 2004, s. 19; Amr Abdülmün'im Selim, *Teysîru Ulumi'l-Hadis li'l-Mübtediîn*, Daru'z-Ziya, 3. Baskı, Tanta, 2000, s. 10

kendisiyle kaim olduğu hadis lafızlarıdır."[552] şeklinde tanımlar. Bunun üzerine Leknevî bu tanımın neden daha tercihe şayan olduğunu şu ifadelerle izah eder:

"*(Metin kelimesinin) meşhur olan tarifi; isnadın kendisinde sona erdiği şeydir. Bu tanım zahirde devir barındırmaktadır. Çünkü (hadisçiler) isnadı, metnin (bize geliş) yolunun ortaya çıkarılması olarak tanımlıyorlar. Bu sebeple musannif o tanımı terkedip üzerinde herhangi bir (devrin) vaki olmadığı tanımlamada bulunmuştur.*[553]

Leknevî, ıstılahlara ve onların doğru tanımlanmasına son derece önem vermektedir. Leknevî'nin ıstılâhi tahlillere verdiği önemi gözler önüne seren örneklerden biri şöyledir: Cürcânî zayıf hadisi; "*Kendisinde sahih ve hasenin şartlarını toplayamamış olan hadistir*" diye tarif eder.[554] Fakat Leknevî, Cürcânî'nin bu tanımında sahihin şartlarının zikredilmiş olmasının gereksiz olduğunu savunur. Çünkü hasenin şartlarını kendinde toplayamamış olan hadistir denmesi yeterlidir. Zira hasenin şartlarını kendinde toplayamamışsa zaten sahihin şartlarını da kendinde toplayamamış demektir.[555] Aslına bakılırsa Leknevî haklı gözükmektedir. Gerçekten de Cürcânî'nin tanımı gereksiz ifadeler içermektedir. Bu da güzel bir tanımın barındırmaması gereken şeylerden biridir. Bu açıdan Leknevî'nin eleştirisi yerindedir. Fakat müteahhirun dönem ulemasından birçok kimse zayıf hadisi Cürcânî gibi tanımlamıştır.[556] Yine de son dönem hadis uleması bu tanımı eleştirmiş ve doğrusunun "*Şartlarından herhangi birini kaybetmek suretiyle hasen sıfatını taşımayan hadistir."*[557] şeklinde olmasını gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu da Leknevî'nin ıstılahi tanımlamalarda ne denli dikkatli olduğunun göstergelerinden biridir.

---

[552] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usûli'l-Hadis,* s. 33

[553] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* 23

[554] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis,* 47

[555] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 178

[556] Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr*, s. 85. Nevevî'nin *Takrib*'ini tahkik eden Ahmed b. Faris es-Selüm da bir dipnot yazmak suretiyle Nevevî'nin zayıf hadis tanımını eleştirir. Birgivi de zayıf hadisi Cürcânî gibi tanımlar. Davud el-Karsi, *a.g.e.*, s. 12

[557] Mahmud et-Tahhân, *a.g.e.*, 78,

3.4.3. Örneklendirme Metodunu Kullanma

Eğitim öğretim usulünde örneklendirme en sık başvurulan yöntemlerden biridir. Böylece soyut meseleler somutlaştırılarak öğrencinin ve okuyucunun zihnine yaklaştırılmış olur. En kapalı mevzuları bile suhuletle anlaşılır hale getirebilme özelliğine sahip olan bu metod, yerinde ve düzgün kullanıldığında ayrıca muhataba okuma zevki dahi verebilmektedir. Hadis usulüyle ilgili çetin ve kapalı mevzuların açıklığa kavuşturulmasında ve muhatabın anlayış düzeyine indirilmesinde örneklendirmenin yeri yadsınamaz. Leknevî de bu yararları gözettiğinden ötürü şerhi sırasında konuların açıklanmasında bol bol örnekler verir. Ve böylece anlaşılması zor hususları izaha kavuşturur.

Cerh ve ta'dil konusunda otorite olan bir imamdan bir ravi hakkında hem cerh hem de ta'dil rivayeti mevcut ise bu durumda bunu nasıl anlamamız gerektiği hususu hadis usulünde en çetrefilli mevzulardan birini teşkil eder. Leknevî de bu hususu şerhinde örneklendirme yöntemini kullanarak açıklama yoluna gider. Öncelikle ravilerin sıfatlarına bakan hadis imamlarının onlar hakkında cerh ya da ta'dil lafızlarından birini kullandıklarını ifade eden Leknevî, bu ifadeyi müstakil olarak kullanmalarıyla birine nisbeten kullanmaları arasında fark olduğunu hatta cerh-ta'dil imamlarından bir ravi hakkında müstakilmiş gibi rivayet edilen cerh lafızlarının dahi kimi zaman birine nisbetle söylenmiş olabileceğini vurgular. İmamlardan bu şekilde rivayet edilen "sikadır" veya "zayıftır" gibi ibarelerin iki ravi arasındaki kıyaslamalar içinde kullanılabildiğini ifade ederek konunun daha iyi anlaşılması için şu örneği verir:

"Bu durumun örnekleri çoktur. Onlardan biri Osman ed-Dârimî'nin şu sözüdür: 'Yahya b. Maîn'e el-Alâ b. Abdirrahman'ın babasından rivayeti hakkında sordum. O ikisinin rivayet ettiği hadis nasıldır? dedim. Onda bir beis yoktur dedi. Bunun üzerine ben: 'O mu yoksa Said el-Makbûrî mi sana daha sevimlidir? dedim. 'Said daha sikadır. el-Alâ ise zayıftır.' dedi. Bu sözüyle İbn Main, el-Alâ'ın mutlak olarak zayıf olduğunu söylemeyi murad etmemiştir. Buna 'Onda bir beis yoktur' sözü de delalet eder. Sadece Said'e nisbetle zayıf olduğunu söylemek istemiştir."[558]

[558] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 84-85

Örneği zikrettikten sonra açıklamalarını sürdüren Leknevî, cerh-ta'dil imamlarından birinden aynı ravi hakkında hem cerh hem de ta'dil lafızlarının nakledilmesinin meydana getirdiği sıkıntılı durumun böyle vakıalara hamlolunarak çözülebileceği teklifi getirir. Bazen de böyle çelişkili rivayetlerin sebebinin o ravi hakkında cerh-ta'dil imamının kanaatinde meydana gelmiş olabilecek bir değişmenin yatabileceğini öne süren Leknevî bu konuya da açıklık getirmek sadedinde şu örneği zikreder

"Tıpkı Hasen b. Ufeyr hakkında Dârakutni'nin sözündeki iki ihtimalden birinde olduğu gibi. (Darakutni onun hakkında) 'münkerdir' demiştir. Başka bir yerde 'metruktür' demiştir. İkinci ihtimale göre bu iki lafız arasında bir fark yoktur. Sehâvî'nin Elfiye şerhinde zikrettiği gibi bilakis Darakutni'ye göre bu ikisi aynı mertebededir"[559]

Muallel hadis ve hadislerde bulunan illetler hadis usulünün en zor konularından biridir. Bir hadisteki illeti ancak hadis ilminde rüsuha erişmiş alimler anlayabilir. İllet konusunu ele aldığı sırada Leknevî, konuyu örneklendirme metodunu kullanarak şu şekilde açıklar:

"*Sonra illet ya isnaddadır (ki bu çoğunlukla böyledir) ya da metindedir. İsnadda olan illet, metni de zedeler ya da sadece isnadı zedeler. Yani metin maruf ve sahih olabilir. Tıbkı Ya'la b.Ubeyd'in Sevri'den onun da Amr b.Dinar'dan yapmış olduğu "Alıcıyla satıcı muhayyerdir"*[560] *hadisinde olduğu gibi. Burada Amr b.Dinar denilmesi hatadır. Doğrusu Abdullah b. Dinar'dır."*[561]

Yukarıda Leknevî'nin Ya'la b. Ubeyd'in rivayetini illetli bulmasının sebebi rivayetin Abdullah b. Dinar'dan gelmesine rağmen ravinin yanılıp Abdullah ismini Amr'a çevirmesidir. Bunun tesbit edilmesinin yolu ise hadisin bütün tariklerinin toplanmasıdır. Bu hadiste de bu metoda baş vurulmuş ve hem çoğunluğu oluşturan hem de daha sika olan ravilerin rivayeti Abdullah b. Dinar tarikiyle rivayet etmeleridir. Konumuz bu olmadığı için bu kadarıyla iktifa ediyor ve örneklendirme metoduna

---

[559] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 85

[560] *Buhari*, Büyû, 44

[561] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 111-112

dönüş yapıyoruz. Şüphesiz ki isnaddaki illete bir örneğin verilmesi uzun açıklamalarla elde edilemeyecek birçok faydanın kazanılmasını sağlamıştır. Ayrıca Amr isminin yanlış olup doğrusunun Abdullah olduğu gerçeği öyle her hadisçinin farkedebileceği bir husus değildir. Bunu sadece hadislerin metin ve senedlerine derin vukufiyeti olan kimseler farkedebilir. Leknevî de verdiği örnekle okuyucunun meseleyi daha iyi kavramasına yardımcı olmuştur.

Leknevî, Buhari'nin Sahih'inin neden Müslim'in Sahih'inden daha üstün olduğunu izah etme sadedinde açıklamalar yaparken Buhari'nin muasır olmayı muan'an hadisin sıhhati için yeterli görmeyip en az bir kez görüştüklerinin sabit olmasını şart koştuğunu anlatırken Buhari'nin kitabında yaptığı çok önemli bir şeye dikkat çeker. Buna göre Buhari bazen bir babda hiç de yeri olmamasına rağmen bazı hadisler ya da senedler zikreder. Bunu yapmasının sebebi bir önce muan'an olarak rivayet ettiği hadisteki ravinin şeyhinden semâının sabit olduğunu ispatlamaktır. Bu açıklamaları yapan Leknevî konuyu örnekle açıklamayı ihmal etmez:

"Örneğin Kitabu'l-İman'daki şu kavli böyledir: "Bize Adem b. Ebi İyâs tahdis etti. Dedi ki bize Şu'be, Abullah b. Ebu's-Sefer ve İsmail'den tahdis etti. Onlar da Şa'bî'den O da Abdullah b. Amr'dan aktardığına göre Nebi (s.a.v) şöyle buyurdular: "Müslüman, elinden ve dilinden Müslümanların güvende oldukları kimsedir. Muhacir ise Allah'ın nehyettiği şeylerden hicret edendir."[562] *Sonra Buhari Şöyle dedi: "Ebu Avâne şöyle dedi: Bize Davud b. Ebi Hind, Âmir'den tahdis etti. Âmir dedi ki: Abdullah b. Amr'ı Rasulullah (s.a.v)'den tahdis ederken işittim." Kâdı Bedruddin el-Ayni, Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahihi'l-Buhari isimli eserinde şöyle demektedir: "Buhari, bu ta'likle Şa'bî'nin Abdullah b. Amr'dan sema'ı olduğunu göstermeyi murad etmiştir."*[563]

Bu yaptığı alıntıyla konuyu örneklendiren Leknevî, kafalarda meselenin muğlak kalmasının önüne geçtiği gibi konuyu somutlaştırmak suretiyle de zihne yaklaştırmış bulunmaktadır.

---

[562] *Buhari*, İman, 4

[563] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 123

3.4.4. Tartışmalı Meselelerdeki Tavrı

Şerh geleneğinde müellifler okuyucuya kolaylık sağlaması amacıyla tercihe şayan görüşü belirtmeye özen gösterirler. Böylece okuyucuya yol gösterilip şerhin amacına ulaşmasına katkı sağlanır. Bazen de şerh yazarları okuyucuya tartışmalı meselelerle ilgili karşıt delilleri öyle bir yoğunlukla sunarlar ki okuyucu hangi görüşün racih hangi görüşün ise mercuh olduğunu farkedemez. *Zaferu'l-Emânî'*de bu her iki durumun örneklerini de görmek mümkündür. Öncelikle tercihte bulunup racih görüşü sunduğu kimi yerleri ele aldıktan sonra okuyucuyu şekte bıraktığı bazı yerlerin örneklerini göstermeye çalışacağız. Böylece meselenin anlaşılması daha kolay bir hale gelmiş olacaktır.

Mütevatir haberin ilim ifade edişi nazari midir yoksa zaruri midir, konusunu ele alan Leknevî karşılıklı tarafların görüşlerini serdeder ve okuyucuya yol göstermek amacıyla tercihini dile getirir. Şafiilerden İmâmü'l-Harameyn (v. 478/1085), mutezileden Ka'bî (v.319/931) ve Ebu'l-Hüseyn el-Basri (v. 436/1044)'nin mütevatir haberle hasıl olan bilginin nazari olduğu görüşünü benimsediklerini ifade eden Leknevî, bu görüş sahibi kimselerin "Eğer mütevâtir haberle hasıl olan bilgi zaruri olsaydı onu bilmek için bir takım öncüller tertib etmeye ihtiyaç duyulmazdı. Fakat mütevatir haberde biz buna ihtiyaç duyarız. Yani yalan üzere birleşmeleri aklen imkansız olan bir topluluğun haber verdiği bilindikten sonra bizde mütevatir haber bir ilim meydana getirir" dediklerini nakleder. Muhalif görüş sahiplerinin delillerini bu şekilde serdettikten sonra kendi tercih ettiği görüşü şöyle ifade eder:

"*İtimad olunan sahih görüş, muhaddis ve usulcülerin cumhurunun görüşüdür ki buna göre mütevatirle hasıl olan ilim, istidlâle ihtiyaç duymayan zarurî bir ilimdir. Mukaddimeler tertib etmenin cevâzı buna münafî değildir. Tıpkı bazı bedihiyâtta olduğu gibi. Müteveatirin hasıl ettiği ilim nazar ehliyeti olmayan avam gibi kimselerde de hasıl olur. Çünkü nazar, meçhulü elde etmek için ma'kûle dikkat kesilmektir. İşte bu açıklamalarla zarurî ilimle nazarî ilim arasındaki fark ortaya çıkmış oldu. Zarurî olan istidlâlsiz ilim ifade ederken nazarî olan istidlâlle ilim ifade eder. Aynı şekilde*

zarurî bilgi ahmak ve çocuğa varıncaya kadar işiten her kimse de ilim hasıl ederken nazarî bilgi ancak kendisinde nazar ehliyeti olan kimsede ilim hasıl eder."[564]

Haber-i vahidlerin ilim ve ameli gerektirmesi konusu hadis ilminde belki en çok münakaşa edilen konulardan biridir.[565] Bu konudaki münakaşaya taraflardan alıntılar yapmak suretiyle değinen Leknevî konunun sonunda tercihini belirtmek suretiyle okuyucunun yaşaması muhtemel kafa karışıklığını önleme yoluna gitmektedir. Ulemanın cumhurunun görüşünün ne olduğu Leknevî için önem arzetmektedir. Denilebilir ki Leknevî çoğunlukla bu çerçevenin dışına çıkmamaya özen gösterir. Ona göre haber-i vahid eğer kitap ve sünnete muhalif değilse ameli gerektirir. Kâsani, Rafiziler ve Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen bir görüşe göre haberi vahid ne ilmi ne de ameli gerektirir diyen Leknevî bu görüş sahiplerinin "Hakkında bir ilme sahip olmadığın şeyin peşine düşme"[566], "Onlar zandan başkasına uymuyorlar"[567] şeklindeki ayetleri kendilerine delil olarak kullandıklarını ve bunların amelin ilmi gerektirdiğine işaret ettiği görüşünde olduklarını nakleder. Bu kimselere göre bir şeyle amel etmek için o konuda ilme sahip olmak gerekmektedir ve haber-i vahidin de aşırı bazı küçük gruplar dışında ilim ifade etmediğinde ittifak edildiğine göre haber-i vahid ne ilim ne de ameli gerektirmez. Fikirlerini bu şekilde savunan birinci grubun tam karşısında haber-i vahidin hem ilim hem de ameli gerektirdiği görüşünde olanların yer aldığını belirten Leknevî bu görüş sahiplerinin delillerini serdetmez. Hemen ardından üçüncü ve racih görüşü şu cümlelerle dile getirir:

"*Cumhûr-u ulema katında tercih edilen sahih görüş ilkidir ki haber-i vâhid ilmi değil ameli gerektirir. İlmi gerektirmemesinin sebebi kendisinde şüphe olması sebebiyledir. Ameli gerektirmesine gelince bu, kitap, sünnet, icma ve kıyas ile sabittir."*[568]

---

[564] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 39

[565] Celâlüddin Süyûti, *Tedrîbü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk. Dr. Bedi' es-Seyyid el-Lihâm, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk/Beyrut, 2005, C. 1, s. 137-154

[566] İsra, 17/36

[567] Necm, 53/28

[568] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 61

Leknevî buradan sonra haber-i vahidin ameli gerektirdiği görüşünü isbat sadedinde Tevbe 122. ve Âl-i İmran 187. ayetlerini delil gösterir. Özellikle Tevbe 122 ayetiyle ilgili verdiği mana Türkçe'de birçok mealde ve tefsirde kolayca rast gelemeyeceğimiz bir içeriğe sahip olduğundan burada alıntılamayı uygun görüyoruz:

"Kitaptan delili Allah Teala'nın şu kavlidir: 'Hiç olmazsa müminlerden her bir fırkadan bir taife dinde tefakkuh etmek (yani derin anlayış sahibi olmak) ve onlara döndüklerinde kavimlerini inzâr için yola çıkıp gitselerdi ya. Umulur ki onlar sakınırlar.' Ayette geçen لِّيَتَفَقَّهُواْ – وَلِيُنذِرُواْ – رَجَعُواْ *kelimelerindeki zamirler tâife kelimesine râci olduğu gibi* إِلَيْهِمْ – لَعَلَّهُمْ *kelimelerindeki zamirler de fırka kelimesine râcidir. Yani bari Müslüman her fırkadan bir taife dünyanın çeşitli beldelerindeki alimlerin yanına gelmek suretiyle dinde derin anlayış sahibi olmak ve fırkasına döndüğünde evde maişeti düzenlemek, halkı ve malları korumak için kalan kavmini inzar etmek için evlerinden çıksaydı ya. Allah Teala tâife üzerine uyarmayı, fırka üzerine ise kabulü vacip kılmıştır. Çünkü uyarmanın kabulden başka gayesi yoktur. Fırka kelimesi üç ve üçten fazla olan topluluğa verilen bir isimdir. Taife ise iki veya bir kişidir. Böylece bir ve iki kişinin verdiği haberin ameli gerektirdiği bilinmiş oldu."*[569]

Sonrasında Âl-i İmran suresinin de konuya delil teşkil ettiğini izah etmeye çalışan Leknevî haber-i vahidlerin hüccet olduğuna sünnetten de birçok delilin olduğunu ifade eder. Kıblenin değişmesi hadisesinde Kuba mescidine gönderilen habercinin sözünü tüm halkın kabul etmesi ve Rasullullah (s.a.v)'in komşu devletlerin krallarına gönderdiği İslam'ı tebliğ mektuplarının da bu konuda delil olduğunu belirten Leknevî en son olarak da icma ve kıyastan haber-i vahidlerin delil oluşunu şu cümlelerle izah eder:

"İcmadan delile gelince o da şudur ki: Haber-i vahidle istidlalde bulunmak sahabeden ve onlardan sonraki kuşaklardan nakledilmiştir. Haber-i vahidin ameli gerektirdiği yönündeki itikadları sayılamayacak kadar çok vakıada mevcuttur. Bu itikad onların

[569] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 61-62

arasında yayılmış ve onlardan nakledilen açık bir söz olmuştur. Kıyastan delile gelince o da şudur ki: Mütevatir ve meşhur rivayet her hâdisede mevcut değildir. Şayet haber-i vahid reddedilse ahkamın (çoğu) iptal olmuş olur. Umulur ki bir değil iki kişinin haberinin kabul edilmesi gerektiği görüşünde olan bazı kimselerin görüşlerinin ve tuttukları yolların batıl olduğunu anlamışsındır."[570]

Leknevî, ulemanın arasında ihtilaf edilen konularda kimi zaman tercihini bir taraftan yana yaparken kimi zamanda bu ihtilaflı mevzuda kendi görüşünün hangi yönde olduğu konusunda okuyucuyu mütehayyir bırakmaktadır. Her iki tarafın görüşlerini de zikreder fakat okuyucu Leknevî'nin hangi görüşte olduğunu anlayamaz. Veya hangi görüşü tercih etmesi gerektiğini bilemez.

Bu hususun örneklerinden biri Buhari ile Müslim'in tahric ettiği hadislerin ilim ifade edip etmediği hususunda ulema arasında mevcut olan ihtilafın beyanı sırasında meydana gelir. Malum olduğu üzere İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi kimi ulema bu konuda müsbet düşünüp ilim ifade ettikleri görüşünü benimserken Nevevî gibi bir kısım ulema ise karşı görüşü benimseyip bu hadislerin zandan başka bir şey ifade etmediğini iddia ederler. Leknevî ise bu konuyu şu şekilde ele alır ve sonucunda bir tercih zikretmeyerek okuyucuyu hangi görüşü benimsemesi gerektiğini konusunda şekte bırakır:

Buhari'nin Müslim'den daha sahih olduğunu üzerinde karar kılınmış olduğunu belirten Leknevî, Buhari ile Müslim'in ittifakla rivayet ettiği hadislerin diğerlerine üstünlüğünü göstermek için İbnü's-Salâh gibi bazı hadisçilerin Buhari ile Müslim'in ittifak ettiği hadislerin kat'i ilim ifade edeceği görüşünde oldukları konusunu gündeme getirir. Fakat bunların ifade ettiği ilim kat'i nazarî ilimdir. Tam bu sırada akla gelebilecek olan peki mütevatir hadisle bunlar arasındaki fark nedir sorusuna ise mütevatirle hasıl olan ilim kat'i zaruri ilimdir şeklinde cevap verir. Daha Sonra İbnü's-Salâh'tan alıntıyla konuyu açan Leknevî, İbnü's-Salâh'ın ümmetin Buhari ve Müslim'in ittifak ettiği hadisleri kabulle karşılamasından yola çıkarak bu

[570] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 63

kanaate vardığını ifade eder. Zira ümmet hatadan masumdur ve her ne kadar ümmet Buhari ve Müslim'in ittifak ettiği hadisleri zann-ı gâliple sahih kabul etse de masum olanın zannı hatalı olamaz icma ile sabittir ki ümmet hatadan masûndur.

Bu şekilde konuyu açımlayan Leknevî, Nevevî gibi bir kısım hadis alimlerinin ise bu görüşe karşı çıktıklarını beyan ederek bu sefer karşıt görüşün delillerini zikretmeye girişir. Nevevî, İbnü's-Salâh'ın bu görüşlerinin muhakkik ulemanın görüşlerine aykırı olduğunu beyan ettikten sonra muhakkik ulemanın Buhari ve Müslim'in ortaklaşa rivayet ettiği hadislerin sadece zan ifade ettiği fakat diğer zan ifade eden âhad haberlerden farkının bunlardaki hadislerin senedlerine bakma gereği duymadan amel edilmelerini vacip olmasına karşılık bu ikisinin ittifak ettiği hadislerin dışında kalanların ise senedlerine bakıp sahih için gerekli şartları kendisinde görmedikçe amel etmenin vacip olmamasıdır. Ulemanın o ikisinde yer alan hadislerle amel etmenin vacipliği üzerindeki icmaları bu hadislerin kesin olarak Nebi (s.a.v)'e ait oldukları için icma ettikleri anlamına gelmez.

Bu şekilde Nevevî'nin görüşlerini serdeden Leknevî'nin mesele hakkında racih görüşü serdedeceği beklenirken bir kez daha başa dönüp bu sefer İbnü's-Salâh'ın görüşüne destek olan Bulkînî ve İbn Hâcer'in görüşlerini alıntıladığı görülür. Bulkîni, Humeydi ve Ebu'l-Fadl b. Tahir gibi kimselerin de ilim ifade ettiği görüşünde olduğunu beyan ederken. İbn Hacer, Buhari ve Müslim'in ittifak edip kendilerinde tearuz barındırmayan hadislerin ilm-i nazari ifade edeceği görüşünün daha doğru olduğunu zikreder. Uzun uzun bu kavilleri aktaran Leknevî'nin hangi görüşe yakın durduğu bu nakillerden anlaşılamaz. En son zikrettiği görüş sahiplerine meylettiği düşünülebilirse de haber-i ahadların ilim değil ameli gerektirdiği şeklinde daha önce vermiş olduğumuz örnekteki tercihi buna mani olur. Bu suretle okuyucu mütehayyir kalır. [571]

Yine bu hususun bir diğer örneği "Ameller niyetlere göredir" hadisinin ravilerinden biri olan Alkame ile ilgili açıklamaları sırasında vaki olur. Alkame'nin sahabi mi yoksa tabiî mi olduğu hususunda okuyucuyu şekte bırakır:

[571] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 127-128

"*Alkame b. Vakkâs b. Mihsan b. Kelede el-Leysi el-Medeni. Medine'de Abdülmelik b. Mervân'ın hilafeti sırasında vefat etmiştir. İbn Hibban onu tabiinin sikaları arasında zikreder. Ebu Nuaym el-İsbehâni, Kitabü's-Sahâbe'de şöyle demektedir: "Bazı müteahhirin dönem ulema onu sahabiler arasında zikretmiştir." İsbehani bununla İbn Mende'yi kastetmektedir. İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzib isimli eserinde şunları söylemektedir: 'İbn Mende, Yezid b. Harun tarikinden Muhammed b. Amr b. Alkame'den onun da babasından, onun da dedesinden şöyle dediğini nakletmektedir: 'Hendek savaşında bulundum ve Rasulullah (s.a.v)'e gelen heyetler arasında idim.' Bu hasen bir isnaddır. Zahirine bakıldığında Alkame'nin sahabi olmasını gerektirir. Araştırılması gerekir. Müslim, Alkame'yi Rasulullah (s.a.v)'in zamanında doğmuş olanlar tabakasında zikreder. İbn Abdilberr de el-İstiâb isimli eserinde aynı şeyleri söylemektedir.'*[572]

Leknevî ulemanın görüşlerini zikretmektedir. Kimisi tabii olduğu görüşünü ifade ederken kimisi de sahabi olduğu görüşünü benimsemektedir. Fakat okuyucu hangi görüşe meyletmesi gerektiği konusunda mütehayyir kalmaktadır. Zira Leknevî hangi görüşün kabule şayan olduğu hususunda tercihini bildirmemekte ve okuyucuyu şekte bırakmaktadır. Sona bıraktığı görüşü kabul ettiğini anlamamız için yeterli karine mevcut değildir. Hem Leknevî, bu tip ihtilaflı konularda eğer tercihi varsa tercihini sunmadan geçmemektedir. Buradan da yola çıkarak Leknevî'nin de bu konu gibi bazı konularda nihâi bir karara varamamış olduğu söylenebilir. Muhtemelen mesele buradan kaynaklanmaktadır.

3.4.5. İzahsız Bırakılan Kapalı İbareler

Leknevî, *Muhtasar* metnini anlama ve açıklama noktasında okuyucuya elinden gelen yardımı yapmaktan geri durmamakla birlikte kimi yerlerde okuyucuyu yalnız bırakmakta ve metindeki problemli kelimeyi ya da yeri herhangi bir izaha gerek duymadan geçebilmektedir. Bu da okuyucunun muhtasar metninin kimi yerlerini anlamada zorluklar yaşamasına neden olabilmektedir.

---

[572] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 143, thk: Abdülfettah Ebu Gudde

Buhari ve Müslim'in ta'likan îrâd ettikleri rivayetlerin sıhhati hakkında nasıl bir görüşün benimsenmesi gerektiği konusunun işlendiği sıralarda Cürcânî şöyle bir ifade kullanmaktadır:

و ما حذف سنده فيهما – و هو كثير في تراجم البخاري، قليل جداً في كتاب صحيح مسلم– فما كان بصيغة الجزم نحو: (قال فلان) و (فعل) و (أمر) و (روى) و (ذكر) معروفاً و هو حكم بصحته.

"*Buhari ile Müslim'deki senedi hazfolunmuş rivayetlere gelince –ki böyle rivayetler Buhari'nin teraciminde çok iken Müslim'in kitabında cidden azdır. Bunlardan (yani senedi hazfolunanlardan) filan şöyle dedi, filan şöyle yaptı, filan şöyle emretti ve filan şöyle zikretti tarzında Buhari'nin marûf bir şekilde cezm siğasıyla (tahric etmesi) o (ta'likin) sıhhati hakkında bir hükümdür."*

"*Maruf bir şekilde*" ifadesi okuyucunun anlamakta zorluk çekeceği bir mahiyet taşır. Acaba burada kastolunan rivayetin nakli sırasında meçhul değil de malum bir siganın kullanılması mıdır yoksa başka bir hususa mı işaret edilmektedir? Burada malum sigasının kastolunduğu söylenip geçiştirilebilir fakat Arapça'da malum sigasının maruf şeklinde isimlendirildiğiyle ilgili bir örnek göstermeden böyle bir kanaati kolayca benimsemek doğru bir yaklaşım olamayacaktır. İşte okuyucu bu konuda kafa karışıklığı yaşamaktadır. Kimi yerde en önemsiz görülebilecek hususlarda açıklamalar yapmaktan geri durmayan Leknevî, burada okuyucuyu yalnız bırakmakta ve meseleyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.[573]

3.5. *Muhtasar*'a Katkısı

3.5.1. *Muhtasar*'a Yönelttiği Eleştiriler

Leknevî Cürcânî'nin metnini şerh ederken Seyyid Şerif'e karşı son derece saygılı bir üslub kullanır. Buna rağmen hatalı gördüğü yerleri eleştirmekten de geri

[573] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 133

durmaz. Fakat bunu uygun bir dille yapmayı tercih etmektedir. Leknevî'nin *Muhtasar*'a yönelik eleştirileri aynı zamanda Cürcânî'ye yönelik bir eleştiri olma mahiyeti de taşımaktadır.

Leknevî'nin *Muhtasar*'a yönelik eleştirilerinden biri hasenle sahihin tanımları arasındaki farkın açıklanması sırasında gerçekleşir. Cürcânî "*Sahihle hasenin tanımları arasındaki fark şudur: Sahihin şartları hasenin tanımında da muteberdir fakat sahihte adaletin zahir olması ve itkanın kamil olması şart iken hasen de böyle bir şart mevcut değildir."*[574] Dedikten sonra Leknevî buna eleştiri mahiyetinde şu açıklamalarda bulunur:

"*Ben derim ki bu ibare hasenin vücud yönünden sahihten daha genel olduğunu vehmettiriyor. Zira sahihde itkanın kemalini şart koşmuşken hasende bunu şart koşmamaktadır. Böylece hasen hadis kendisinde itkanın kemali bulunan veya bulunmayan hadislerden daha genel olarak kalmaktadır. Ve nihayetinde her sahih hasendir fakat her hasen sahih değildir gibi bir sonuç çıkmaktadır. Oysa durum böyle değildir. Seyyid Şerif'in sözünün gelişinin zahirinde de olduğu gibi hasen ve sahih mütekabildirler. Şurası açıktır ki şayet hasende itkanın kusuru şarttır demiş olsaydı bu daha evla ve daha güzel olurdu."*[575]

Leknevî'nin bu ifadeleri Cürcânî'ye bir eleştiri ve düzeltme olmanın yanı sıra onun ıstılahi tanımlar üzerinde ne kadar dikkatli ve özenli davrandığının da örneklerinden biridir.

Leknevî'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirilerinden bir diğeri ise hasen konusunu işlerken vaki olur. Fakat buradaki eleştiri bir ıstılah veya bilgi yanlışıyla ilgili değil muhtasarın özetlenme tarzıyla ilgilidir. Cürcânî, *Muhtasar*'ında şu bilgileri verir:

"*Eğer "hasen; sika derecesine yakın ravinin rivayet ettiği müsned yani muttasıl isnadlı hadistir veya sika ravinin mürsel olarak rivayet ettiği hadistir ki her ikisi de başka bir cihetten daha rivayet edilmiş olup şüzüz ve illetten salimdir" denilirse bu, tanımların en kapsamlısı, en yerinde olanı ve kapalılıktan en uzağı olmuş*

[574] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, s. 44

[575] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 158

olur. "Müsned"den kastımız sonuna kadar isnadı muttasıl olandır. Sikadan kastımız adalet ve zabtı kendinde cemetmiş olandır. (Muhtasar metninde yukarıdaki tanımda kullanılan) sikatin ثقةٍ lafzının nekre olması şüyu' içindir. Bunun açıklaması ilerde mürsel nevinde gelecektir."[576]

Cürcânî konuyla ilgili açıklamanın mürsel nevinde geleceği vaadinde bulunur. Fakat mürsel nevinde bu konuda herhangi bir açıklamada bulunmayınca Leknevî, şu eleştiriyi yöneltir:

"Ben derim ki; musannif, ilerde gelecek olan mürsel nevinde bu konuyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Aksine sözü usulle ilgili açıklamalara çevirmiştir. İşte bu yerine getirilmemiş bir sözdür. Onu bu duruma düşüren sebep Tîbî'nin sözünü almasıdır. Şurası bir gerçek ki "Eğer… denilirse" sözünden ta buraya kadar ki kısmın tümü Tîbî'nin sözüdür. Ve musannif bu sözü Tîbî'ye nisbet etmeksizin nakletmiştir. Tîbî'ye gelince o bu vaadini Hulâsa isimli eserinde yerine getirmiştir…."[577]

Gerçekten de Tîbî, *Hulâsa* isimli eserinde vaadini yerine getirmiştir. Fakat Cürcânî *Muhtasar*'ını daha öncede delillendirdiğimiz gibi Tîbî'nin *Hulâsa*'sından değil de *Mişkat Şerhi Mukaddimesi*'nden özetlemiştir. Oraya baktığımızda Tîbî'nin de mürsel konusunda vaad etttiği açıklamayı yapmadığını görmekteyiz.[578] Meselenin aslı şudur: Mürsel kelimesi tabiînin 'Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu' şeklindeki sözlerine verilen bir isimdir. Acaba bu kelime Tabiin dışındaki kimseler için de kullanılabilir mi? Tîbî bu soruya *Hulâsa* isimli eserinin mürselle ilgili bahsinde cevap vermekte ve böyle kullanımların olduğunu vaad ettiği üzere açıklamaktadır.[579] Fakat aynı ifadeleri kullandığı *Mişkât Şerhi Mukaddimesi*'nde biraz önce de ifade ettiğimiz üzere bir zühul eseri olarak vaad etmesine rağmen herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Cürcânî de *Muhtasar*'ını Tîbî'nin *Mişkat şerhi Mukaddimesi*'nden özetlemek suretiyle yazdığı

---

[576] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis,* s. 44

[577] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 161

[578] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât…*, C. 1, s. 384

[579] Tîbî, *Hulasa fi Usuli'l-hadis,* s. 64-65

için Tîbî'den kaynaklanan bir şekilde sözünü yerine getirememiştir. Bu aslında Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı *Hulâsa*'dan istifade ederek değil de *Mişkat Şerhi Mukaddimesi'nden* istifade ederek yazdığı şeklindeki iddiamızı da destekler mahiyettedir. Ayrıca Leknevî'nin hatayı sadece Cürcânî'de bulup Tîbî'nin *Hulâsa*'sından alıntılayarak izah yoluna gitmesi de hatalıdır. Çünkü tekrar tekrar belirttiğimiz gibi *Muhtasar*'ını *Hulâsa*'dan değil *Mişkat Şerhi Mukaddimesi*'nden istifade ile meydana getirmiştir. Leknevî'nin bu ifadeleri Cürcânî'nin metnini *Hulâsa*'dan da istifade ile oluşturduğu şeklindeki yanlış kanaatinden kaynaklanmaktadır.

Leknevî, Cürcânî'ye yönelik eleştirilerinden bir diğerini mevkuf hadis bahsinden hemen önce dile getirir. Cürcânî zayıf hadis konusunu işledikten sonra 23 kavram hakkında açıklamalarda bulunur. Bu kavramları Tîbî'ye uyarak iki kısma ayıran Cürcânî, birinci kısımda yer alanların sahih-hasen ve zayıf arasında müşterek, ikinci kısımda yer alanların ise sadece zayıfa has kavramlar olduğunu ifade eder. Üstelik zayıfa has kavramlar arasında mevkuf ve maktu hadisleri de sayar. Aslında bu taksim Tîbî'ye aittir ve Cürcânî yanlış olmasına rağmen onu bu konuda taklit etmiştir. Leknevî bu durumu şu cümlelerle eleştirir:

"*Ben derim ki musannif (Cürcânî), Tîbî'yi taklid ederek maktu ve mevkufu bu kısma koymakla hata etmiştir. Sahabe sözü veya fiili ve tabiînden gelenler zayıfa has değildir. Sahabe ve tabiinden nakledilenlerin hepsinin zayıf olması gerekmez. Bilakis ona kadar varan senedi sahihse ve kendisinde isnadın sıhhat şartlarını taşıyorsa sahihtir yoksa zayıftır. Senedinin vasfına göre bazen sahih olup bazen zayıf olmada merfu hadis gibidirler."*[580]

Bu cümleleri kurduktan sonra sahih veya zayıf olmanın sözün kime ait olduğuyla alakası olmayıp sözü bize ulaştıran isnadla ilgili olduğunu vurgulayan Leknevî, bir sözün sırf sahabe veya tabiinin sözü olduğu için zayıf veya hasen sayılamayacağını ifade eder. Cürcânî'nin Tîbî'ye uymak suretiyle mevkuf ve maktu hadisleri hüccet saymadığını hatırlatan Leknevî bu durum kabul edilse bile hüccet sayılmamasının sebebinin bu sözlerin zayıf veya uydurma olmalarından

[580] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 319-320

kaynaklanmadığını buradaki hüccet olmayışın şeriat sahibi olmamalarından kaynaklandığını ifade ederek okuyucunun zihnine gelebilecek bu tür suallere de cevap vermiş olur.[581]

Leknevî, şerhinde zaman zaman Cürcânî'ye yönelik kimi eleştirilerde bulunurken yeri geldikçe hem Cürcânî'ye hem de Tîbî'ye yönelik hadis usulüyle ilgili bazı tenkid ve tashihlerde bulunur. Onların tanımlamalarını eksik bulur ve nasıl ikmal edilebileceğine dönük tekliflerde bulunur. Bu eleştiri ve tashihlerden biri hasen hadis konusunu işlerken meydana gelir. Tîbî, hasen hadisle ilgili Bedreddin İbn Cemâa'nın görüşlerini eleştirir ve bazı eksiklikler içerdiğini örneğin bu tanımın müsnedle takviye edilmiş sika ravinin mürselini kapsamadığını bunun ise tanım için bir eksiklik olduğunu ifade eder. Kendi ise daha güzel olduğunu düşündüğü şöyle bir tanım önerir:

"*Eğer "hasen; sika derecesine yakın ravinin rivayet ettiği müsned yani muttasıl isnadlı hadistir veya sika ravinin mürsel olarak rivayet ettiği hadistir ki her ikisi de başka bir cihetten daha rivayet edilmiş olup şüzüz ve illetten salimdir" denilirse bu, tanımların en kapsamlısı, en yerinde olanı ve kapalılıktan en uzağı olmuş olurdu."*[582]

Bu sefer de Leknevî, hem Tîbî'yi hem de ondan ihtisarda bulunan Cürcânî'yi şu cümlelerle tenkide tâbi tutar:

"*Ben derim ki: Tîbî'ye şaşılır. Kendisi kelime kelime İbn Cemâa'ya itiraz ediyor fakat kendi uydurduğu ve icad ettiği şeyler hakkında hiç düşünmüyor. Peki şayet diğer tüm şartlar bulunsa fakat müsned hadis bir başka tarikten rivayet edilmemiş olsa o vakit hasen olarak kabul edilmez mi? Aksine kabul edilir. Fakat Tîbî'nin tarifi bu tür müsnedi içine almamış oluyor. Özetle: başka bir cihetten rivayet edilmiş olma şartı sika ravinin mürseli için müsellemdir. Fakat müsned rivayet için bunun şart koşulması müsellem değildir. Bilakis doğru değildir bile denebilir. Zira hasen olan ferd hadis bu tarif içine girememektedir. Bundan daha da şaşkınlık verici olanı musannif Cürcânî'nin bunu eleştirmemesi hatta onu kabul etmesidir. Bunun*

[581] Gös. yer.

[582] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, s. 44

Tîbî'nin Hulasa'sını doğrusuna yanlışına bakmaksızın ihtisar etme amacı gütmekten başka bir sebebi var mıdır?"[583]

İlim önce gelenlerin birikim ve tecrübelerini ikmal suretiyle kemale doğru bir ilerleyiş kaydeder. O sebepten bu eksiklikler İbn Cemâa'nın ve Tîbî'nin saygınlığına gölge düşürmediği gibi bundan sonra Leknevî'nin eleştirilmesinin de önünü kapatmaz.

Leknevî'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirilerinden biri de mevkuf hadis konusunu işlediği sırada vaki olur. Zira Cürcânî, *Muhtasar*'ında "*Mevkuf esah olan görüşe göre hüccet değildir."*[584] demektedir. Cürcânî adeti olduğu üzere *Muhtasar*'ında hiçbir hususta metnin asıl sahibi Tîbî'ye muhalefet etmediği gibi bu konuda da muhalefet etmeyerek sadece özetlemeyi tercih etmiştir. Sahabenin söz veya fiilleri demek olan mevkuf hadisin[585] hüccet olup olmadığı tartışılmıştır. İmam Şafii'nin eski kavline göre eğer mevkuf hadis yayılmamış ve icma manasında değilse hüccet değildir. İmam Şafii'nin eski kavline göre ise delildir.[586] Hanefilere göre de mesele tartışılmış ve mevkuf hadisin mutlak olarak delil olmadığı reddedilmiştir. Sahabe sözü olan yerde kıyası terketmenin vacip olduğu ifade edilmiştir.[587] Leknevî de mutlak olarak mevkuf hadisin delil olmadığını söylemenin Cürcânî'nin bir ihmali ve hakikate ayrı bir sözü olduğunu beyan ettikten sonra Süyuti, İbn Hacer el-Mekki, İbnü'l-Hümâm, Bahru'l-Ulum Leknevî,[588] Kasım b. Kutluboğa ve Molla Hüsrev gibi

---

[583] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 160

[584] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis,* s. 53

[585] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis,* s. 46

[586] Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,* Yayıncı: Muhammed Muhammed Abdüllatif, Matbaatü'l-Mısriyye bi'l-Ezher, Mısır, 1929, C. 1, s. 31

[587] Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa, *Şerhu Muhtasari'l-Menâr*, thk. Dr. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru İbn-i Kesir- Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk/Beyrut, 1993, s. 157-158

[588] Leknevî'nin hayatı ve kişiliğini ele aldığımız bölümde de ifade ettiğimiz gibi Leknevî'nin büyük dedelerinin soyundan gelen ve Hindistan'daki nizami ders uygulamasının mimarı Molla Nizamuddin'dir. Bahru'l-Ulum Leknevî lakabıyla tanınan meşhur alim ise Molla Nizamüddin'in oğludur. Hicri 12251810/'te vefat etmiştir. Bkz. Veliyyüddin enNedvî, *a.g.e.*, s. 63-64

alimlerin eserlerinden yaptığı alıntılarla bu görüşün hatalı olduğunu isbata çalışmaktadır.[589]

Leknevî'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirilerinden biri de mevzu hadis konusunu işlediği sırada gerçekleşir. Cürcânî hadisin mevzu olduğunu anlama yollarından biri olarak lafızlarındaki rekâketi sayar. Leknevî buna itiraz eder. Zira bu sonuçta dönüp dolaşıp hadisin akla ve hisse aykırı olmaması gerektiği ilkesine racidir. İbnü'l-Cevzi'nin de akla ve dinen asıl olarak kabul edilen şeylere zıt olan rivayetlerin uydurma sayılması gerektiğiyle ilgili görüşünü nakleden Leknevî, bu konuyla ilgili üç rivayeti örnek göstermek suretiyle bahsi sona erdirir.[590]

Leknevî'nin Cürcânî'nin metnine yönelik eleştirilerinden biri de metindeki bir kelimenin okunuşuna yöneliktir. Müdelles konusunu ele aldığı sırada Leknevî عينهُ kelimesinin عيبهُ şeklinde olmasının hadis usulü ilmi müvacehesinde daha yerinde bir ifade olduğunu beyan eder ve sonrasında bu hususu açıklamak sadedinde şu cümleleri kurar:

"المدلَّس ما أُخفي عينهُ *(Müdelles; aynı gizlenmiş olandır) yani zatı veya şahsı gizlenmiş olandır. Zira Tîbî, Hulâsa isimli eserinde bu şekilde açıklamıştır. Adeti olduğu üzere musannif Cürcânî de ona tabi olmuştur. Bunun zayıflığı açıktır. Müdellesin, müdellis tarafından gizlenen ravinin sıfatı olmasını gerekir. Oysa mesele öyle değildir. Zira müdelles kelimesi ya hadisin isnadının ya da hadisin kendisinin bir vasfıdır. Onunla isnadın veya hadisin kastedilmesi muhtemeldir. O vakit gizliliğin onun aynına nisbeti bir tesamühtür, gevşekliktir. Zannıma göre sözün aslı* ما أُخفي" *(ayıbı gizlenmiş olandır) şeklinde olmalıdır. (Büyük ihtimalle) Tîbî'nin* "عيبهُ

[589] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 328-331

[590] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 430-431

Hulâsa'sının ve bu Muhtasar'ın nüshalarını yazan katipler kelimedeki be harfini nun harfine çevirerek tashif ettiler."[591]

3.5.2. *Muhtasar*'ın Eksiklerini Tamamlama

Cürcânî *Muhtasar*'ını meydana getirirken Tîbî'nin eserindeki birçok önemli konuyu dışarıda bırakmıştır. Bu konuların ihmal edilmemesi gerektiğini düşündüğünden olsa gerek Leknevî gerek Cürcânî'nin *Muhtasar*'ını oluştururken dışarda bıraktığı konuları gerekse de Tîbî'nin eserinin ele almadığı başka konuları şerhinde zikretmeyi uygun görmüştür.

Leknevî'nin tamamlama veya daha ziyade açıklamalarda bulunma yoluna gittiği yerlerden biri Cürcânî'nin Buhari ile Müslim'in kitaplarının yeryüzündeki en sahih kitaplar olduğunu belirttiği yerdir ki müellif Cürcânî, bu iki kitap arasında derece bakımından herhangi bir fark olup olmadığı hususunu zikretmemiştir. Oysa Tîbî bu konuyu mukaddimesinde beyan etmiştir.[592] Leknevî, işte bu mühim eksikliği farkederek konuyu şerhte şu şekilde tamamlama yoluna gitmiştir:

"*Bu, (yani Buhari ile Müslimin yeryüzündeki en sahih kitaplar oluşu) doğudaki ve batıdaki muhaddislerin üzerinde ittifak ettikleri bir sözdür. Öyle ki Buhari'nin Sahih'iyle Müslim'in Sahih'inin kitaplar içinde eşi ve benzeri yoktur. Müellif Cürcânî, Buhari'yle Müslim arasında herhangi bir derece farkından bahsetmemiştir. Cumhurun görüşü odur ki Nevevî ve başkaları da bu görüşü doğrulamıştır. Buhari'nin Sahih'i Müslim'in Sahih'inden daha sahihtir."*[593]

Yukarıda zikrettiğimiz örnek gibi belki yüzlerce örneği zikretmek mümkündür. Zira Leknevî şerh içerisinde Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının eksik bıraktığı birçok konuyla ilgili bilgiyi paylaşmaktadır. Bunların her birini ayrı ayrı zikretmek

---

[591] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 376

[592] "Sonra bu ikisi arasında en sahihi cumhura göre Buhari'dir." bkz: Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât…*, C. 1, s. 374

[593] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 120

çalışmamızın hacmini aşacağından bu kadarıyla yetinmekle birlikte sadece yapmış olduğu ilavelerin isimlerini vermekle yetineceğiz:

a) Sika ravi'nin ziyadesi ve hükmü

b) Muhtelifu'l-hadis

c) Nasih ve mensuh

d) Garib lafız ve fıkhı

e) Mana ile rivayet etmenin hükmü

f) İsimler, künyeler ve lakablar konusu

g) Mu'telif- muhtelif

h) Müttefik- müfterik

ı) Ma'rifetü'l-mevâli

i) Ma'rifetü'l-evtan

j) Âdâbü'ş-şeyh, âdâbü't-talib ve âdâbü'l-kâtib

Üstte saydığımız konular Tîbî'nin *Mişkat Şerhi Mukaddimesi*'nin içerdiği konulardır. Cürcânî'nin bu konuları neden *Muhtasar*'ının dışında bıraktığını bilmek oldukça güçtür. Leknevî ise Cürcânî'nin eksik bıraktığı yerleri zikrinde bir takım faydalar mülahaza ettiğinden dolayı tamamlamak cihetine gitmiştir.

3.6. Şerhteki Güncel Meseleler

Güncel meseleler sözünün kısmen muğlak ve belirsiz bir ifade olduğu düşünülebilir. Fakat var olan durumu en iyi ifade edebilmesi sebebiyle bu kelimeyi kullanmayı uygun buluyoruz. Güncel meselelerden kastımız bugün de ilmi muhitlerde tartışılmaya devam eden sıcaklığını kaybetmemiş konulardır. Tabiki de güncel meselelerin her birini kuşatmanın mümkün olmadığı ortadadır. Biz burada kendi gözlemleyebildiğimiz ve *Zaferu'l-Emânî'*de yer alan birkaç örnekle meseleyi ele alma gayreti içerisinde olacağız.

Batıdaki oryantalist çalışmalarla birlikte hadisler ve hadis usulüyle ilgili bir çok konu tekrar gündeme gelmiş ve farklı bir açıdan tekrar tartışma gündemine girmiştir. Üstelik tarihte daha önce tartışma konusu olmamış bir çok konu da ilk defa gündeme gelme şansını elde etmiştir. İşte Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî* çerçevesinde bu tartışmalara karşılık gelen düşünce ve izahlarını bu başlık altında ele almaya çalışacağız.

Güncel dediğimiz birçok mesele aslında geçmişte de tartışma konusu yapılmış olabilir. Bu, o konuyu güncel meseleler arasında saymamıza engel değildir. Örneğin Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaret etmenin hükmü ve bu konudaki hadislerin durumu üzerine tartışmalar kökleri geçmişe dayanan güncel tartışmalardandır. Hatta bu konuda Takıyyüddin es-Sübkî, *Şifâü's-Sekâm fî Ziyârati Hayri'l-Enâm* isminde bir kitap yazmıştır. Leknevî de Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaretin gayr-i meşru olup İbn Teymiyye'nin bu görüşte olduğunu ve İmam Cüveyni, Kâdı İyâz ve İmam Malik gibi kimselerin de böyle düşündüklerini iddia eden Sıddık Hasan Hân'a cevaben;

"*Bu söz büyük bir iftirayı bünyesinde barındırmaktadır. Zira ne Kâdı İyâz, ne Cüveyni ne de İmam Malik Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaretin meşru olmadığı görüşündeydi. Onlar ilmi çok aklı kıt değildiler ki İbn Teymiyye'nin söylediği gibi söylemiş olsunlar."*[594]

Aslına bakılırsa Leknevî, Sıddık Hasan Han'a cevab verirken aynı zamanda günümüze kadar süren bu tartışmaya hangi yönden baktığını da bize göstermiş olmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaretle ilgili hadisler ne zayıf ne de uydurma sayılabilir. Hasen mertebesinde değerlendirilmesi gereken bu hadisler Hz. Peygamber (s.a.v)'in kabrini ziyaretin gayr-i meşru olduğunu iddia edenlerin görüşlerini de yalanlamış olmaktadır. Leknevî bu konudaki hadislerle ilgili görüşlerini ifade ederken İbn Teymiyye hakkındaki düşüncelerini imâen de olsa açığa vurmaktadır. Yukarıdaki son cümlesinden anlaşıldığı üzere kendisi İbn Teymiyye'den pek hoşlanmamakta ve onun görüşlerini kabul etmemektedir. Daha önce Leknevî'nin Ehl-i Hadis ekolüne yakın bir Hanefi olduğunu söylemiştik. Buradan da anlıyoruz ki

[594] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 422 (1. Dipnot)

bugün sadece İbn Teymiyye merkezli bir hüviyete sahip olan Ehl-i Hadis ekolünün İbn Teymiyye'siz bir şekli de mümkündür ve tarihte mevcuttur. Yine güncel tartışmalar arasında sayabileceğimiz İbn Teymiyye ve fikirleri konusuna Leknevî'nin pek de müsbet bakmadığını söylemek zor olmasa gerektir.

Cerh ve ta'dil konusunu ele aldığı sırada İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'yi zikreden Leknevî, onların cerh konusunda müteşeddid kimselerden olduklarını ve cerhlerinin dikkate alınmaması gerektiğini ifade eder. Bu da onun İbn Teymiyye ve hareketine bakışının bir başka önemli işaretidir.[595]

İbn Teymiyye ve takibçilerinin küfürle itham ettikleri İbn Arabi'nin durumu ve ona bakış açısı da Leknevî'nin bu tartışmalı konuda nerede konum aldığının göstergelerinden biri sayılabilir. Şeyhu'l-Ekfer sözünü İbn Arabi için kullanmak ona düşmanlığın bir işareti olduğu gibi Şeyhu'l-Ekber sözünü kullanmak da ona dostluğun ve sevginin bir ifadesi olarak kabul edilegelmiştir. Bu açıdan Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî'sini* incelediğimizde Sahabe'nin hepsinin udûl oldukları konusunu işlediği sırada İbn Arabi'den yapmış olduğu alıntı ve kullandığı ifadeler onun İbn Arabi'ye bakışı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Ma'sum kelimesinin farklı manalarda kullanıldığını iddia eden Leknevî, bunun sadece peygamberlerin günah işlemezliği manasında değil ictihadda hatadan korunmuşluk manasında da kullanıldığını *Fütûhât*'tan yaptığı alıntıyla delillendirmeye çalışır. Bu sırada İbn Arabi'yi eş-Şeyhu'l-Ekber diye anmayı ihmal etmeyen Leknevî yapmış olduğu alıntıyla da İbn Arabi'yi ilimde itimada şayan bulduğunu zimnen göstermiş olmaktadır.[596] Son tahlilde Leknevî'nin İbn Teymiyye-İbn Arabi geriliminde İbn Arabi tarafında yer aldığını söylemek zor olmasa gerektir diye düşünüyoruz.

Leknevî'nin eskiden beri süre gelen ve güncel hadis tartışmaları arasında da yerini koruyan Hz. Peygamber (s.a.v)'in anne-babasının cehennemde mi yoksa cennette mi oldukları başka bir deyişle necat bulup bulmadıkları üzerine yapılan tartışmalara da katkıda bulunduğunu ifade etmeliyiz. Ali el-Kâri (v. 1014/1605) ve İbrâhim el-Halebi (v. 956/1549) gibi alimlerin yazdıkları eserlerde Hz. Peygamber

[595] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 485

[596] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 541

(s.a.v)'in anne-babasının kurtuluşa ermediklerini savunduklarını ve Müslim hadisinin zahirinden de bu anlaşıldığını[597] belirttikten sonra Leknevî, Suyuti'nin aksi görüşü savunduğunu ve bu konuda yedi ayrı risale kaleme aldığını zikreder. En son olarak da kendi görüşünü bu konuda tevakkuf edilmesi gerektiği şeklinde dile getirir. Zira insan, Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v)'in aziz ruhuna eziyet verecek konuşmalarda bulunmaktan sakınmalıdır. Mesele ihtilaflıdır. Ve ihtilaf ise Leknevî'ye göre çözülebilecek gibi değildir. O sebepten en iyisi bu konuda tevakkuf etmektir.[598]

3.7. Sıddık Hasan Han'a ve Diğer Bazı Şahıslara Eleştiriler

Leknevî, *Zaferu'l-Emânî* boyunca birçok kimseye eleştirilerini sıralamaktadır. Bunlar arasında Sıddık Hasan Han'ın önemli bir yeri mevcuttur. Çalışmamızın ikinci bölümünde Leknevî'nin devrindeki birçok alimle münazara ve ilmi tartışmalara girdiğine değinmiştik. Bunlar içerisinde Sıddık Hasan Han'ın her zaman daha önemli bir yeri olmuştur. Biz de bu sebepten *Zaferu'l-Emânî* içerisinde Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'a olan eleştirilerini ayrı bir başlık altında toplamayı uygun bulduk. Öncelikle şunu ifade edelim ki Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî* içerisinde Sıddık Han'a yönelik eleştirilerinin tümünü burada zikretmemiz mümkün değildir. Zira bunlar öyle büyük bir yekün tutmaktadırlar ki çalışmamızın hacmi buna müsait değildir. Fakat bununla birlikte bize göre önemli olan birkaç tanesini burada zikretmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Leknevî Sıddık Hasan Han'ı *Zaferu'l-Emânî* içerisinde müsbet bir tarzda hiçbir şekilde anmamıştır. Ondan bahsettiği her yerde kesinlikle bir eleştirisi olduğu için bahse değer bulmuştur. Ayrıca çoğu zaman onu adıyla değilde "ğayr-ı mültezimi's-sıhha"[599] şeklinde bir ünvanla anmaktadır. Onun dışında *Zaferu'l-Emânî*'de eleştiri getirdiği kimseleri muhtelif yerlerde müsbet tarzda da andığı vaki ise de bu Sıddık Hasan Han için söz konusu değildir. Biz

---

[597] *Müslim*, İman, 88. Hadisin metni şöyledir: *Enes (r.a.)'den rivayet edildiğine göre bir adam "Ya Rasulallah! Babam şimdi nerededir?" dedi. Rasulullah (s.a.v) de "ateştedir" buyurdular. Adam dönüp gidince onu çağırdı ve "Senin baban da benim babam da cehennemdeler" buyurdu*."

[598] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 424

[599] Görüşlerinin temelini oluşturan delillerin sıhhatli olup olmadığına dikkat etmeyen kişi diye çevrilebilir.

öncelikle *Zaferu'l-Emânî* içerisinde Leknevî'nin eleştiri getirdiği başka isimlerden birkaç örnek serdedecek ardından da Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'la ilişkili eleştirilerine geçeceğiz.

Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî'*de birçok defa kendisinden istifade edip müsbet tarzda andığı Hayâli, yeri geldiğinde onun eleştirilerinden nasibine düşeni almaktadır. Bunun böyle olması gayet doğaldır zira Leknevî yeri geldiğinde Cürcânî'yi hatta Hanefi mezhebini dahi eleştirebilmektedir. Rical ilmiyle ilgili konuları ele alan Leknevî, tabiinin kim olduğu hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra İmam Malik'i tabiinden sayanların hata ettiğini bir dipnotla açıklama gereği duyar. Bu dipnotta Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid'*ine yazdığı haşiyeyle tanınan Molla Hayâli'nin İmam Malik'i tabiinden saymasının hatalı olduğunu zira onun sahabeden birini gördüğünün sabit olmadığını ifade eder. Aynı şekilde İmam Ebu Hanife'nin de tabiinden sayılmasının hatalı olduğunu ifade etmeden geçmez.[600]

Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'la birlikte eleştirdiği isimlerden biri de İbn Teymiyye ve takipçileridir ki onunla ilgili ifadelerini Şerhteki Güncel Meseleler isimli bölümümüzde ele aldığımızdan burada tekrarında lüzum görmüyoruz. Onun dışında Leknevî'nin eleştiri oklarından nasibini alan iki isim İbn Hazm ve Şevkânî'dir. Mevkuf hadis ve delil olup olmadığını tartıştığı bölümde Leknevî İbn Hazm'la ilgili şu ağır ifadeleri kullanır:

"Zikrettiklerimizin özeti şudur ki sahabi kavli ve ameli, diğer sahâbiler için hüccet değildir. Sahabe dışındakilere gelince sahabeden biri bir kavilde bulunmuş diğerleri de meseleyi ona havale etmişlerse o ittifakla hüccettir. Çünkü o vakit sarih veya sükûti icma hükmündedir. Sahabenin aralarındaki ihtilaflı meselelere ve kavillere gelince kıyasla bilinemeyecek meselelerde söylemiş oldukları söz Hanefiler, Şafiiler ve meşhur mezhep sahiplerinden diğerlerine göre ve münekkit hadisçilere göre de ittifakla hüccettir. Bu konuda İbn Hazm ve şeref sahibi asil kimselerin takipçilerinden sefih kimselerin aykırı görüşlerinin herhangi bir değeri yoktur."[601]

---

[600] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 550, (2. Dipnot)

[601] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 331

Son cümleyi ifade içindeki vav'ı da dikkate alarak şöyle çevirmek de mümkündür. *"Bu konuda şeref sahibi asil kimselerin takipçilerinden İbn Hazm ve diğerleri gibi sefih kimselerin aykırı görüşlerinin herhangi bir değeri yoktur."* Her ne kadar biz bu çeviriyi tercih etmiyorsak da böyle bir imaya yer verecek tarzda ifadeyi sevketmenin de İbn Hazm'a ağır bir eleştiri olduğu düşüncesini taşımaktayız. Yine aynı konu içerisinde aynı sayfada bir dipnotta Leknevî, Şevkânî hakkında şu eleştirel cümleleri kurar:

"*İşte bununla bir çok telif eserinde Şevkânî'nin mevkuf hadisin mutlak olarak hüccet olamayacağıyla ilgili zikretmiş olduğu şeylerin fesadı ortaya çıkmış olmaktadır. Donuk taklit ehli onu bu konuda takib etmiştir."*[602]

Leknevî'nin Sıddık Hasan Han dışında eleştirdiği kimselerle ilgili bu kadar malumat vermekle yetinerek meseleyi konunun başlığını da temsil eden Sıddık Hasan Han'a yönelik eleştirilerine getirmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'a yönelik eleştirilerinden biri tebe-i tâbiin tanımlamasına yönelik olur. *el-Hıtta fi Zikri's-Sıhâhi's-Sitte* isimli eserinde tebe-i tabiini, tabiinden birini gören kimse olarak tanımlayan Sıddık Hasan Han bunun selefin üçüncü tabakası olduğunu, Cafer-i Sadık, Ebu Hanife, Malik, Evzâi ve Sevri gibi büyük imamların bu tabakadan olduğunu ifade etmesini eleştiren Leknevî, asrımızın efâdilinden "Gayr-i mültezimi's-sıhha"nın bu sözüne sakın kanma demekle yetinir ve eleştirilerini detaylandırma yoluna gitmez.[603]

Garanik kıssasıyla ilgili uzun izahlarda bulunan Leknevî, Sıddık Hasan Han'ın *Fethu'l-Beyân* isimli tefsirinde "*Bu konudaki rivayetlerin tümü ya mürseldir ya da munkatıdır ve hiçbiri delil olarak getirilemez*" şeklindeki iddiasını eleştirir ve "*üstte zikrettiklerimizden Gayr-ı mültezimi's-sıhha'nın sözlerinin batıl olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır*" diyerek dipnotunu sonlandırır.[604]

---

[602] Gös. yer. (2. Dipnot)

[603] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 550 (1. Dipnot)

[604] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 461 (1. Dipnot)

Nebi (s.a.v)'in kabrini ziyaret etmeyle ilgili hadisleri ele alan Leknevî, bir takım açıklamalarda bulunduktan sonra Sıddık Hasan Han'ın *Rihletü's-Sıddîk ile'l-Beyti'l-Atîk* isimli eserine atıfta bulunur ve Sıddık Hasan Han'ın "Rasulullah (s.a.v)'in kabrini ziyaretle ilgili bir tane bile sahih ya da hasen bir rivayet bulunmayıp tamamı aslı olmayan zayıf, münker ve mevzu rivayetlerdir sözüne kulak asılmaması çağrısında bulunur.[605]

Leknevî sahabilerin ehli kitaptan şer'i konularda nakiller yapıp yapmadıklarını yaptılarsa bunu bize şöyle emrolunurdu veya biz şundan nehyolunurduk veya şöyle şöyle yapardık tarzında ifadeler kullanmak suretiyle nakledip nakletmedikleri konusunu işlerken Sıddık Hasan Han'ın *Delilü't-Tâlib alâ Ercehi'l-Metâlib* isimli eserinde İbn Abbas'tan gelen Ademlerin çokluğuyla ilgili hadisin İsrailiyattan alınmış olduğu şeklindeki görüşünün büyük bir hata olduğunu belirtir.[606] Burada zikretmemiş olsa da Leknevî'nin İbn Abbas'a ait ademlerin çokluğu hadisiyle ilgili *Zecru'n-Nâs alâ İnkâri Eseri'bni Abbas*[607] isminde bir eseri mevcuttur ki orada konuyu ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Kâdı İyaz'ın *Şifa*'sına ve *Beydâvi* tefsirine yazdığı şerh ve haşiyelerle tanınan Şihab Hafâci hakkında bilgi veren Leknevî, adının Ahmed b. Amr el Mısri olduğunu ve hicri 1069/1658'de vefat ettiğini ifade ettikten sonra Sıddık Hasan Han'ın *et-Tâcü'l-Mükellel* isimli eserinde onun adını Mahmud diye vermesinin fahiş bir hata olduğunu dile getirir.[608]

Surelerin faziletiyle ilgili Nuh b. Meryem'den gelen rivayeti konu edinen Leknevî, ayrıntılı bilgi için Zeyleî'nin *Keşşaf* hadislerinin tahriciyle ilgili eserine ve İbn Hacer'in ondan ihtisar etmek suretiyle meydan getirdiği muhtasarına bakılabileceğini söyledikten sonra Sıddık hasan Han'ın *el-İksîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli eserinde meseleyi tersinden anlayıp İbn Hacer'in değerlendirmelerinin asıl, Zeyleî'nin

---

[605] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 422 (1. Dipnot)

[606] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 326 (2. Dipnot)

[607] Leknevî, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî,* C. 1, s. 393

[608] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 193 (1. Dipnot)

tahriclerinin ise onun muhtasarı olduğunu zannetmesinin bir hata olduğunu ifade eder.[609]

Zaferu'l-Emânî'de bunlar dışında daha onlarca Sıddık Hasan Han eleştirisi mevcut ise de biz yukarıda zikrettiklerimizin maksadı ifade etme adına kafi geleceğini düşündüğümüzden bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

3.8. Leknevî'nin Mezhebî Tavrı

Hindistan'da Müslümanlar genellikle Hanefi mezhebine mensupturlar. Leknevî de bu büyük coğrafyaya uygun bir tarzda Hanefi mezhebine mensuptur. Fakat Şah Veliyyullah Dihlevi'yle birlikte mezhep taassubunun kötülüğü ve hakikat sana kendini gösterdikten sonra mezhepte ısrar etmeyip delile uymanın daha doğru olduğu şeklindeki düşünceler tüm Hind kıtasında kendini göstermeye başlamıştır.[610] Leknevî de buna uygun olarak bir Hanefi olmasına rağmen kimi zaman mezhebinin görüşlerini eleştirir ve mezhebinin dışında olmasına rağmen daha kuvvetli bulduğu görüşü benimsemekten ve savunmaktan geri durmaz. Bununla ilgili olarak Leknevî'nin çağdaşı Abdülhayy el-Haseni onu şöyle anlatır:

"Usul ve füruda Hanefî mezhebindendi. Fakat asla mezhepte müteassıb değildi. Bir konuda mezhebine muhalif sarih nas bulduğunda taklidi terkeder ve delile tabi olurdu."[611]

Yani mezhebinin görüşünü kuvvetli bulduğunda ona uyar, diğer görüşü kuvvetli bulduğunda diğer görüşe uyardı. Bu durumun ne kadar mezhep müntesibi olmak olduğu bir bahsi diğerdir. Fakat bunu onun şerh metodunun bir parçası olarak burada ele almak yerinde olacaktır. Konuyu tasviri bir tarzda işlemeyi uygun bulduğumuzdan bu hususta şerhinde yer alan örnekleri sunmaya çalışacağız:

---

[609] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 446 (2. Dipnot)

[610] Zaferullah Dâudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 126-129

[611] Abdülhayy el-Haseni, *Nüzhetü'l-Havâtır*, C. 8, s. 1268

Hanefilere göre mehrin en azı on dirhem olmalıdır. On dirhemden az mehir olmaz. Bu hususta delilleri لا مهرَ أقلُّ من عشرةِ دراهمَ "*On dirhemden aşağı mehir olmaz*"[612] hadisidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için Hanefi fıkıh kitaplarına müracaat edilebilir.[613] Leknevî, Hanefilerin bu görüşünün hatalı olduğunu, tariklerinin çokluğu sebebiyle zayıf hadisin ihticaca elverişli hale gelip gelmeyeceği konusunu işlerken ele alır. Zira Hanefiler bu hadisin zayıf olduğunu fakat tariklerinin çokluğu sebebiyle ihticaca elverişli olduğunu söylemektedirler. Leknevî ise bu konudaki hadislerin zayıflığının şiddetli olup ihticaca elverişli olmadığını şu şekilde izaha çalışır: Dârekutni bu hadisi zayıf bir senedle Hz. Câbir (r.a)'den rivayet eder. Fakat ravileri arasında Mubeşşir b. Ubeyd isimli bir kimse mevcuttur ki kendisi hakkında kezzâb nitelemesinde bulunulmuş olup Ahmed b. Hanbel'den de onun rivayet ettiği hadislerin uydurma olduğu naklolunmuştur. Dârekutni yine iki zayıf tarikten benzer bir hadisi Hz. Ali'den mevkufen rivayet eder. Aynî, *Şerhu'l-Hidâye* isimli eserinde bunları ifade ettikten sonra hadisin zayıf olsa da birçok tarikı olduğunu ve bu tarikler sayesinde hasen mertebesine yükseldiğini ifade eder. Bu konuda Nevevî'nin de *Şerhu'l-Mühezzeb* isimli eserinde aynı kanaatte olduğunu belirtir. Yine Aynî, Dârekutni'nin Hz. Ali'den mevkufen rivayet ettiği iki hadisin ravileri olan Davud el-Ezdi ve Cüveybir isimli kimselerin de hadis otoriteleri tarafından zayıf kabul edildiklerini aktarır. Bununla beraber Ayni hadisin, tariklerinin çokluğu sebebiyle hasen mertebesine ulaşmış olup ihticaca elverişli olduğu kanaatindedir. Aynı görüşü *Bahru'r-Râik* müellifi İbn Nüceym (v. 970/1562) ve İbnü'l-Hümâm (v. 861/1457) da ifade eder. Özetle ifade ettiğimiz bu açıklamaların ardından Leknevî mezhebinin görüşünü eleştirme sadedinde şu cümleleri kurar:

"*Benim için açıkça ortaya çıkmıştır ki bu hadis (zayıflığı tarik çokluğuyla onarılamayacak olan) ikinci kısımdandır. Çünkü ravilerinin hepsi gerçekten zayıftır ve bazıları kizb ve hadis uydurmakla itham edilmişlerdir. Bu sebepten tarikleri çok*

---

[612] İbn Ebi Şeybe, *Musannef,* Kitabu'n-Nikâh, 64, thk: Muhammed Avvame, Daru'l-Kıble, Dımeşk, 2006

[613] Abdullah b. Mahmud el-Mevsıli, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l Muhtar*, thk: Beşşar Bekri el-Arabi, el-Mektebetü'l-Umeriyye, Dımeşk, tarihsiz, C.2, s. 119,

olsa da zayıflıktan hasenliğe terakki edemez. Bu hadis için İmam Ahmed şöyle demiştir: "Bu hadisin aslını bulamadım." Yani mehrin on dirhemle takdir edilmesiyle ilgili bu hadisin aslını bulamadım. Sehâvî, bu hususu el-Mekâsıdü'l-Hasene'de ondan aktarmıştır. Mehr konusunda tercihe şayan görüş; Allah Teala'nın "Bunlar dışındakileri mallarınızla istemeniz size helal kılındı"[614] ayetinin mutlakıyla amel etmektir. Usul-i fıkıhta "Kitabın mutlakıyla amel etmek daha vaciptir ve sahih bile olsa haberi vahidle onun üzerine ziyadede bulunmak caiz değildir" diye takrir olunmuşken nasıl olur da bunun gibi hali zayıflığın son derecesine ulaşmış bir hadisle kitab üzerine ziyadede bulunulur? Bazı usulcülerin "Allah Teala'nın "Hanımları ve sağ ellerinin malik oldukları (cariyeleri) hakkında onlar üzerine farz kıldığımız şeyleri elbette bilmekteyiz"[615] ayeti mehrin takdirinin Allah'a isnadı hususunda hastır ve mücmeldir. Haber-i vahid onu beyan için gelmiştir" şeklindeki sözlerine gelince bu söz yanlıştır. Zira ayetteki mevsul mâ'sından (ما) murad mehir değildir. وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ *ayetindeki atıf zevceleredir ve farz gerçekten icab manasındadır, takdir manasında değildir. Buradaki kasıt nafaka ve haklardır. Müfessirler de bu görüştedir. Tevil kapısı geniştir. Açılması gereksizdir. Bu konuda bu kapıyı kapamada selamet vardır. Özetle söylemek gerekirse ashabımız mehrin on dirhemle takdiri konusunda sadra şifa bir delil getirememişlerdir. Kur'an'ın mutlakıyla amel etmek daha vaciptir. Bu, Hanefilerin görüşüne aykırı bir görüş olsa da hakla batılı bir birinden ayran bir görüştür. Ayrıca bu konuda bana müteşekkir olmalısın zira bu, benden başkasının muttali olamadığı kıymetli bir araştırmadır."*[616]

Görüldüğü üzere Leknevî, yeri geldiğinde mezhebinin görüşünün yanlış olduğunu ifade edip kendisince daha kuvvetli bulduğu görüşe meyledebilmektedir. Hatta son cümlelerinden de açıkça anlaşılabileceği gibi bunun takdire şayan bir durum olduğu kanaatindedir. Tüm bunlar aslında daha önce ifade ettiğimiz gibi Şah Veliyyullah Dihlevi'nin açtığı çığırın Hind alt-kıtasındaki bir tezahüründen başka bir

---

[614] Nisa, 4/24

[615] Ahzab, 33/50

[616] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 174

şey değildir. Abdülfettah Ebu Gudde bu hususta Leknevî'ye katılmıyor olacak ki bu konuyla ilgili dipnotunda İbn Humâm'ın *Fethu'l-Kadîr'*ine kesinlikle bakılması gerektiğini orada İbnü'l-Hümâm'ın bu hadisin İbn Ebî Hatim'den gelen bir başka tarikini zikretmiş olduğunu ve İbn Hacer'in bu hadisi hasen gördüğünü ifade etme gereği duymuştur.[617] Leknevî, *Fethu'l-Kadîr*'i okumuş hatta bu konuda ondan nakilde bulunmuş olmasına rağmen hadisin İbn Ebî Hatim'den gelen rivayetini neden görmezden gelmiştir? Üstelik İbn Hacer gibi bir hadis otoritesinin onu hasen sayması bahse değer bir husus değil midir?

Leknevî'nin mezhebinin görüşünü eleştirmesinin örneklerinden biri de muzdarib hadis konusunu işlerken gerçekleşir. Leknevî güneş tutulması namazıyla ilgili hadisi muzdarip konusuna örnek gösterir. Kütüb-i Sitte'deki rivayetlerden kiminde her rekatta iki rüku yapılması gerektiği ifade edilirken kimisinde üç, kimisinde dört hatta kimisinde ise her rekatta beş defa rüku edilmesi gerektiği ifade edilir. Bunları zikrettikten sonra Leknevî Hanefilerin hadisteki bu ızdıraptan ve birini diğerine tercih etmenin mümkün olmamasından mütevellit bunlarla amel etmeyi terkedip her rekatta tek rükunun asıl olduğundan yola çıkarak güneş tutulması namazını her rekatta tek rükuyla kılmayı tercih ettiklerini hatta bu hususta Sahih-i Buhari'deki ve Ebu Davud'daki bazı rivayetlerin de onların görüşüne destek olduğunu beyan eder. Fakat bu rivayetlerin hangileri olduğunu açıklamaz. Ardından da tafsilatını beyan etmeksizin mezhebinin görüşünün zayıf olduğunu şu cümlelerle ifade ederek konuyu noktalar:

"*Bu konuda hadisçilerin cumhurunun zikrettiğine göre her rekatta iki ruku yapılmasını ifade eden rivayetler diğerlerine müreccahtır ve itimada şayan görüş budur."* [618]

Leknevî'nin son olarak "itimada şayan görüş budur" demesinden anlaşıldığına göre o, bu hususta Hanefi olmasına rağmen Hanefilerin görüşünü paylaşmamakta ve güneş tutulması namazında her rekatta iki rüku yapılması gerektiğini düşünmektedir. Böylece Hanefi mezhebinin konuyla ilgili görüşünü

[617] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 174, (1. Dipnot)

[618] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 406

eleştirmiş olmaktadır. Diğer bir dikkate değer nokta ise bu gibi muhalefet ettiği yerlerde sözün tafsilatına girişmesine rağmen burada bunu da tercih etmeyip neden bu görüşün racih olduğuyla ilgili bir beyanda bulunmamaktadır.

Yukarıdaki satırlarda Leknevî'nin Hanefi mezhebinden olduğunu ve yeri geldikçe mezhebinin görüşünü terkettiğini ve eleştirdiğini ifade etmeye çalıştık. Şimdi de onun şerhi içerisinde yeri geldikçe mezhebinin görüşünü desteklemek için yaptığı açıklamaları göstermeye çalışacağız.

Hadis ehlinin ve Hanefi mezhebine mensub alimlerin usulle ilgili yazdıkları kitaplarda "zayıf hadis, bazen tariklerinin çokluğu sebebiyle ihticaca elverişli hale gelir" dedikleri vakidir. Bu aslında kimi zaman kafa karıştırıcı olabilmektedir. Peki bu problematik mevzu nasıl izaha kavuşturulacaktır? Leknevî, Hanefilerin bu konudaki davranışlarını haklı çıkarmaya ve hadis usulünde nasıl bir asla-esasa dayandıklarını izah etmeye çalışır. Hanefi ulemasının zayıf hadis, tariklerinin çokluğu sebebiyle onarılır ve delil getirmeye elverişli hale gelir şeklinde bir görüşü mevcuttur. Oysa bizler zayıf hadisle amel edilemeyeceğini biliyoruz. Peki bu iki görüş nasıl bağdaştırılabilir? Leknevî, bu iki görüş arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırmak üzere meselenin detaylarını ele alır. İbnü's-Salâh'tan, zayıf hadisin hadisçilere göre iki kısma ayrıldığını ve bir kısmının çok zayıf olması sebebiyle tarik çokluğuyla dahi onarılmayacak derecede olmasına rağmen diğer bir kısmının zayıflığının az olması sebebiyle tarik çokluğuyla onarılabileceğini nakleder. Zayıflığının az olmasının sebebi irsal veya ravinin hıfzı kötü olabilir. Başka tariklerden de çokça rivayet edildiğinde ravinin hıfzının kötü olmasının burada bir probleme yol açmadığına hükmolunur ve hadis ihticaca elverişli bir hale gelir. Bazı zayıf hadisler vardır ki örneğin hadisin şazz olması veya ravisinin yalanla itham edilmiş olması gibi bu tür zayıf hadisler, tariklerinin çokluğu sebebiyle onarılıp ihticaca elverişli hale gelmez. İşte bu tür zayıf hadislerin zayıflığı kuvvetlidir. Leknevî bu izahla Hanefilerin "zayıf hadis, tariklerinin çokluğu sebebiyle ihticaca elverişli hale gelir" şeklindeki sözlerinin[619] hadis usulü açısından herhangi bir problem barındırmadığını ortaya koymuştur. Böylece mezhep kitaplarında okuyucuların sanki çifte standart uygulanıyormuş gibi zannedebilecekleri

[619] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 171-172

bir durumun hadis usulü verilerinden yararlanmak suretiyle makul izahını yapmıştır. Görüş usule uygun olsa da pratikte bunun doğru bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı hususunda Leknevî'nin itirazları vardır ki bunun örneklerini de Leknevî'nin Hanefi mezhebinin görüşlerini eleştirmesiyle ilgili kısımda ele aldığımızdan burada tekrarını lüzumlu görmüyoruz.

Leknevî'nin mezhebinin görüşlerini desteklediği yerlerden bir diğeri boynu meshetme mevzusudur. Yine zayıf hadis konusunu ele aldığı sırada hadisçilerin zayıf hadisle fedâil-i a'mâl konusunda amel edilebileceği hatta sahabenin veya sonrakilerin ameliyle desteklenmişse bunun müstahab bile olabileceği şeklindeki görüşleriyle ilintilendirerek boynu mesh konusunda Hanefiler'in görüşünü takviye eder. Hanefiler bu konuda Talha b. Musarrif'in babasından ve dedesinden yapmış olduğu rivayeti delil gösterirler. Bu hadis zayıftır. Fakat Leknevî, yaptığı birçok alıntıyla zayıf hadisle amel etmenin helal-haram ve akaid harici konularda müstehab olduğunu ve ulemanın da bunu müstehab saydığını delillendirmeye çalışır. Bu yolla Hanefiler'in abdest sırasında boynu meshetmeyi müstehab saymada haklı olduklarını ifade etmiş olur. Bu konuda şunları söyler:

"*Ashabımızın abdest sırasında boynu meshetmenin müstehab olduğunu söylemeleri de bu kısımdandır. Zayıf da olsa bu konuda rivayet edilmiş bir hadisi delil göstermişlerdir. Ebu Davud ve Ahmed b. Hanbel, Talha b. Musarrif'ten o da babasından o da dedesinden rivayet etmiştir ki dedesi şöyle demiştir: Rasulullah (s.a.v)'i "kazâl"e varıncaya kadar bir defa olarak başını meshettiğini gördüm. Ebu Davud'un Sünen'inde kazâl kelimesinin ensenin ilk kısmı olduğu ifade edilmiştir…*"[620]

Leknevî sonrasında hadisin başka tariklerini verir ve hadisin zayıf olduğunu kabul eder. Fakat ulemadan yaptığı nakillerle zayıf hadisle müstehablığın tahakkuk edebileceğini delillendirmeye çalışır. Bu şekilde mezhebinin görüşünü takviye eder, destek olur ve mezhebinin bu görüşünün hadis usulü açısından meşruiyetini temellendirmeye çalışır.

[620] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 188

Leknevî'nin mezhebi'nin görüşünü müdafaa ettiği yerlerden bir diğeri ise müdrec hadis konusunu işlerken vaki olmuştur. Ebu Dâvud'un

"*Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî'den onun Züheyr'den onun Hasan b. Hür'den onun da Kasım b. Muhaymir'den rivayet ettiğine göre Kasım şöyle demiştir: Alkame elimi tuttu ve bana; İbn Mes'ud'un onun elini tuttuğunu ve Rasulullah (s.a.v)'in de İbn Mes'ud'un elini tutuğunu ve ona namazda okunacak teşehhüdü öğrettiğini tahdis etti. Ve A'meş hadisindeki duanın aynısını zikretti: "Bunu dediğinde veya bunu tamamladığında namazını tamamlamış olursun. O vakit kalkmayı dilersen kalk, yok eğer oturmayı dilersen otur."*[621]

Hanefiler hadisin sonunda yer alan cümleden yola çıkarak namazın sonunda teşehhüd miktarı oturmanın farz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hadisin son cümlesi olan *"Bunu dediğinde veya bunu tamamladığında namazını tamamlamış olursun. O vakit kalkmayı dilersen kalk, yok eğer oturmayı dilersen otur"* ifadelerinin Rasulullah (s.a.v)'e mi yoksa başka bir raviye mi ait olduğu tartışılmıştır. Hanefiler hem bu hadise hem de başka hadislere dayanmak suretiyle iddialarını sürdürmüşlerdir.[622] Leknevî de hadiste yer alan ifadenin müdrec olduğunu ve Hanefiler'den Merginâni (v. 593/1197) gibi bazı kimselerin hadisteki son cümleyi merfu saydıklarını ve teşehhüdü okuduktan sonra namazın tamamlandığını düşündüklerini ifade eder. Leknevî hadisteki o ibarenin İbn Mes'ud'un kavli olduğunu Irâkî'nin *Elfiye* şerhinden yaptığı nakillerle isbatlamaya çalışır. Irâkî, *Elfiye* şerhinde Hattâbî, Nevevî, Hakim, Beyhâki ve Hatib el-Bağdadi gibi alimlerin hadisin müdrec olduğunu ifader eder. Irâkî de aynı görüştedir.[623] Leknevî daha sonra Hanefilerin delillerini serdeder. Merginâni'den hadisin merfu olduğu şeklindeki görüşünü aktarır. Sonrasında İbnü'l-Hümâm'ın *Hidaye* şerhindeki ifadelerine yer verir. İbnü'l-Hümâm hadisin İbn Mesud'dan mevkuf bir rivayet olduğunu düşünmesine rağmen hadisin hükmen merfu olduğunu çünkü bunu İbn Mesud'un Rasulullah (s.a.v)'den öğrenmiş olacağını ifade eder. Leknevî, daha sonra hadisin sonundaki ibarenin Züheyr b. Muaviye'nin idracı olduğuna dair İbn

---

[621] *Ebu Dâvud*, Salât, 181

[622] Halil Ahmed es-Sehârenfûri, *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Ebî Dâvud*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Tarihsiz, C. 5, s. 288-292

[623] Irâkî, *a.g.e.*, C. 1, s. 247-249

Hibban'dan bir nakil paylaşır. Buna göre İbn Mes'ud'un görüşünü Züheyr hadise idrac etmiştir. Sonrasında Ayni'nin bu hadis ve hadisten çıkan hükümlerle ilgili görüşünü paylaşan Leknevî, hadisin müdrec olmasına ve sözün İbn Mesud'a ait olmasına rağmen hükmen merfu sayılması gerektiğini ve Hanefilerin hadisten çıkardıkları hükümde haklı olduklarını beyan ederek bahsi nihayetlendirir.[624]

3.9. Ebu Gudde'nin Tahkîk ve Tashihleri

Aslında bu kısma Leknevî'nin şerhindeki hatalar ismi de verilebilirdi. Fakat bu hataların hemen hepsine zaten Abdülfettah Ebu Gudde tarafından işaret edildiği için bu bölüme "Ebu Gudde'nin Tahkîk ve Tashihleri" adını vermenin daha yerinde olacağını düşündük.

Bilindiği üzere Abdülfettah Ebu Gudde son dönemin en mümtaz hadis alimlerinden biridir. Aynı zamanda Leknevî'nin *Zaferu'l-Emânî* isimli bu şerhini de tahkik edip yayınlamıştır. Kendisi hilmi ve rıfkı ahlak ve mizaç edinmiş bir alimdir. Malumdur ki bazı alimlerin kalemi sivridir. Tenkidleri haklı olsa da sözleriyle karşı tarafı incitirler. Fakat Abdülfettah Ebu Gudde bunlardan biri değildir. O sözlerinde gayet nazik ve karşı tarafı incitmemek adına tenkitlerini olanca gayretiyle nezaket kuralları içerisinde yapmaya özen göstermiştir.[625] Büyük alimlerin mühim hatalarına öyle nezaketle işaret eder ki okuyucu bazen bunun bir tenkid olduğunu bile anlayamayabilir. Bu da onun hilmine ve ulemaya olan derin teveccüh ve saygısına işaret eder.

Abdülfettah Ebu Gudde, hocası Zahid el-Kevseri'nin Leknevî'yi çokça takdir etttiğini ve onun eserlerinin arap dünyasında az tanınmasından şikayet ettiğini belirtmektedir. Ebu Gudde, 1382/ senesinde Hindistan'a yaptığı ilmi seyehatte Leknevî'nin yakınlarına ulaşmış ve onun eserlerinin bazı nüshalarını elde etmiştir. Bu

---

[624] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 236-241

[625] Muhammed Beyler, *XX. Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebu Gudde'nin Hadisçiliği*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2008, s. 125-126

nüshaları farklı zamanlarda tahkik etmek suretiyle yayınlamıştır.[626] *Zaferu'l-Emânî'*nin basımı için de önce Leknev'de 1304/1886 senesinde yapılan matbu nüshayı kullanan Ebu Gudde 1404 senesinde İstanbul/Üsküdar'dayken eserin tahkikini tamamlamış fakat araya giren meşgaleler sebebiyle matbaaya vermesi 1413/1992 senesine kadar gecikmiştir.[627] Matbaa safhasındaki hazırlıklar 1415/1994 sensinde tamamlanmış gibiyken Aligarh Üniversitesi kütüphanesinde eserin Leknevî'ye ait el yazması bir nüshasının olduğunu öğrenen Ebu Gudde, o yazma nüshayı da edinerek matbu nüshayla karşılaştırmış ve küçük hususlar dışında tam bir uyumluluk halinde olduğunu görünce hazırlıklarını tamamlayarak *Zaferu'l-Emânî*'yi tahkikli bir surette basacakken Takiyyuddin en-Nedvî'nin eseri kendisinden önce o sene (1415/1994) yayınladığını öğrenmiş ve üzülmüştür. Zira eserin tahkiki üzerinde onbir sene kadar çalışmış olan Ebu Gudde *Zaferu'l-Emânî* üzerine çalıştığını birçok eserinde de dile getirmiştir. Takiyyuddin en-Nedvî'yle de dostluğu bulunan Ebu Gudde, birkaç defa *Zaferu'l-Emânî*'yi yayınlamak üzere çalışma içinde olduğunu ona da söylemiştir. Takiyyüddin en-Nedvî'nin tahkikini inceleyen Ebu Gudde birçok hatanın olduğunu görünce üzüntüsü birkaç daha artar ve "Keşke bu tahkiki yapmasaydı" değerlendirmesinde bulunur. Takiyyüddin en-Nedvî'nin *Zaferu'l-Emânî* tahkikinde yer alan birçok hatayı tek tek tesbit eden Ebu Gudde tekrar *Zaferu'l-Emânî*'yi basmak için faaliyetlerini hızlandırır ve ertesi sene 1416 yılında kitabı Beyrut'ta bastırır.[628] Bu baskıda önsözde kitab üzerinde ne gibi çalışmalar yaptığını özetlemiştir. Ebu Gudde'nin *Zaferu'l-Emânî'*deki birçok müşkil kelimeyi harekelediği, gerek Cürcânî'nin *Muhtasar*'ındaki gerekse de Leknevî'nin şerhindeki birçok kelime ve bilgi yanlışını düzelttiği görülmektedir. Leknevî'nin eserinin matbu nüshasındaki adı *Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî*'dir. Ebu Gudde bu ismi ilk defa gören okuyucunun Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının şerhini elinde tuttuğunu anlamasının zor olduğunu dile getirir. Bu sebepten okuyuculara kolaylık olsun ve ilk defa eseri ele alan kişi *Muhtasar*'a yazılmış bir şerhle karşı karşıya olduğunu kolaylıkla anlasın diye eserin ismini *Zaferu'l-Emânî bi Şerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerîfi'l-Cürcânî* şeklinde

---

[626] Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl*, s. 14-15

[627] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 562

[628] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 5-19

değiştirir. Ebu Gudde ismin yanlış anlaşılabileceği hususunda haklıdır. Zira *Zaferu'l-Emânî'*nin muhtemelen taş baskılarını gören Yusuf İlyan Serkis hazırladığı arap matbuatıyla ilgili *Mu'cem*'de eserin Cürcânî'ye ait olduğunu sanarak *Zaferu'l-Emânî*'yi Cürcânî'nin eserleri arasında sayar.[629] Tahkik sırasında ayet ve hadis tahriçlerini yapmış olan Ebu Gudde bunun yanı sıra faydalı birçok dipnotuyla kitabın muhteva açısından zenginleşmesine de katkıda bulunmuştur. Kitabın sonuna fazladan bazı açıklamaları ihtiva eden bir istidrak bölümü ilave etmiş olan Ebu Gudde bunun yanısıra kitaba ayet-hadis, eser, kişiler, şiirler, kitaplar- müellifler, kaynaklar ve konular fihristi eklemiştir. Ebu Gudde kitabı yaklaşık doksan sayfa tutarında Takıyyüddin en-Nedvî'nin tahkikiyle ilgili tenkidlerinin yer aldığı bir bölümle tamamlar. Ebu Gudde'nin kitabın sonuna koyduğu bu fihristler sayesinde şerh içerisinde geçen ayet ve hadisleri, şahıs ve kitap isimlerini kolaylıkla bulmak mümkündür.

Tüm bunları ifade ettikten sonra Abdülfettah Ebu Gudde'nin *Zaferu'l-Emânî'*yi tahkik ederken gerek Leknevî'nin gerekse de Cürcânî'nin hatalarıyla ilgili düzeltmelerine gelirsek Ebu Gudde'ye göre bunların çoğu bir sebk-i kalemdir. Geri kalanı ise müellifin sözünün tevil edilmesi gereken yerlerdir.

Ebu Gudde'nin *Zaferu'l-Emânî'*de Leknevî'nin kalem sürçmesi türünden hatalarıyla ilgili düzeltmeleri sayılamayacak kadar çoktur. Bunların büyük çoğunluğunu sebebi *Zaferu'l-Emânî*'yi müellifin ömrünün son zamanlarında yazmış olmasıdır. Daha önce müellifin hayatını konu aldığımız bölümde ifade ettiğimiz gibi ömrünün sonlarına doğru akıl zayıflaması hastalığına düçar olan Leknevî'nin eserin telifinde bu tür hatalara düşmesi doğal karşılanmalıdır. Allah'ın büyük bir lütfudur ki onun bu güzide eserini yine kendisi gibi kudretli bir alim tahkik etmiştir de var olan hataları tashih etmiş ve bunların hepsini dipnotta belirtmeyi ihmal etmemiştir. Hatta kimi muhakkiklerin hoş görmeyeceği tarzda metinde değişiklikler bile yapmıştır. Örneğin Leknevî'nin nüshasındaki yanlış olduğunu düşündüğü isimleri, kelimeleri, ibareleri müdahale ederek değiştirmiş ve asıl metne onu alarak dipnotta Leknevî'nin ifadelerini vermiştir. Bir kısım muhakkikler ise metni aynen verip dipnotta doğruya

[629] Sekis, *Mu'cem*, C. 1, s. 680

işaret etmenin daha yerinde bir yaklaşım olduğunu savunmaktaysalar da Abdülfettah Ebu Gudde, okuyucuya okuma kolaylığı sağlamak gibi kendince bir takım makul gerekçelerle bunu böyle yapmaz ve metne kendisinin doğru olduğunu düşündüğü ibareyi yerleştirir. Bu bazen bir isim yanlışı bazen bir kelime hatta bilgi yanlışı dahi olabilir.

Leknevî, müttefik-müfterik, mu'telif-muhtelif, mühmel ve müteşabih konularını işlerken yirmi beşinci nevi olarak şu bilgileri verir: "*Şeyhinin ismi ile ravisinin (talebesinin) ismi aynı olan kimselerin bilgisi. Buhari'nin Müslim b. İbrahim el-Ferâhîdî'den rivayeti gibi."*[630] Aslında Leknevî, el-Ferâhidî'nin ismini el-Firâdîsi diye vermiştir. Fakat Abdülfettah Ebu Gudde bu ifadeyi yanlış bulduğu için değiştirmiş ve metne kendi tercih ettiği kelimeyi yerleştirdikten sonra dipnotta şu açıklamaları yapmıştır:

"*Doğrusu budur. Metnin aslında şöyle geçmektedir: "Buhârî'nin Müslim b. İbrahim el-Firâdîsi kelimesinde fe harfinin harekesi kesredir." Bu ifade iki yönden hatalıdır. Birincisi Ferâhîdî olması gerekirken Firâdîsî demesi sebebiyle ikincisi de fe'nin herekesinin fetha olması gerekirken kesre olduğunun söylenmiş olması sebebiyle kelimenin doğrusu "el-Ferâhîdî"dir."* [631]

Ebu Gudde tüm bunları ifade ettikten sonra Leknevî'nin hatasının Sindi'den alıntı yapmış olmasından kaynaklandığını zira orada da ismin hatalı bir şekilde kayda geçirilmiş olduğunu belirtir. Sindi'nin hatası ise meseleyi Ali el-Kâri'den almasından kaynaklanmıştır. Zira Ali el-Kâri de ismi el-Firâdîsî diye hatalı bir şekilde zikretmiştir. Son olarak Ebu Gudde, Ali el-Kâri'nin de hatasının Şeyh Abdullah Hâtır'ın *Lukatu'd-Dürer bi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker'*inden alıntı yapmış olmaktan kaynaklandığını ifade eder ve meseleyi *Bulğatü'l-Erîb* isimli esere yazdığı dipnotta uzun uzadıya izah ettiğini dileyenlerin oraya müracaat edebileceklerini belirtir ve dipnotunu ve itirazlarını bu şekilde sonlandırır.[632]

---

[630] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 102-103

[631] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 103 (dipnot 1)

[632] Gös. Yer.

Ebu Gudde'nin Leknevî'nin hatalarını tashihlerinden bir diğeri de hasen konusunu işlerken vaki olur. Leknevî, bazı hadisçilerin haseni sahih hadisin kısımlarından biri olarak kabul etmekte olduklarını ifade etme sadedinde İbnü's-Salâh'tan şu alıntıyı yapar:

"*İbnü's-Salâh şöyle demektedir: "İnsanlardan bazıları haseni müstakil bir nevi olarak kabul etmeyip kendisiyle ihticacda bulunulanlar sınıfına dahil olması hasebiyle onu sahih hadisin çeşitleri arasına yerleştirirler. Hafiz Ebu Abdillah el-Kirmani'nin sözünün zahirinden anlaşılan budur."*[633]

Oysaki İbnü's-Salâh'ın *Ulumu'l-Hadis* isimli eserinin Nureddin Itr tahkikiyle basılan nüshasına müracaat ettiğimizde orada İbnü's-Salâh'ın sadece "*Hafız Ebu Abdillah'ın sözünün zahirinden anlaşılan da budur*" dediğini müşahade ederiz. [634] el-Kirmâni lafzını Leknevî ilave etmiş ve Hafız Ebu Abdillah'ın kim olduğunu açığa çıkararak okuyucuya yardım etmek istemiştir. Abdülfettah Ebu Gudde, el-Kirmâni isminin hatalı olduğunu beyan edip dipnotunda şunları söyler:

"*Aslında Ebu Abdillah el-Kirmani" şeklinde geçmektedir. Bu müellif Leknevî'nin bir hata ve yanılgısıdır. Kirmâni'nin burada bir dahli söz konusu değildir. İbnü's-Salâh'ın lafzında sadece "Hafiz Ebu Abdillah" şeklinde geçmektedir."*[635]

Abdülfettah Ebu Gudde bu hatayı metin içerisinde değiştirmiş ve el-Kirmâni lafzını çıkararak doğrusu olan Hafız Hakim Ebu Abdillah ismini metne ilave etmiştir. Aslına bakılırsa her ne kadar Hafız Ebu Abdillah'ın kim olduğunu okuyucunun anlamasına yardımcı olsa da metne bunun ilave edilmeyip dipnotta belirtilmesi daha yerinde olurdu.

Ebu Gudde kimi zaman da hem Cürcânî'yi hem de Leknevî'yi eleştirir. Daha önce de konu ettiğimiz üzere "*Ameller niyetlere göredir*"[636] hadisinin ravilerinden birisi Yahya b. Said el-Ensâri'dir. Fakat Cürcânî, ismi Yahya b. Said el-Kattan olarak

---

[633] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî*, Çeşmey-i Feyz matbaası, s. 65

[634] İbnü's-Salâh, *Ulumu'l-Hadis*, s. 40

[635] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 145 (2. dipnot.) thk: Abdülfettah Ebu Gudde

[636] *Buhari*, Bed'u'l-Vahy, 1

zikreder. Muhtemelen hata Tîbî'den kaynaklanmaktadır. Cürcânî ise hatayı tekrar eder. Leknevî ise yanılır ve ravinin Yahya b. Said el-Kattan olduğunu sanarak şu izahlarda bulunur:

"Aslında ravisi Yahya b. Said el-Kattan'dır. el-Kattân kelimesi ref' halindedir. Bu Yahya'nın sıfatıdır. Yani pamuk satıcısı demektir. İbn Kays el-Ensari el-Medeni, Ebu Said. Kadıdır, meşhur bir tâbiidir. 143 senesinde veya 144 veya daha sonra bir tarihte vefat etmiştir."[637]

Abdülfettah Ebu Gudde ise Leknevî'nin bu ifadelerini doğru bulmadığı için metinden çıkarır ve doğru olduğunu düşündüğü bilgileri derç etmekle yetinir. Ardından da dipnotta Leknevî'yi eleştirerek şu açıklamalarda bulunur:

"*Aslında hata metinde vaki olmuştur. Şârih de (Cürcânî'yi) hatasında takip etmiştir. Şerhte ve metinde ibare şöyle gelmiştir: "O, Yahya b. Said el-Kattân'dır. el-Kattân kelimesi ref' halindedir. Bu Yahya'nın sıfatıdır. Yani pamuk satıcısı demektir. İbn Kays el-Ensari" Metnin sahibi el-Kattan lafzını ilave etmekle hata etmiştir. Şârih de onu izlemiş ve söylediği şeyleri söylemiştir. Yahya b. Said el-Kattan'ın Basralı olduğundan gafil olmuştur. el-Kattan, Medineli değildir. Kâdı olmadığı gibi Tâbii de değildir. Ayrıca bu hadisi Muhammed b. İbrahim et-Teymi'den rivayet etmemiştir. 120 senesinde doğup 198 yılında vefat etmiştir. Ardından gelen "İbn Kays el-Ensari el-Medeni, Ebu Said. Kâdıdır, meşhur bir tâbiîdir. 143 senesinde…" şeklindeki ifadeler öncesinde söylemiş olduğu sözlerle çelişmektedir. Bu sebeple tüm bu cümleleri hazfedip bu hususa işaret ettim."*[638]

Abdülfettah Ebu Gudde'nin Leknevî'nin hatasını düzelttiği yerlerden bir diğeri de hasen hadisle ilgili Hattâbî'nin tanımını ele aldığı sırada gerçekleşir. Leknevî'nin orijinal metni, Çeşme-i Feyz matbaasındaki ve Takıyyüddin Nedvî tahkikindeki ifadelerinden öğrendiğimize göre şöyledir:

---

[637] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî*, Çeşmey-i Feyz matbaası, s. 63

[638] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* thk: Abdülfettah Ebu Gudde, s. 142-143 (4. Dipnot)

(**واشتهر رجاله**) أيْ بالصدقِ، كذا فسَّرَه ابنُ الصلاح. (**وعليه**) أيْ علي هذا التعريف (**مدارُ أكثر أهل الحديث**) وهو الذي يقبله أكثرُ العلماءِ، ويستعمله عامة الفقهاء. إنتهي كلام الخطابي.

"***(Ricali meşhur olmuş)*** *yani sıdk ile meşhur olmuş demektir. İbnü's-Salâh da böyle tefsir edip açıklamıştır.* ***(bunun üzerinedir)*** *yani bu tarif üzerinedir****. (Ehli Hadis'in çoğunluğunun ekseni)*** *ve o ulemanın çoğunluğunun kabul ettiği ve fakihlerin umumunun kullandıklarıdır. Hattâbî'nin sözü sona erdi*."[639]

Metin içerisindeki koyu puntolu kısımlar Cürcânî'nin metnidir. Fakat Leknevî, Cürcânî metnine anlayışı muvacehesinde müdahale etmiş (مدار أكثر أهل الحديث) kısmındaki "أهل" lafzını kendisi ziyade etmiştir. Oysa Cürcânî'nin asıl metninde böyle bir kelime mevcut değildir. Bunun böyle olduğunu gerek Hattâbî'nin *Mealimü's-Sünen*'ine[640] baktığımızda gerek Dr. Fuad Abdülmün'im'in Cürcânî *Muhtasar*'ı tahkikine[641] müracaat ettiğimizde gerekse de Tîbî'nin *Mişkat Şerhi Mukaddimesi'ndeki* ilgili yere[642] göz attığımızda müşahade etmekteyiz. Burada Leknevî, metni kendi anlamak istediği şekle sokmak için "أهل" lafzını ziyade etmiştir. Bir diğer husus ise Leknevî, (وعليه) lafzındaki zamirin tarife dönük olduğunu zanneder ve "bu tarif üzerinedir" diye açıklama yapar ki aslında buradaki zamir "hasen hadis"e dönüktür. Yani mana, "Hadislerin çoğunun ekseni hasen hadis üzerindedir."

---

[639] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 180 thk: Takiyyuddin en-Nedvî. Leknevî'nin eserinin Çeşmey-i Feyz Matbaasınca yapılan taş baskısında ise 78. sayfada aynı ibareler yer alır. Fakat Abdülfettah Ebu Gudde tahkikinde bazı yerler değiştirilmiştir.

[640] Hattâbî, *a.g.e.*, C. 1, s. 6

[641] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, s. 43

[642] Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkât…* , C. 1, s. 375

şeklinde olmalıdır. Yani metin, Leknevî tarafından yanlış anlaşıldığından üstteki hususlar gerçekleşmiştir. Abdülfettah Ebu Gudde de buna şu dipnotuyla işaret eder:

"*Aslında böyledir ve bu müellif (rahimehullah) tarafından gerçekleştirilen büyük bir hatadır. Zamiri 'tarife' döndürmüştür. Bu bir hatadır. Oysa zamir tanımlanmakta olan 'hasen hadis'e dönüktür. Takdim kısmında işaret ettiğim gibi kitapta birçok yerde müellifin hatası tekrar etmiştir."*[643]

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Abdülfettah Ebu Gudde hatalı olduğunu düşündüğü yerleri ifade etmekten çekinmemektedir. Leknevî, hasen hadisle ilgili Tirmizi ve Hattâbî'nin tanımlarını zikrettikten sonra aralarındaki farkı telif sadedinde İbnü's-Salâh'tan ihtisar suretiyle bir alıntı yapar. Buna göre hasen hadis; hasen li zatihi ve hasen li gayrihi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tirmizi tanımında bunlardan birini tanımlarken Hattâbî bir diğerini tanımlamaktadır ki böylece iki tanım arasında bir problem kalmamaktadır. Bu, İbnü's-Salâh'ın Hattâbî'yle Tirmizi'nin tarifleri arasındaki tearuzu gidermek için yaptığı bir tevildir. Bunu Leknevî, İbnü's-Salâh'tan alıntılamak suretiyle şöyle ifade eder:

"*Sanki Tirmizi, hasen hadisin iki kısmından birini zikretmiş gibidir. Hattâbî de diğerini zikretmiştir. Her biri kendisinin problemli gördüğü şeyi zikretmekle yetinmiştir. Problemli olmadığını düşündüğü şeyi zikretmekten de yüz çevirmiştir veya bir kısmından gaflette kalmıştır.*[644]

Aslında bu sözler ve izah tarzı İbnü's-Salâh'a aid olsa da Leknevî, alıntıyı yaptıktan sonra bu izah tarzının yanlış olduğuyla ilgili bir açıklama yapmamaktadır. Bu da onun bu izah tarzını kabul ettiğine ve aynı yanlışı kendisinin de savunduğuna işaret etmektedir. Fakat Abdülfettah Ebu Gudde, bu konuda gerek İbnü's-Salâh'ın gerekse de Leknevî'nin yanılmakta olduğunu şöyle ifade eder:

"*Ben derim ki: İbnü's-Salâh'ın düşündüğü gibi 'Tirmizi'nin hasen hadisin diğer kısmından yüz çevirerek bir kısmını tanımladığı ve Hattâbî'nin de öbür kısmından yüz çevirerek bir kısmını tanımladığı' şeklindeki bir takrir apaçık hatalıdır.*

---

643 Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 152, (2. dipnot)

644 Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 156,

Şüphesiz Tirmizi de Hattâbî de kendilerine göre tam bir tarif yapmışlardır. Her birinin sözündeki tarif mutlaktır ve bu tanımların hiçbirinde İbnü's-Salâh'ın düşüncesinin doğruluğuna işaret edecek bir şey mevcut değildir. Oysa denmesi gereken şudur: Hattâbî, haseni iki kısma ayıran kimsenin hasen li zatihi ismini verdiği haseni tanımlamıştır. Bu hadis, Tirmizi'ye göre sahih hadis kısmından sayılmaktadır. Hattâbî'nin terkettiği kısma gelince ki bu kısım onlara göre hasen li ğayrihi adını almaktadır. Hattâbî'ye göre bu hadis zayıf hadis kısmına dahildir. Tirmizi onların hasen li ğayrihi adını verdiği haseni tanımlamıştır. Hattâbî'nin tanımladığından yüz çevirmiştir. Çünkü Tirmizi'ye göre bu hadisler sahih kısmına dahildir. Sonuç olarak denilebilir ki her biri haseni kendi bakış açılarına göre tam bir şekilde tanımlamışlardır. İbnü's-Salâh'ın zannettiği gibi diğer kısımdan yüz çevirerek bu tanımları yapmamışlardır. Bunu Cezâîri'nin Tevcihü'n-Nazar'ından istifade ederek dile getirmekteyim."[645]

Abdülfettah Ebu Gudde, dikkat edilirse bu ifadelerinde Leknevî'nin her hangi bir yanlış yaptığına değinmemektedir. Fakat konuyu açıklamak sadedinde İbnü's-Salâh'ın bu görüşünü buraya alıntılayıp doğru veya yanlış olduğuyla ilgili herhangi bir açıklama yapmaksızın konuyu noktaladığından yola çıkarak Leknevî'nin de hatasında İbnü's-Salâh'a iştirak ettiği söylenebilir

Abdülfettah Ebu Gudde yeri geldiğinde Cürcânî'nin metnini de hadis usulü açısından eleştiriye tabi tutmaktadır. Kimi zaman bu eleştirileri Leknevî'nin eleştirileriyle örtüşürken kimi zamanda Leknevî'nin eleştirilecek bir yön görmediği yerleri de kapsamaktadır. İşte bu son kısmın örneklerinden biri hasen hadisin tanımı mevzusunda meydana gelir. Cürcânî, Hattâbî'nin hasen hadis tanımını şöyle vermektedir:

وقال الخطّابي: هو ما عُرِفَ مخرجه واشتهر رجاله و عليه مدار أكثر الحديث

[645] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 156, (1. dipnot)

"*Hattâbî ise şöyle demiştir: Hasen: mahreci bilinip ricali meşhur olan hadistir. Hadislerin çoğunluğu bu eksendedir."*[646]

Söz konusu etmek istediğimiz mesele Hattâbî'nin hasen hadis tanımının ne olup olmadığıyla ilgilidir. Cürcânî'nin belirttiğine göre Hattâbî hasen hadisi "*Mahreci bilinip ricali meşhur olan* hadistir" şeklinde tanımlamıştır. Fakat *Mealimü's-Sünen'*e baktığımızda Hattâbî'nin hasen hadis tanımıyla ilgili olarak şunları söylediğini görmekteyiz:

و الحسن منه ما عُرِفَ مخرجه واشتهر رجاله و عليه مدار أكثر الحديث و هو الذي يقبله أكثر العلماء و يستعمله عامة الفقهاء.

"Ve Hasen: mahreci bilinip ricali meşhur olan hadistir. Hadislerin çoğunluğu bu eksendedir. Hasen, ulemanın çoğunluğunun kabul ettiği ve fakihlerin umumunun kullandığı hadistir."[647]

Ulemanın çoğunluğunun kabul etmesi ve fakihlerin genelinin kullanması şeklindeki son iki kaydın Hattâbî'nin hasen hadis tanımına dahil olup olmadığı tartışılmıştır. İbnü's-Salâh, İbn Kesir ve Irâkî gibi alimler meseleyi Cürcânî ve Tîbî gibi anlayarak son iki kaydın Hattabî'nin hasen hadis tanımına dahil olmadığı düşünürken Nevevî, Zehebi, Süyuti ve Bulkini gibi alimler son iki kaydın da Hattâbî'nin tanımına dahil olduğunu iddia etmişlerdir. İşte Abdülfettah Ebu Gudde *Zaferu'l-Emânî'*deki dipnotunda bu hususa değinmiş ve Cürcânî'nin ve dolayısıyla onunla beraber ismini saydığımız alimlerin Hattâbî'nin tanımını yanlış anladıklarını ve doğrusunun Nevevî ve beraberindeki alimlerinin görüşü olduğunu uzunca izah etmiştir.[648] Bu da onun *Zaferu'l-Emânî* içerisinde Cürcânî'ye yönelttiği eleştirilerden biridir diyebiliriz.

---

[646] Cürcânî, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, s. 43

[647] Hattâbî, *a.g.e.*, C. 1, s. 6,

[648] Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 152, (4. dipnot)

Ebu Gudde'nin Leknevî'ye yönelik eleştirilerinden bir diğeri zayıf hadis mevzusunu işlerken vaki olur. طلب العلم فريضة علي كل مسلم "*Her müslüman üzerine ilim öğrenmek farzdır*."[649] hadisini *Muhtasar* metninin müellifi Cürcânî, meşhur olmasına rağmen zayıf olan hadislere örnek göstermek amacıyla zikretmiştir. Leknevî de hadisin kaynaklarını verip hadisin gerçekten hadisçiler arasında zayıf kabul edilip edilmediğini izaha çalışırken hadisin bazı tariklerinde و مسلمةٍ kavlinin de ziyade edilmiş olduğunu söyler.[650] Bunu eleştirmek sadedinde Abdülfettah Ebu Gudde şunları söyler:

"*Ben derim ki: Bu söz doğru değildir. Alimler* و مسلمةٍ *lafzının hadisin varyantlarından hiç birinde varid olmadığına dikkat çekmişlerdir. Hafız Sehâvî, el-Mekâsıdü'l-Hasene isimli eserinde* طلب العلم فريضة علي كل مسلم *hadisi hakkında geniş geniş izahatta bulunduktan sonra şunları ifade etmiştir: "Tenbih: Bazı musannifler bu hadisin sonuna* و مسلمةٍ *lafzını eklemişlerdir. Manası sahih olsa da bu ziyadenin hiçbir tarikte zikri geçmemektedir." Asıl şaşılacak olan bu hadis hakkında Sehâvî'nin el-Mekâsıdü'l-Hasene'deki sözlerini nakleden musannif Leknevî'nin yine Sehâvî'nin zikretmiş olduğu bu "Tenbih"i nakletmemiş olmasıdır. Bunun zühul eseri olduğunu düşünüyorum."*[651]

---

649 *İbn Mâce*, Mukaddime, 17

650 Leknevî, *Zaferu'l-Emânî,* s. 175

651 Gös. yer. (1. dipnnot)

SONUÇ

Çalışmamızın birinci bölümünde Cürcânî'nin hayatı ve ilmi kişiğini ele aldıktan sonra bu bağlamda Tîbî'nin *Mişkât Şerhi* üzerine Cürcânî'nin yazmış olduğu ihtisar çalışması değerlendirilmiştir. Zira sürekli olarak akli ilimlerle birlikte adı anılan bir alimin nakli ilimlerle ilgili nasıl bir yaklaşım içinde olduğunu göstermesi açısından bu eser ayrıca bir öneme haizdir. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yaptığımız çalışmada da ayrıntılı bir şekilde ifade ettiğimiz gibi eserin Cürcânî'ye nisbeti üzerine yapılan tartışmalar yersizdir. Eserin Cürcânî'ye nisbetinden şüphe etmeyi gerektirecek kuvvetli sebepler mevcut değildir. Cürcânî'nin *Muhtasar*'ının ismine gelince bu *Muhtasar* müstakil bir çalışma olmayıp Tîbî'nin *Mişkât Şerhi'*nin ihtisarının bir bölümü olduğundan dolayı belli bir isme sahip olmaması doğaldır. Muhtemelen eser bağlı bulunduğu bütünden ayrılmak suretiyle okunmuş ve okutulmuştur. Bu da onun bazı kimseler tarafından müstakil bir eser zannedilmesine sebep olmuş olabilir. *Muhtasar*'ın kaynağı konusuna gelince bu hususta birkaç eser ismi zikredilmiş olsa da çalışmamızda ayrıntılı şekilde izah ettiğimiz gibi tek kaynak Tîbî'nin *Mişkât Şerhi Mukaddimesi*'dir. Cürcânî, *Muhtasar*'ını oluştururken Tîbî'nin eserini neredeyse kelime ve cümleleri korumak suretiyle ihtisar etmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Leknevî'nin hayatı ve ilmi kişiliğini ele almış bulunuyoruz. Bu bölümde Hindistan'da hadis ilminin geçmişten Leknevî'nin yaşadığı devre kadar ki serencâmı gözler önüne serilmiş, bu arada Leknevî'nin hadis ve fıkıhla ilgili görüşleri üzerinde Şah Veliyyullah Dihlevi'nin etkileri konu edilmiştir. Buna göre Şah Veliyyullah Dihlevi önceleri Hanefi ve Şafii mezhebine bağlılık üzerine inşa edilen hadis ve fıkıh anlayışını hadisi merkeze almak suretiyle değişime uğratmıştır. Onun sebep olduğu bu durumun ardından Hindistan uleması üzerinde mezhep taassubuyla ilgili bir kompleks meydana gelmiştir. Mezhep sahipleri kendilerinin mütaasıp olarak nitelendirilmesini önlemek için mezheplerinin sahip olduğu görüşleri eleştirmeye ve bunu da takdir edilmesi gereken bir davranış olarak görmeye başlamışlardır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Leknevî'nin kullandığı yüzlerce kaynak sıralanmış ve ardından kaynakları nasıl ve ne şekilde kullandığı örnekleriyle gözler

önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu esnada Leknevî'nin kimi zaman kaynak gösterme hataları yaptığı, kaynaktaki bilgiyi ihtisarla alıntıladığı kimi zaman ise kaynak metni yanlış anladığı tafsilatıyla birlikte ele alınmıştır.

Leknevî'nin şerh sırasında lüğavi ve ıstılahi tanımlara çok fazla önem vermese de yeri geldikçe kimi açıklamalarda bulunduğu tesbit edilmiştir. Soyut meseleleri açıklamak gayesiyle bol bol örnekler sunduğu ve hadis usulü konularını fıkıh konularıyla ilişkili bir tarzda ele aldığı görülmüştür.

Son olarak da şerh içerisinde Leknevî'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirilerine ve Abdülfettah Ebu Gudde'nin ise Leknevî'ye yönelik eleştiri ve tashihlerine örnekleriyle birlikte yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Kur'ân-ı Kerim

Abdullah Sirâcuddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fi Mustalahi'l-Hadîs*, Matbaatü's-Sabâh, Haleb, Tarihsiz.

Abdü'l-Mün'im en-Nemr, *Târihu'l-İslam fi'l-Hind*, Daru'l-Ahdi'l-Cedid, 1.Baskı, Mısır, 1959

Ahmet Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ,* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1977

Ahmed Muhammed Şakir- İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulumi'l-Hadîs*, Haz. Muhammed Subhi b. Hasen Hallak, Müessetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, 2008

Babanzade Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercümesi Mukaddimesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1976

Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn,* Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, (t.s.)

Beyler, Muhammed, *XX. Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebu Gudde'nin Hadisçiliği*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2008

Birgivi, Muhammed b. Pir Ali, *Usûlü'l-Hadis*, thk:Bessam Abdülvahhab el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2002

Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Daru'l-Hadis, Kahire, 2004

Celbâni, G. N., *Şah Veliyyullah Dihlevi Hayatı ve Eserleri*, Çev. Hasan Nureddin, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2002

Cürcânî, Seyyid Şerif, *el-Muhtasar fi Usuli'l-Hadis*, thk: Dr. Fuad Abdülmün'im Ahmed, Dâru'd-Da've, İskenderiye, h. 1403

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Risaletün fi İlmi Usuli'l-Hadis*, thk. Ukayl b. Muhammed b. Zeyd el-Makturi, Daru İbn-i Hazm, Beyrut, 1992

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1997

Daudi, Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995

Davud el-Karsi, Şerhu Usuli'l-Hadis li Davud el-Karsi, Haz. İlyas Kaplan, Şifa Yayınları, İstanbul, 2013

Ebu Dâvud es-Sicistânî, *Sünen-i Ebi Dâvud,* thk. Şuayb Arnaût-Muhammed Kamil Karabelli, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kâsım Turhan, Şato yayınları, İstanbul, 2008

Hamevi, Yakut , *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, 1977/1397

Hammer, Baron Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Mütercim: Mehmet Ata, Haz:Mümin Çevik- Erol Kılıç, Sabah Gazetesi yayınları, (t.s.)

Haseni, Abdülhayy, *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi've'n-Nevâzır,* Dâru'bni Hazm, Beyrut, 1999

Hattâbi, *Mealimü's-Sünen*, thk: Muhammed Rağıb Tabbâh, Matbaay-ı İlmiyye, 1. Baskı, Halep, 1932

Irâkî, Zeynüddin - Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî el-Müsemmâtü bi't-Tebsıra ve't-Tezkira ve yelîhi Fethu'l-Bâkî alâ Elfiyeti'l-Irâkî*, Haz. Muhammed b. el-Hüseyin el-Irâkî el-Hüseynî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.s.)

İbn Cemâa, Bedreddin, *el-Menhelü'r-Ravi fi Muhtasari Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevi*, thk: Dr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Daru'l-Fikr, (t.s.)

İbn Dakîk el-Îd, *el-İktirâh fi Beyâni'l-Istılâh*, thk: Kahtan Abdurrahman ed-Dûri, Daru'l-Ulûm, 2007

İbn Ebi Şeybe, *Musannef,* thk: Muhammed Avvame, Daru'l-Kıble, Dımeşk, 2006

İbn Hacer el-Askalâni, *ed-Düraru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, Dâru'l-Cîl, Beyrut

İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî,* thk. Abdülaziz b. Abdillah b. Baz- Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004

İbn Hacer el-Askalani, *Nüzhetü'n-Nazar fi Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nuruddin Itr, Matbaatü Sabah, Dımeşk, 2000

İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, (t.s.)

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk: Ahmed Muhammed Abdülvahhhab, Muhammed Sâdık el-Abdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999

İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 2012

İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2009

Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, Haz: Şerafettin Yaltkaya- Kilisli Rıfat Bilge, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, (t.s.)

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Dımeşk, 1957

Keskioğlu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980

Kevseri, Muhammed Zâhid, *Fıkhu Ehli'l-Irâk ve Hadîsuhum*, thk: Abdülfettah b. Muhammed Ebu Gudde, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, Mısır, 2002

Kutluboğa, Zeynüddin Kasım b., *Şerhu Muhtasari'l-Menâr*, thk. Dr. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru İbn-i Kesir- Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk/Beyrut, 1993

Lapıdus, Ira M, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, Çev. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996

Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *el-Âsâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa,* , thk: Muhammed Said b. Besyûni Zağlûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1984

Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *el-Ecvibetü'l-Fâdıle li'l-Es'ileti'l-Aşerati'l-Kâmile,* thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye-Daru's-Selâm, Haleb, 2009

Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Basan: Muhammed İsmail, Matbaatü's-Saâdet, Mısır, h. 1324

Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *Mecmûatü Resâili'l-Leknevî*, Haz. Naim Eşrefnur Ahmed, İdâratü'l-Kur'an ve Ulûmü'l-İslamiyye, Pakistan, h. 1419

Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *Zaferu'l-Emânî bi Şerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerif el-Cürcânî*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 4. Baskı, Beyrut, h. 1429

Leknevî, *Zaferu'l-Emânî bi Muhtasari'l-Cürcânî*, thk: Takiyyuddin en-Nedvî, Dâru'l-Kalem, Abu Dhabi, h.1414

Leknevî, *Zaferu'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürcânî*, Haz. Muhammed hâdim Hüseyin el-Azîmâbâdî-Nâdir Hüseyin, Çezmey-i Feyz Matbaası, Leknev, h.1304

Mertoğlu, Hilal, *Abdu'l-Hayy el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003

Mevsıli, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l Muhtar,* thk: Beşşar Bekri el-Arabi, el-Mektebetü'l-Umeriyye, Dımeşk, 2004

Muhammed Accâc el-Hatib, *el-Muhtasaru'l-Veciz fi Ulumi'l-Hadis*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001

Muhammed b. Abdillah el-Hebdân, *Şerhu Manzûmeti'l-Beykuniyye* (Basım bilgileri mevcut değil. Kitabın internet üzerinden indirdiğimiz pdf nüshasını kullandık.)

Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, Dâru'l-Muğnî, Riyad, 1998

Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî, *el-Müslimûn fi'l-Hind*, Dâru'bni Kesîr, Dımeşk-Beyrut, 1999

Nedvî, Veliyyüddin, *el-İmâm Abdülhayy el-Leknevî Allâmetü'l-Hind ve İmâmü'l-Muhaddisîn ve'l-Fukahâ,* Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1995

Nevevî, Yahya b. Şeref, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,* Yayıncı: Muhammed Muhammed Abdüllatif, Matbaatü'l-Mısriyye bi'l-Ezher, Mısır, 1929

Nevevî, Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, thk: Dr. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 2010

Özşenel, Mehmet, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları,* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992

Sehârenfûri, Halil Ahmed, *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Ebî Dâvud*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, (t.s.)

Sehâvî, Şemsüddin Muhammed, *el-Kavlü'l-Bedi' fi's-Salâti ale'l-Habîbi'ş-Şefi'*, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Rayyân, Medine, 2002

Sehâvî, Şemsüddin Muhammed, *ed-Dav'ul-Lami' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992

Selim, Amr Abdülmün'im, *Teysîru Ulumi'l-Hadis li'l-Mübtediîn*, Daru'z-Ziya, 3. Baskı, Tanta, 2000

Serhendî, Ahmed Fâruki, *Eshab-ı Kiram,* Salah Bilici Kitabevi yayınları, İstanbul, 1976

Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemu'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe,* Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, (t.s.)

Suyuti, *Tedribu'r-Ravi fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk, Dr. Bedi es-Seyyid el-Lihâm, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk-Beyrut, 2005

Şevkânî, Muhammed b Ali, *Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmi, Kâhire, tarihsiz

Tahhân, Mahmud, *Teysîru Mustalahi'l-Hadis*, Mektebetü'l-Meârif, 10. Baskı, Riyad, 2004

Taşköprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Usmâniyye*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1975

Tebrîzî, Şemsüddin Muhammed el-Hanefi, *Fennü Usuli Mustalahi'l-Hadis*, thk: Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtâvi, Daru'l-Fazıle, (t.s.)

Tebrizi Şemsüddin Muhammed el-Hanefi, *Şerhu'd-Dibâci'l-Müzehheb*, Basım: Muhammed Emin İmrân, Mustafa el-Bâbi el-Halebî Matbaası, Mısır, h. 1350

Teftâzani, Sa'duddin, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi (Şerhu'l-Akâid*), Haz: Süleyman Uludağ, Dergah yay. İstanbul, 1980

Tîbî, Şerefüddin Hüseyin b. Abdillah, *el-Hulâsa fi Usuli'l-Hadis*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Dâru Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985

Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillah, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbîh el-Müsemma bi'l-Kâşif an Hakâiki's-Sünen*, thk: Dr. Abdülhamîd Hindâvî, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1997

Zehebi, *Menâkıbü'l-İmam Ebi Hanife ve Sâhibey Ebi Yusuf ve Muhammed b. el-Hasen*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri-Ebu'l-Vefa el-Afgâni, Lecnetü İhyâi Meârifi'n-Nu'mâniyye, Haydarâbad/Dekken, (t.s.)

Zehebi, *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl,* thk. Ali Muhammed Muavved-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru Kütübü'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1995

Zehebi, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1991

Zeylâî, Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdîsi'l-Hidâye*, Haz. Muhammed Avvâme, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Müessesetü'r-Rayyân, Cidde, (t.s.)

Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müste'rabîne ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002

YAZMA ESERLER

Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh,* Süleymâniye Kütüphanesi, Fatih, n:668, vr. 1-376

Cürcânî, *Hâşiye alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, n:502, vr. 1-409

Cürcânî, *Mekâlîdü'l-Ulûm fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi, n. 2152, vr. 1-88

Cürcânî, *Mekâlidü'l-Ulûm*, Milli Kütüphane, n. 6790, vr. 147-206

MAKALELER ve BİLDİRİLER

Arıcı, Müstakim, "Bir otorite olarak Seyyid Şerif Cürcânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri" *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, Editör: M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 61-95

Çiftcioğlu, İsmail, *XV. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatında Sadeddin Taftâzânî Ve Seyyid Şerîf Cürcânî Etkisi,* 38. ICANAS, Bildiriler, Ankara, 2008. s: 88

Çelik, Ali, Bazı Manzum Hadis Usulleri ve Manzumetü'l-Beykuniyye, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı 3, Isparta 1996, s. 240

İlhan, Mehmet, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Şah Veliyyullah ed-Dihlevi'nin Bazı Kelâmî Görüşlerine Tenkidleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 22, Yıl: 2009/1, s. 72-73

Kavak, Özgür, "Zor Zamanda Alim Olmak: Şah Veliyyullah Dihlevi'nin Kendi Kaleminden Hayatı", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 17, (2004/2) s. 130

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Aka, İsmail (2012), "Timurlular", *DİA*, C. 41, İstanbul, s. 177-180

Akpınar, Cemil (1996), Hacı Paşa, *DİA,* C. 14, İstanbul, s. 492-496

Algül, Hüseyin - Azamat, Nihat (1995), Emir Sultan, *DİA*, C. 11, İstanbul, s. 146-148

Baktır, Mustafa (1999), *İbn Melek, DİA,* C. 20, İstanbul: s. 175-176

Başaran, Selman (1994), *el-Ecvibetü'l-Fadıla, DİA*, C. 10, İstanbul, s. 386

Durmuş, İsmail (2006), *Muhtasar, DİA,* C. 31, İstanbul, s. 57-59

Efendioğlu, Mehmet (2006), *Muhtasar (Hadis), DİA*, C. 31, İstanbul, s. 60-61

Görgün, Tahsin (2000), *Îcî Adudüddin, DİA*, C. 21, İstanbul, s.410-414

Gümüş, Sadrettin (1993), *Cürcânî, Seyyid Şerif, DİA*, C. 8, İstanbul, s. 134-136

Kandemir, M. Yaşar (1998), *Heysemi, DİA*, C. 17, İstanbul, s. 292-293

Kandemir M. Yaşar (1999), *Irâkî, Zeynüddin, DİA*, C. 19, İstanbul, s. 118-121

Karlığa, H. Bekir (2005), *Muhammed b. Mübârekşah, DİA*, C. 30, İstanbul, s. 559-560

Kılıç, Hulusi (1996), *Firûzâbâdî, DİA,* C. 13, İstanbul, s. 142-145

Konukçu, Enver (1991), "Babürlüler," *DİA*, C. 4, İstanbul, s. 400-404

Kut, Günay (1989), Ahmedî, *DİA,* C. 2, İstanbul: s. 165-167

Merçil, Erdoğan (2009), *Serbedârîler, DİA*, C. 36, İstanbul, s. 549-550.

Öz, Mustafa (1993), *Cemâleddin Aksarâyi*, *DİA*, C. 7, İstanbul, s. 308-309

Özaydın, Abdülkerim (1999), *İbn Kesîr, DİA,* C. 20, s. 132-134

Özcan, Azmi (1998), *Hindistan (Tarih), DİA,* C. 18, İstanbul, s. 75-81

Özcan, Azmi (2003), "Leknev", *DİA*, C. 23, İstanbul, s. 133

Özen, Şükrü (2000), "İbnü'ş-Şıhne", *DİA*, C. 21, İstanbul, s. 222-224

Özervarlı, M. Sait (2011), *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm, DİA*, C. 40, İstanbul, s. 331-332

Sarıoğlu, Hüseyin (2007), *Râzî, Kutbüddin*, *DİA*, C. 34, İstanbul, s. 485-487

Şerbetçi, Azmi (2002), *Kutbüddîn-i Şîrâzî, DİA,* C. 26, İstanbul, s. 487-489

Şirinov, Agil (2012), *Tûsî, Nasîrüddin, DİA,* C. 41, İstanbul, s. 437-442

Yazıcı, Tahsin (1997), *Hâfız-ı Şirâzî, DİA,* C. 15, İstanbul, s. 103-106

Yuvalı, Abdülkâdir (2000), *İlhanlılar, DİA*, C. 22, İstanbul, s. 102-105